

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал

Вища атестаційна комісія України
визнала журнал фаховим виданням з
політичних і соціологічних наук
(Постанова Президії ВАК України
№1 – 05/10 від 10. 12. 2003)

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01

Засновники: **Український центр політичного менеджменту**

**Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України**

Видавець: **Український центр політичного менеджменту;**
Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**
Головний редактор – **Юрій Шайгородський**
Адреса: вул. Волоська, Київ, 04070 Тел. 238-65-49
E-mail: 010@politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№1(4)
2004

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, декан факультету політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, начальник управління освіти і науки Дніпропетровської обласної державної адміністрації

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Української академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, віце-президент Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувачий кафедрою гуманітарних дисциплін Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, завідувачий кафедрою політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувачка відділом Інституту держави і права Національної академії наук України

Іван Курас, доктор історичних наук, академік Національної академії наук України, народний депутат України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник декана соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Сергій Макеев, доктор соціологічних наук, завідувачий відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полторак, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувачий відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, кандидат філософських наук, народний депутат України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS –Україна”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

З М І С Т

	ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ	
Олександр Тягло. Українська наука про політику. Спроба оцінки потенціалу		3
	ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ	
Михайло Степико. Українська політична нація: проблеми становлення		19
	ПОЛІТИЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ	
Володимир Горбатенко. "Аналіз майбутнього" та його роль в управлінні соціально-політичними процесами		30
	ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ	
Анатолій Волинський. Стадії політичного процесу.....		41
Вадим Курілло. Про деякі базові засади латентології як науки		53
Ірина Юрченко. Феномен політичного лідерства		63
	ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Іван Бідзюра. Етапи і перспективи системних реформ в Україні		75
	ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНІСТЬ	
Микола Рибачук, Іван Шкурат. Історичні аспекти становлення виборчої системи України		83
	ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ	
Лариса Кочубей. Методи соціально-психологічного впливу на електорат.....		99
	ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА	
Олег Білоус. Соціоісторичний аспект релігійності людства		106
Оксана Рублюк. Перспективи реформування державно-церковних відносин		111
	СОЦІОЛОГІЯ	
Лілія Юрченко. Соціально-політичні конструктивні зміни як умова демократичного транзиту		119
Андрій Бова. Transparency International: індекс сприйняття корупції		129
	НАУКОВА СПАДЩИНА	
Василь Мойсієнко. Ліберальна концепція держави Максима Ковалевського		144
	АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	
Тетяна Кремень. Еволюція поглядів на державний суверенітет		153
	ІСЛАМСЬКИЙ ФАКТОР	
Володимир Кушніренко. Основні міжнародно-правові принципи шариату		163
	АКТУАЛЬНЕ ВИДАННЯ	169
	КНИЖКОВА ПОЛІЦЯ	172
	ІНФОРМАЦІЯ	175

Ðóéïèèè ìà ìããðòàðòüñý.
 Çà àïñòíà³ ðí³ñòü ÿóíðíàò³, ùí ì³ñòèòüñý à ìóáé³éíààíèò ìàòàð³àèàð,
 à³ññ³àæüí³ñòü ìãñòü ààóíðè.
 Ìàðààðóé ìæèèèèè ó ðàç³ ìñèèáíý ìà ààóíðà³ àèàáíý.

Підписано до друку 28.01.2004 р. Формат 70 x 100/16.
 Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 11. Облік.-вид. арк. 9,13. Зам. № 299. Наклад 1000 примірників

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Четверта хвиля"
 01030, Київ-30, вул. Володимирська, 57
 Видавничий маркетинг – Микола Сніцар

© Український центр політичного менеджменту, 2003

Українська наука про політику Спроба оцінки потенціалу

Олександр Тягло,

доктор філософських наук, професор,
начальник кафедри філософії та політології
Національного університету внутрішніх справ

Безпосереднім стимулом написання цієї статті стали два взаємопов'язані зібрання вчених, які відбулися у першій половині 2003 року в Києві: “круглий стіл” на тему “Політична наука в Україні: стан і перспективи” (29 січня, Національний університет “Києво-Могилянська академія”) і Всеукраїнська зустріч представників політичної науки (24 – 25 травня, комплекс “Пуца-Озерна”). На персональному рівні головними організаторами цих заходів були професор С. Рябов з Києво-Могилянської академії (НаУКМА) та професор О. Габріелян з Таврійського національного університету ім. В. Вернадського.

Мета дослідження та дослідницький підхід

Головною проблемою обох зібрань була ідентифікація нинішнього стану і (на цій підставі) прогнозування можливостей подальшого розвитку політичної науки в Україні. Мета моєї статті визначається цією ж проблемою і полягає у віднайденні та обґрунтуванні релевантного їй висновку.

Перша особливість пропонованого дослідження полягає в тому, що воно здійснювалося в дусі case study, тобто як вивчення обмеженого у часі-просторі явища наукової активності, а точніше – двох згаданих вище зібрань. Я маю намір розглянути різні виміри цих заходів, котрі стали не тільки показовими спробами “пошуку ідентичності” групами вітчизняних науковців, а й об’єктивними індикаторами стану політичної науки.

Жанр case study передбачає детальний опис досліджуваного явища. Оскільки офіційних звітів про роботу згаданих заходів і досі не оприлюднено, то спиратимуся на власні “польові нотатки”. Вони не є стенографічними і тому не можуть не бути неповними та несуб’єктивними. Окрім того, вихідні нотатки були піддані аналізу і тлумаченню, а описувані явища – оцінці, а це все суттєво залежить від поглядів і уподобань

конкретного дослідника. З цих причин не наполягатиму на беззаперечності зроблених висновків, а пропонуватиму їх лише як гіпотези в одній з реалістичних “систем дослідницьких координат”.

Особливим елементом першого згаданого зібрання було розповсюдження колективної монографії “Политическая наука в Украине: становление и перспективы” [1]. Оскільки названа праця потрапила до рук більшості учасників “круглого столу” безпосередньо перед його початком, то і вплив її на перебіг дискусії видається мінімальним. Водночас для “домашнього аналізу” книга корисна принаймні з двох причин: по-перше, вона містить статтю професора О. Габріеляна, основні тези якої він проголосив у своєму виступі, що певним чином вплинуло на спрямованість дискусії науковців [2]; по-друге, вміщені у монографії тексти, розширюючи поле case study, допомагають сформулювати й обґрунтувати висновок стосовно проблеми, яка розглядається. Крім книги учасники обох зібрань одержали від організаторів програми роботи та списки запрошених учасників.

Друга суттєва особливість мого підходу полягає в тому, що дослідження здійснюється не “зсередини” політичної науки, а “ззовні”. Інакше кажучи, я досліджую стан цієї науки не через конкретно-науковий аналіз та оцінку змісту міркувань учасників зібрань, а розглядаючи специфіку цього змісту з точки зору певних закономірностей розвитку наукового пізнання.

Що ж це за закономірності? Наскільки мені відомо, сьогодні немає нетривіальних теоретичних продуктів, які б описували і прогнозували розвиток політичної науки подібно до того, як, наприклад, розвиток природничих наук подається у концепціях відомих представників постпозитивізму К. Поппера [3] і Т. Куна [4]. Тому роблю **припущення про правомірність**, принаймні у наближенні, **використання результатів пошуку цих вчених для оцінки стану та перспектив української політичної науки**.

Не тільки екстраполяція на політичну науку конкретних концепцій провідних постпозитивістів, а й взагалі поширення на царину суспільствознавства закономірностей, з’ясованих на матеріалі природознавства, видається досить проблематичним. Не виключено, що одне або навіть обидва запропоновані припущення з часом виявляться помилковими. Проте звернення до знайомих концептуальних інструментів у дослідженні нових галузей знання видається мені вихідною аналогією, доречною при спробі подолання сьогоднішньої невизначеності з українською політологією [5].

Наукове співтовариство

Першою підказкою у дослідженні політичної науки, яка впливає з прийняття концепції Т. Куна, є необхідність вивчення стану відповідного **наукового співтовариства** (наукової спільноти, scientific community). Ця

першочерговість може викликати сумніви, оскільки ключовими поняттями концепції Т. Куна зазвичай вважаються “парадигма”, “нормальна наука”, “наукова революція” тощо. Проте пафос підходу американського вченого, котрий розглядав науку не як надперсональний поступ Абсолютної Ідеї, а як людський витвір за конкретних соціокультурних обставин, вимагає саме такого підходу. “Коли б цю книгу треба було написати наново, – підкреслював Т. Кун у “Доповненні 1969 року”, – то її слід би було розпочати з розгляду спільноти як особливої структури в науці” [6]. Спільноти, пояснював вчений далі, є тими елементарними структурами, котрі у його книзі представлені як засновники і творці наукового знання.

У моєму дослідженні національне співтовариство політологів репрезентоване двома групами вчених. Перша („заплановані” заздалегідь учасники “круглого столу”) зафіксована у списку, розданому перед початком роботи. Звичайно, частина запрошених не взяла участь у зібранні, а якась кількість присутніх не планувалась і тому не була врахована.

Список налічував 42 особи, в тому числі чотирьох американців. З 38 вітчизняних вчених я ідентифікував 23, які прибули на зібрання та брали більш-менш активну участь у дискусії. Кількість вчених з Сімферополя, Донецька, Харкова та Херсона не перевищила півдесятка, а їхня роль, за винятком професора О. Габрієляна, не була значною. Отже, в основному це був захід столичного кола політологів, інституційна структура та відносна активність якого відображена у **таблиці 1** (коли якась особа репрезентувала кілька інституцій, то враховувалася лише одна з них, вказана першою).

Таблиця 1

№	Вид і назва інституції	Кількість представників (планувалося)	Кількість представників (було)
	Вищі навчальні заклади	14	9
1	Національний університет “Києво – Могилянська академія”	6	6
2	Київський національний університет ім. Т. Шевченка	2	1
3	Національна академія державного управління при Президентові України	2	1
4	Міжрегіональна академія управління персоналом	2	0
5	Київський університет туризму, економіки і права	1	1
6	Університет економіки і права “Крок”	1	0
	Науково-дослідницькі центри	11	5
7	Інститут філософії НАН України	2	0
8	Інститут історії України НАН України	1	1

Олександр Тягло

9	Інститут держави і права НАН України	3	1
10	Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України	1	1
11	Національний інститут проблем міжнародної безпеки РНБО України	3	1
12	Українська академія політичних наук	1	1
	Засоби професійної і масової інформації	4	2
13	Журнал "Політична думка"	2	1
14	Газета "Дзеркало тижня"	1	0
15	Телеканал "1 + 1"	1	1
	Інші	4	2
16	Міжнародний фонд "Відродження" (МФВ)	2	1
17	Верховна Рада України	1	0
18	ВАК України	1	1
	Разом	33	18

Таблиця свідчить, що основними сферами розвитку політичної науки у Києві є вищі навчальні заклади та науково-дослідні інститути НАН України. Порівняно висока кількість учасників від НаУКМА видається природною, оскільки саме ця академія була одним з головних організаторів "круглого столу".

Таблиця 2 фіксує фахову та кваліфікаційну структуру планованих учасників січневого "круглого столу" (в ній не враховано трьох киян без наукових ступенів).

Таблиця 2

Заплановані учасники "круглого столу" з Києва							
	Політичні науки	Філософські науки	Історичні науки	Філологічні науки	Юридичні науки	Фіз.-мат. науки	Соціологічні науки
Доктори	6	12	2	1	1	0	0
Кандидати	0	4	3	0	0	1	0
Разом	6	16	5	1	1	1	0
Заплановані учасники "круглого столу" з інших міст							
Доктори	0	3	0	0	0	0	0
Кандидати	0	0	1	0	0	0	1
Разом	0	3	1	0	0	0	1
Загалом	6	19	6	1	1	1	1

Аналіз таблиці 2 дозволяє зробити кілька цікавих висновків. По-перше, стає зрозумілим, що співтовариство політологів значною мірою формується за рахунок фахівців з історичних наук ($6/38 \approx 16\%$) та з філософії ($19/38 = 50\%$). Добре відомо, що чимало останніх захищало дисертації та навіть одержувало академічні звання ще за часів СРСР за спеціальністю "науковий комунізм". Вчені ж з пострадянськими дипломами з політичних наук у досліджуваній групі становили не більше 16 %.

По-друге, доктори політичних наук становлять 6/22, тобто близько 27 % серед столичних фахівців такого ж рівня кваліфікації. А з-за меж Києва на засіданні “круглого столу” я не спромігся ідентифікувати жодного доктора або кандидата політичних наук (точніше, кандидат політичних наук М. Шаповаленко з Харкова брала участь у заході, але у списку учасників не значилася). Отже, доречно висунути гіпотезу, що спільнота українських політологів вищої категорії концентрується переважно в столиці.

Для перевірки сформульованих висновків, а також вивчення стану спільноти політологів за межами Києва, розглянемо відомості щодо іншого заходу – Всеукраїнської зустрічі представників політичної науки у травні 2003 року. За списком учасників, підготовлених організаторами, у Пуці-Озерній планувалося зібрати 36 осіб, в тому числі трьох американських фахівців. За незначним винятком реальна аудиторія співпала з плановою. З передбачуваних 33 українських учасників 7 мали представляти Київ, а 26 – інші міста країни. **Таблиця 3** фіксує регіональний та інституційний спектри учасників.

Таблиця 3

№	Вид і назва інституції	Місто	Кількість представників
	Вищі навчальні заклади		30
1	Національний університет “Києво-Могилянська академія”	Київ	4
2	Харківський національний університет ім. В. Каразіна	Харків	1
3	Харківський державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди	Харків	1
4	Національний університет внутрішніх справ	Харків	1
5	Таврійський національний університет ім. В. Вернадського	Сімферополь	3
6	Львівський національний університет ім. І. Франка	Львів	2
7	Донецький національний університет	Донецьк	2
8	Маріупольський гуманітарний інститут Донецького національного університету	Маріуполь	1
9	Національний університет “Острозька академія”	Острог	1
10	Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича	Чернівці	2
11	Ужгородський національний університет	Ужгород	1
12	Волинський державний університет ім. Л. Українки	Луцьк	1
13	Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет	Кам’янець-Подільський	1
14	Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Ушинського	Одеса	1

Олександр Тягло

15	Полтавський державний педагогічний університет ім.В.Короленка	Полтава	1
16	Рівненський державний гуманітарний університет	Рівне	1
17	Кримський республіканський інститут післядипломної педагогічної освіти	Сімферополь	1
18	Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти	Суми	1
19	Дніпропетровський фінансово-економічний інститут	Дніпропетровськ	1
20	Житомирський технологічний університет	Житомир	1
21	Херсонський державний технічний університет	Херсон	1
22	Луганська академія внутрішніх справ	Луганськ	1
	Науково-дослідницькі центри		2
23	Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України	Київ	1
24	Інститут соціальної та політичної психології АПН України	Київ	1
	Інші		1
25	Міжнародний фонд "Відродження"	Київ	1
	Разом		33

По-перше, за найгрубішим регіональним поділом "Схід – Захід", виключаючи Київ, певну перевагу у чисельності представників на квітневому зібранні мав Схід – 16 : 10 (Сімферополь – 4, Донецька область – 3, Харків – 3, Дніпропетровськ, Луганськ, Одеса, Полтава, Суми, Херсон – по 1 учаснику; загалом близько 62 %). На Заході найбільш репрезентованими виявилися Львів і Чернівці.

По-друге, за даними **таблиці 3** нестолична політологія повністю сконцентрована в освітянській царині. Правда, ця царина внутрішньо диференційована. Так, пункти 2 – 12 відповідають провідним університетам України (та їх регіональним сателітам), що мають, як правило, національний статус. Кількість представників цієї групи становить 16/26, тобто приблизно 62 %. Другу помітну групу складають педагогічні та споріднені їм університети, а також інститути післядипломної педагогічної освіти (пункти 13 – 18). Кількість їх представників – близько 23 %. Найменшу, третю групу (пункти 19 – 22) складають представники вищих навчальних закладів з більш-менш вузькою спеціалізацією.

Таблиця 4 фіксує фахову та кваліфікаційну структуру учасників травневого зібрання за списком організаторів (в ній не враховано чотирьох учасників без наукових ступенів, у тім числі одного киянина).

Таблиця 4

Заплановані учасники "круглого столу" з Києва					
	Політичні науки	Філософські науки	Історичні науки	Психологічні науки	Соціологічні науки
Доктори	0	2	1	0	0
Кандидати	0	1	1	1	0
Разом	0	3	2	1	0
Заплановані учасники "круглого столу" з інших міст					
Доктори	2	3	2	0	0
Кандидати	6	5	4	0	1
Разом	8	8	6	0	1
Загалом	8	11	8	1	1

Перш за все, таблиця демонструє невелику різницю спектра фахівців, які брали участь у травневому зібранні порівняно з попереднім заходом. Є цікавим, зокрема, залучення спеціалістів з політичної психології.

По-друге, статус дипломованих політологів у політологічному співтоваристві як меншини цілком підтверджується, адже за **таблицею 4** маємо їх лише $8/33 \approx 24\%$. Відносну більшість знову складають філософи ($11/33 \approx 33\%$).

По-третє, якщо порівняти знайдені 24% з 16% дипломованих фахівців у столиці за **таблицею 2**, то виникає враження, що в Києві ситуація гірша, ніж за його межами. Проте слід взяти до відома: на травневому заході працювали 2 доктори політичних наук (з Одеси та Луцька), що становить тільки 6% від загальної кількості учасників. Навіть коли врахувати ще й докторів філософських наук А. Колодій та О. Габрієляна, авторитет яких у політологічних колах є високим, то й тоді одержимо близько 12% , що не сягне відповідного "чистого" показника січневого "круглого столу" для киян. Як на мене, ситуація з докторами політичних наук поза межами столиці насправді скрутна. Наведу тільки два факти. У Харкові доктор наук за цим фахом сьогодні аж один! У 2003 році відкрито спеціалізовану раду з правом прийому до захисту докторських праць у галузі політичних наук в Харківському національному університеті ім. В. Каразіна. Але навіть коли найближчим часом відбудуться один чи два захисти докторських дисертацій, чи змінить це ситуацію на краще суттєво? Тому сформульоване раніш припущення, що спільнота українських політологів вищої кваліфікації концентрується в основному в столиці, одержує підтвердження. Якщо не виникне якихось форс-мажорних обставин, то цей висновок збереже силу щонайменше років з десять.

Отже, беручи до уваги дослідження об'єктивних параметрів двох згаданих груп вчених, слушно, на мою думку, визнати, що репрезентована ними **вітчизняна наукова спільнота політологів сьогодні насправді перебуває в процесі становлення**. Фахівці з ваківськими дипломами кандидатів та докторів політичних наук і дотепер перебувають у суттєвій меншості. Більшість складають фахівці з філософії (зі значною часткою тих, хто ще за часів СРСР спеціалізувався в “науковому комунізмі”), з історичних та юридичних наук тощо. Неважко зрозуміти, що марксистсько-ленінський вишкіл старшої частини кадрового корпусу не може бути здоланий “за одну ніч”, явно чи неявно він ще не один рік впливатиме на зміст та методологію наукових досліджень, викладання політології у вищих навчальних закладах.

Основна маса докторів політичних наук працює в Києві. Ця обставина визначає не тільки відносно вищий рівень столичної політичної науки, а й значніші темпи становлення локальної наукової спільноти, особливо через поповнення його пострадянськими політологами з повноцінною фаховою освітою [7].

За винятком Києва, на право стати центрами вітчизняної політичної науки сьогодні можуть претендувати Сімферополь, Харків та Львів.

Більша частина вітчизняних політологів сконцентрована в освітянській сфері, причому за межами столиці перевага освітян абсолютна. З урахуванням наявних обсягів навчального навантаження та рівня зарплатні професорсько-викладацького складу навіть у національних нестоличних університетах, важко очікувати тут швидкого переходу до визнаних у світі стандартів проведення досліджень і викладання.

І останнє, але не останнє за значенням. Обидва об'єкти цього case study сталися за фінансової підтримки міжнародного фонду “Відродження”, фонду “Євразія” та посольства США в Україні. Я не впевнений, що без такої підтримки ці заходи, особливо травневий, взагалі б відбулися. В цьому плані особливість процесу становлення національної політичної науки визначається ще й недостатністю регулярного внутрішньодержавного фінансування, а тому – значною залежністю від мінливої підтримки ззовні.

На шляху до “власне політичної науки”

Заходи, які ми розглядаємо, були об'єднані спільною проблематикою, але відрізнялися не тільки складом учасників, а й акцентами роботи.

Січневий “круглий стіл” за програмою мав три секції. Перша – “Стан політичної науки в Україні та її викладання” (співдоповідачі – професор О. Габріелян з Таврійського університету та доцент С. Кисельов з НаУКМА, диспутант – професор О. Гарань з НаУКМА); друга – “Досвід розвитку і функціонування політичної науки за кордоном” (співдоповідачі – старший викладач О. Клименко та доцент Т. Голиченко з НаУКМА,

диспутант – професор Вікі Хеслі з університету штату Айова); третя секція мала назву “Політична наука і політична практика” (співдоповідачі – провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ О. Дергачов та доцент О. Дем’янчук з НаУКМА, диспутант – спеціальний кореспондент телеканалу “1 + 1” Є. Глібовицький).

За моїми спостереженнями, головною на “круглому столі” була тема першої секції. А у межах цієї теми співдоповіді та дискусія акцентувалися на питаннях розмежування політології й політичної науки, виявлення можливих резонів і наслідків такого процесу. Вихідну гіпотезу сформулював професор О. Габріелян: **сучасна вітчизняна політологія є проміжною ланкою між “ідеологізованим комплексом соціальних наук” та “власне політичною наукою”** [8]. Що означає евфемізм “ідеологізований комплекс соціальних наук” – не важко здогадатися на підставі, наприклад, проведеного у попередньому розділі аналізу. А що являє собою політологія?

За свідченням професора С. Наумкіної з Одеси, котра брала участь у травневому зібранні, багато хто, особливо серед представників старшої генерації вчених, вважає, що **“політологія – це науковий комунізм сучасного періоду”**. Цей майже афоризм видається мені не тільки дотепним, а й досить влучним. Дійсно, найпростішим засобом відходу від явно скомпрометованого розпадом СРСР “ідеологізованого комплексу соціальних наук” було відкидання комуністичних цінностей та догм на кшталт визначення всесвітньо-історичної місії пролетаріату або ж неминучості перемоги комунізму. Але у способі світосприйняття та мислення певної частини новонавернених політологів догматизм зберігся, тільки тепер йдеться про неминучість глобальної перемоги не комунізму, а демократії.

Загроза створення чергової “всесильної, тому що вірної” наукоподібної догматики та використання її у недоброякісній “політичній просвіті мас” усвідомлюється багатьма вченими. Це стимулює більш або менш радикальні заклики до вилучення не тільки комуністичних, а й будь-яких цінностей та/або відкидання ідеологічної, просвітницько-пропагандистської функції політології на шляху її перетворення на “власне науку”. Проблема цінностей вкрай актуальна, зауважує, наприклад, професор О. Габріелян, проте сама наука поза цінностями в тому розумінні, що цінності перебувають поза раціональним, об’єктивованим науковим знанням, яке мусить піддаватися верифікації [9]. Серед учасників “круглого столу” до ідеї “власне політичної науки” схилялися, наскільки я зрозумів, О. Гарань, С. Кисельов, М. Михальченко, В. Князєв. Разом з тим вони висловили й низку застережень.

Перше застереження полягало у врахуванні природного розщеплення політології на однойменну вузівську дисципліну та “власне політичну

науку” як галузь наукових досліджень особливих суспільних інституцій, процесів, відносин. Наукове пізнання та його продукти, в тому числі й у суспільствознавстві, за своїм визначенням насправді мусять не залежати від соціальних цінностей, які значно варіюються в культурному часі-просторі. Проте загальноосвітні суспільствознавчі курси навряд чи десть існують і навряд чи вони мають бути позбавленими певного аксіологічного виміру. Адже їх призначення – здійснювати не лише професійно-освітню функцію, а й виховувати молоде покоління відповідно до усталених у конкретному суспільстві цінностей! Інша справа, які цінності та у який спосіб пропагувати, кого і як готувати – тут є підстави для дискусій [10]. Але, зауважу ще раз, вони не торкаються доцільності самого аксіологічного виміру єдиного процесу освіти-виховання.

Друге застереження щодо очищення політичної науки від соціальних цінностей впливає з розуміння факту, що будь-яка наука існує у нерозривному зв'язку, з одного боку, з філософією, а з іншого – з відповідною галуззю практичного впровадження наукових досягнень до “структур повсякденності”. Сьогодні вітчизняна політологія часто-густо поглинає ці три взаємопов'язані, але різні сфери. Коли ж вони розійдуться, то на місці політології виникне ланцюжок “політична філософія – політична наука – політична технологія” (професор О. Гарань). Суспільні цінності будуть витискуватися з науки до політичної філософії та, принаймні як принципи відбору засобів досягнення цілей, у сферу політичних технологій. “Власне науковець”, на відміну від філософа чи політтехнолога, зможе пишатися своєї соціальною незаангажованістю, надлюдською об'єктивністю та раціональністю.

З огляду на прогнозоване розмежування політичної науки і політичної філософії, вимогам доцільності розмежування активності науковця і філософа суперечили непоодинокі заяви учасників “круглого столу” щодо недостатньої кількості філософсько-методологічних праць, які б відповідали потребам подальшого наукового розвитку (О. Гарань, С. Кисельов, В. Пазенок, Л. Шкляр та інші). Зазначена суперечність є характерним індикатором стану політології, якщо поглянути на неї з позиції Т. Куна. Вчені взагалі не зобов'язані і не хочуть бути філософами, писав він. Насправді нормальна наука зазвичай дистанціюється від творчої філософії, і, ймовірно, для цього є підстави. Проте це не означає, що філософські пошуки не можуть бути ефективним засобом послаблення влади старих традицій над розумом та продукування підґрунтя для нової традиції. Далеко не випадково появи фізики Ньютона у XVII столітті і теорії відносності та квантової механіки у XX столітті передували, а потім їх супроводжували фундаментальні філософські дослідження [11]. На тлі цього свідчення наявні запити української політичної науки до філософської думки мають цілком показовий характер: вони відповідають загальним особливостям переходу до фази нормальної науки з новою

парадигмою.

Фаза нормальної науки, за Т. Куном, може виникнути внаслідок революційного здолання кризи попередньої нормальної фази, тобто як завершення чергового циклу розвитку наукового пізнання. Проте в межах найпершого з таких циклів нормальна наука виникає через здолання свого допарадигмального стану [12]. Під час січневого “круглого столу” я висунув саме таке припущення щодо нинішньої ситуації з політологією. Проте не буду на ньому наполягати категорично, оскільки достатня аргументація “за” чи “проти” вимагає поглиблених історико-наукових досліджень, які виходять за межі даної статті. Зроблю тільки одне зауваження.

Вже згадуваний попередник політології – “ідеологізований комплекс соціальних наук” – мав, безумовно, свої зразки або “парадигми”. Найзнаменитіший серед них – “Капітал” К. Маркса. Вивчення цього твору, його тлумачення, спроби розв’язання на підставі досягнень К. Маркса широкого кола суспільствознавчих проблем нібито дозволяють розглядати метаморфози політології лише як перехідний пошук нової парадигми, що відбувається у межах усталеного майже два століття тому циклічного режиму розвитку науки. Та чи були зразки наукових пошуків К. Маркса, В. Леніна та їхніх послідовників “власне науковими”? Відповідь на це запитання суттєво залежить від того, що вважається “власне наукою”, в тому числі й “власне політичною наукою”. Певні зауваження з цього приводу висловлювались професором О. Габріеляном та іншими учасниками “круглого столу” як у негативних, так і у позитивних судженнях. “Власне політична наука” має позбавитись умоглядності, претензії на універсальність і концептуальну довершеність, переважання просвітницько-пропагандистської функції. Натомість вона має бути емпірично уґрунтованою, використовувати широкий інструментарій якісних та кількісних методів дослідження політичних реалій, здійснювати прогностичну функцію тощо [13] (порівн. також [14]). За зазначених характеристик цілком доцільно, на мою думку, використати задля розмежування “власне науки” та позанаукових форм пізнавальної активності відомий критерій демаркації К. Поппера.

Я, безумовно, визнаю певну систему емпіричною, або науковою, тільки в тому разі, коли існує можливість її практичної **перевірки**, зазначав К. Поппер. Виходячи з цих міркувань, слушно припустити, що здатність системи бути не **верифікованою**, а **фальсифікованою** слід розглядати як критерій демаркації [15].

Відповідно до визначеного критерію та інших своїх теоретичних знахідок, К. Поппер оцінював марксизм не як власне науку, а як хибне історичне пророцтво [16]. Деякі учасники описуваних київських зібрань використовували для цього поняття заангажованої ідеології, апологетики та навіть міфології. Тому й видається сумнівним, що сучасний стан політології у нашій країні репрезентує початок нового циклу в межах давно

усталеного механізму парадигмального розвитку, а не унікальний процес переходу від допарадигмального пізнання до “власне науки”, точніше – до “нормальної української політичної науки”.

Хаос народжує порядок?

Всеукраїнська зустріч політологів у Пущі-Озерній тривала два дні. Перший був присвячений загальній проблемі ідентифікації стану політичної науки та її викладання.

Тема виявлення складної структури політично-орієнтованої теоретичної та практичної активності знайшла суттєвий розвиток у доповіді професора С. Рябова (НаУКМА). Як провідний принцип поділу різних ділянок цієї царини, він використав залежність виду активності від свого конкретного суб'єкта та, у випадку освіти, адресата. Так, суб'єктом фундаментальної науки є спільнота академічних та університетських вчених; вони ж почасти мають справу й з політичними технологіями. Проте для професійного успіху цього виду активності доцільно формувати окремі, орієнтовані на досягнення конкретного результату за обмежений проміжок часу, команди, наприклад у передвиборчих штабах політичних партій. Нарешті, існує й певна сфера емпіричних знань, носієм яких є пересічний громадянин.

З точки зору викладання науки про політику видається важливим, на думку професора С. Рябова, виокремлення політичної дидактики. Вона поділяється на систему освіти майбутніх науковців, яка мусить суттєво перетинатися зі сферою фундаментальної науки; інша справа – цілеспрямована підготовка практичних політиків; нарешті, окрему ділянку політичної дидактики складають різноманітні форми освіти пересічних громадян.

Політологія по суті має бути різновидом громадянської освіти студентської молоді, здійснюваним кваліфікованими викладачами вищих навчальних закладів. Тому вона, по-перше, не може уникнути навантаження домінуючими тут-і-зараз суспільними цінностями. По-друге, навряд чи доречно будувати загальноосвітні курси політології для майбутніх інженерів або правоохоронців із залученням того ж обсягу фундаментальної інформації, який потрібен майбутнім фахівцям з політичної науки або викладачам-суспільствознавцям.

У перший день травневого зібрання досить помітною була активність колег з США – доктора П. Хакера та доктора А. Рінгстайна. Я зафіксував два фокуси їхніх міркувань: по-перше, увага до сучасних, в тому числі математизованих, методів політичних досліджень (зокрема, до регресивного аналізу); по-друге, визнання суттєвої ролі недержавних професійних асоціацій політологів у демократичних суспільствах (зокрема, APSA – Американської Асоціації Політичної Науки).

Недержавний статус APSA забезпечує певну незалежність і

незаангажованість досліджень злободенних питань політичної реальності, селекції та оприлюднення найкращих наукових результатів. Натомість подібні професійні об'єднання, що існують у нашій країні, зазвичай мають (або щосили прагнуть одержати) державний статус, що, за висловом провідного наукового співробітника Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ О. Дергачова, породжує ситуацію, коли "наука не працює, а обслуговує замовлення".

Загальне незадоволення сучасним станом політичної науки в Україні висловив завідуючий кафедрою політології НаУКМА С. Кисельов. Доцент Ужгородського національного університету О. Пелін підтримав цю оцінку, досить суворо охарактеризувавши наявний методологічний рівень як часто-густо "шаманство" [17]. Неузгодженість і сваволя, які панують в методології і навіть у понятійному апараті, утруднюють не тільки спілкування вітчизняних вчених, а й встановлення взаєморозуміння зі світовою спільнотою фахівців [18]. Цей негатив, який у жодному випадку не можна визнати проявом цивілізованого методологічного плюралізму, разом з тим видається мені, коли зважити на концепцію Т. Куна, цілком типовим виявом допарадигмального стану науки про політику [19].

Другий день Всеукраїнської зустрічі політологів був в основному присвячений обговоренню доцільності створення та окресленню обрисів недержавного профоб'єднання з робочою назвою "Форум українських політологів". Учасники зібрання розділилися на кілька робочих груп, кожна з яких опрацювала одне конкретне питання, і запропонували відповідний проект діяльності "Форуму...". Назви робочих груп були такими: "Стратегічне планування", "Щорічні (всеукраїнські) конференції", "Журнал", "Web-site", "Модернізація навчального процесу".

Розроблені групами проекти були представлені загалові і критично обговорені. Зараз навряд чи є сенс викладати перебіг дискусії, оскільки її, особливо з першого та останнього питань, було визнано необхідним продовжити, зокрема через Internet. Водночас було досягнуто принаймні двох конкретних результатів. Перший – це підкріплена певними зобов'язаннями згода щодо підготовки і видання у 2004 році наукової збірки "Стан і перспективи політичної науки в Україні", що можна буде розглядати як перший крок на шляху реалізації проекту "Журнал". Другий результат – намір оперативного створення веб-сайту "Форуму..." як одного з тих "зерняток", навколо і засобами якого розгорнеться подальша кристалізація нового громадсько-професійного об'єднання [20].

Результативність розгляду питань про створення веб-сайту, видання наукової збірки і, в певній мірі, проведення у 2004 році всеукраїнської конференції як (з часом) регулярного заходу "Форуму..." є обнадійливим симптомом розгортання процесу самоорганізації вітчизняного співтовариства дослідників і викладачів науки про політику. Водночас

відносні труднощі обговорення стратегії “Форуму..” чи принципових обрисів модернізації учбового процесу не менш показові. Вони свідчать, що й дотепер бракує визнаних більш-менш значними спільнотами змістовних досягнень-зразків, необхідних для реального переведення української політичної науки в парадигмальний режим подальшого розвитку. Філософська підготовка умов їх генези поки що являє собою скоріше спроби виходу за межі марксизму-ленізму та фрагментарного запозичення конкуруючих підходів, а не “продукування підґрунтя для нової традиції” через виважене “зняття” вітчизняного і світового досвіду.

Отже, моя оцінка наявного стану вітчизняної науки про політику складається з двох компонент: його насправді можна визнати незадовільним – за внутрішніми стандартами “нормальної науки” чи то навіть “власне науки”; разом з тим, з точки зору кунівської концепції розвитку наукового пізнання, цей стан має низку типових ознак допарадигмальної фази і, під таким кутом зору, видається досить природним. Тому невдоволення з приводу труднощів, суперечливості і навіть хаотичності сьогоденних реалій, підсилюване заздрістю до усталеного режиму буття світової науки, мало б знаходити у повсякденних зусиллях вітчизняних політологів не тільки руйнівний, а й, зрештою, конструктивний вихід. За такої умови, а також за певної відкритості до світових надбань, сил і процесів, у нас є шанс підтвердити висновок ще одного мислителя XX століття: **хаос здатний народжувати порядок**. Але це аж ніяк не більше, ніж шанс.

Література:

1. Политическая наука в Украине: становление и перспективы / Под ред. д. ф. н. О. А. Габриеляна, д. ф. н. А. Д. Шоркина. – Симферополь, 2002. – 344 с.
2. Габриелян О. А. О развитии и преподавании политической науки в Украине // Политическая наука в Украине: становление и перспективы. – Симферополь, 2002. – С. 6 – 17.
3. Поппер К. Логика и рост научного знания. – М., 1983. – 607 с.
4. Кун Т. Структура научных революций. – М., 1977. – 321 с.
5. Вразливість своєї концепції розвитку науки навіть у галузі природознавства добре розумів вже й сам Т. Кун, наприклад, пропонуючи з часом замінити амбівалентне поняття парадигми точнішим поняттям дисциплінарної матриці (див.: Кун Т. Структура научных революций. – С. 237 і далі). Відома критика прихильників Т. Куна з боку К. Поппера, який цілком доречно підкреслював природність критичних дискусій навіть під час нормального розвитку наукового пізнання тощо (див., напр.: Поппер К. Логика и рост научного знания. – С. 584 – 588; порів.: Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т. 4. От романтизма до

наших дней. – СПб., 1997. – С. 680 – 682). Але це, як і інші джерела проблемності пропонованої вихідної аналогії, не може бути підставою відмови від неї в такій же мірі, як розуміння недосконалості перших кроків дитини не може бути дієвим застереженням проти спроб навчити її ходити. Не забуваймо до того ж, що, за мудрим свідченням Ф. Бекона, істина скоріше народжується з помилки, ніж з неясності. (Див.: Бэкон Ф. Новый Органон // Бэкон Ф. Соч. в 2-х томах. – М., 1978. – Т. 2. – С.113).

6. **Кун Т.** Структура научных революций. – С. 230.

7. Ці висновки, як на мене, добре корелюють з даними В. Муляра та В. Венгерської щодо дисертацій з політичних наук, захищених в Україні на кінець 2001 року. Дослідники відзначили, зокрема, що спеціалізовані ради з цього напрямку працюють переважно в Києві. Всього в столичних спеціалізованих радах захищено 139 кандидатських і докторських дисертацій, тобто майже 65 % від загального числа. Див. докладніше: Муляр В. І., Венгерська В. О. Аналіз докторських і кандидатських дисертацій, захищених в Україні за напрямком “Політичні науки” // Политическая наука в Украине: становление и перспективы. – Симферополь, 2002. – С. 54.

8. **Габриелян О. А.** О развитии и преподавании политической науки в Украине. – С. 6 – 7.

9. **Габриелян О. А.** Вказ. праця. – С. 11.

10. Деякі принципи та засоби політичної освіти і виховання, доречні за умов демократії, розглянуто мною у статті: Тягло О. В. Як розбудовувати громадянську освіту в Україні? // Наукові записки Києво-Могилянської Академії. Політичні науки. – К., 2000. – Т. 18. – С. 84 – 90.

11. **Кун Т.** Структура научных революций. – С. 123 – 124.

12. Див.: Вказ. праця. – С. 31 – 32, 233 та ін.

13. **Габриелян О. А.** О развитии и преподавании политической науки в Украине. – С. 11 – 12.

14. **Шоркин А. Д.** Индикаторы отличия «политологии» от «Political Science» // Политическая наука в Украине: становление и перспективы. – Симферополь, 2002. – С. 18 – 32.

15. **Поппер К.** Логика и рост научного знания. – С. 63.

16. Див.: **Поппер К.** Открытое общество и его враги. Т. 2. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. – М., 1992. – С. 98 – 101 и др.

17. З свого боку, В. Муляр та В. Венгерська, спираючись на вже згадуваний аналіз дисертаційних робіт, дійшли висновку як про недовершеність методологічної бази “молодої політичної науки України”, так і про практичну відсутність праць методологічного спрямування (див.: **Муляр В. І., Венгерська В. О.** Аналіз докторських і кандидатських дисертацій, захищених в Україні за напрямком “Політичні науки”. – С. 55, 62).

18. Порівн.: **Габриелян О. А.** О развитии и преподавании политической науки в Украине. – С. 12.

19. Порівн.: **Кун Т.** Структура научных революций. – С. 31 – 34 та ін.

20. Обов'язки створення веб-сайту взяли на себе професор О. Габріелян та аспірант-політолог М. Гаспарян з Таврійського національного університету. На виконання цього добровільного зобов'язання 8 серпня 2003 року електронною поштою групі фахівців було розіслане повідомлення про початок роботи сайту "Політологічний форум" з адресою www.upsa.crimea.ua.

Українська політична нація: проблеми становлення

Михайло Степико,

доктор філософських наук, вчений секретар
Національного інституту стратегічних досліджень

У Посланні Президента України до Верховної Ради “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році” як одне з найважливіших завдань нового етапу розвитку держави окреслено створення умов для реальної та орієнтованої на національні інтереси консолідації українського суспільства, розвитку української політичної нації. Виходячи з того, що сьогодні кожен четвертий громадянин України за своїм походженням належить до національної меншини, згуртування всіх громадян в єдину політичну націю є нагальним завданням.

Назва “українська нація”, за свідченням Ю. Липи, вперше була вжита за часів Богдана Хмельницького [1]. Саме завдяки перемогам гетьмана у національно-визвольній війні 1648 – 1654 років, а ще раніше – існуванню Запорізької Січі, українська культурна ідентичність стала визнаним та вагомим чинником політичної історії Європи. Однак укладений 1654 року в Переяславі договір з Росією надовго загальмував самовизначення українського народу. Андрусівські угоди 1667 року, які Москва уклала з Варшавою, поділили українські землі між Польщею і Московією: Правобережжя відійшло до Речі Посполитої, а Лівобережжя з Києвом – до Московського царства.

Відтоді українська ідентичність існувала, головним чином, як спосіб буття “нижчих” верств населення – його мови, звичаїв, обрядів тощо – набираючи інколи й більш рефлексованих форм: гасел та вимог національно-визвольних рухів, шедеврів духовної творчості кращих її представників, серед яких найбільш знаковими постатями є Леся Українка і Тарас Шевченко. В цілому українство в цей період формується в парадигмі так званої “етнічної нації”.

Революційні процеси в лютому і жовтні 1917 року зруйнували монархію і Російську імперію. Перед Україною постала перспектива формування власної політичної нації. Першим кроком, на хвилі

революційних подій у Києві 1917 року, стало утворення Центральної Ради – представницького органу широких прошарків населення. Центральна Рада проголосила автономію України і заснувала Українську Народну Республіку. А 22 січня 1918 року було проголошено незалежність держави.

Перемога більшовиків у громадянській війні визначила формування в Україні всіх сфер суспільного життя (як і в інших республіках колишнього СРСР) за казуїстичною формулою: “Соціалістичне за змістом і національне за формою”. Начебто може існувати форма без змісту, а зміст – без форми. Водночас Україна стала чітко визначеним національним і територіальним цілим з власною столицею (в 1919 – 1934 роках – Харків; з 1934 року – Київ) і урядом, що мав обмежені, але певні повноваження. Україна мала органи державної влади і управління, бюджет, Державний Герб, Прапор, Гімн, Конституцію. Українську Радянську Соціалістичну Республіку (1921 рік) визнали десятки країн. Згодом, після утворення 30 грудня 1922 року Союзу Радянських Соціалістичних Республік, ці досягнення стали чисто формальними.

В період відновлення зруйнованої Першою світовою і громадянською війнами промисловості в Україні було споруджено сотні заводів і фабрик, що вивело її на рівень розвинених індустріальних країн світу. Водночас 30-ті роки стали найтрагічнішими в історії радянської України. Знищення національної еліти, насильницька колективізація села, масові переселення так званих куркулів, спровокований голод 1932 – 1933 років не тільки значно загальмували формування соціокультурної спорідненості українства, але й завдали нищівного удару генофондові нації, який ще більше посилили наслідки Другої світової війни. Водночас результатом перемоги СРСР у Другій світовій війні стало те, що вперше більшість українських етнічних земель було об’єднано у складі Української Радянської Соціалістичної Республіки.

В цілому специфіка етнонаціонального розвитку України у складі СРСР визначалася його концепцією розвитку продуктивних сил, яка передбачала максимальну інтеграцію народного господарства кожної республіки в загальносоюзному комплексі. Така “розчиненість” продуктивних сил всіх союзних республік мала своїм наслідком те, що народне господарство України було в цілому дуже розбалансованим і розблокованим, усі галузі і структуроутворюючі елементи економічно й технологічно виявилися не пов’язаними між собою.

Радянський федералізм, хоч як це не парадоксально з огляду на ленінську концепцію розв’язання національного питання, фактично функціонував не як спосіб консолідації націй на основі корінних етносів, а скоріше як засіб їх уніфікації (і тих, що мають власні адміністративно-територіальні утворення, і тих, що їх не мають) в рамках багатоетнічної держави (“моя адреса – Радянський Союз”). Новим етапом формування української нації слід вважати початок 90-х років. 16 липня 1990 року

Верховна Рада УРСР прийняла документ історичного значення – Акт про державний суверенітет, а 24 серпня 1991 року було проголошено незалежність України. 1 грудня 1991 року відбувся Всеукраїнський референдум, на якому народ підтвердив цей історичний вибір. Того ж дня було обрано й Президента держави.

За короткий термін Україна створила нову систему державного управління, власні Збройні Сили, органи безпеки і правопорядку. Зріс рівень політичних свобод громадян, було знято всі обмеження в духовному розвитку українського та інших етносів. Українська держава, як рівна серед рівних, увійшла до світової спільноти. Розпочалася напружена робота з створення ефективної економічної системи, розвинених інститутів демократії, підвищення авторитету держави на міжнародній арені. 28 червня 1996 року Верховна Рада ухвалила нову Конституцію України. У вересні 1996 року було здійснено неконфіскаційну грошову реформу і введено повноцінну українську валюту – гривню.

За відносно короткий строк молодій державі вдалося визначити засади етнополітики і створити систему регулювання етнонаціональних процесів, що сприяло подальшій консолідації української нації. Тобто було визначено необхідні умови для забезпечення єдності і цілісності країни у нових історичних умовах, узгодження загальнодержавних інтересів та інтересів усіх етносів, розвитку їх культурної, мовної і релігійної самобутності.

Демократичні політико-правові засади розбудови української нації знайшли адекватне тлумачення в Конституції України. Смысл визначення українського народу з великої та малої літери включає в себе як всю поліетнічну специфіку населення України, так і його громадянську, політичну сутність – рівність громадян усіх національностей перед Законом. Більше того, в третій частині преамбули Конституції право на самовизначення, проголошення незалежності України закріплено не тільки за “українською нацією”, а й за “усім Українським народом”, чим підтверджено об’єктивну реальність: Україна є батьківщиною, рідним домом для громадян усіх національностей.

Крім того, вперше в пострадянській практиці, в Статті 11 Основного Закону визнається, що крім титульної нації – українців корінними є й інші народи та національні меншини. На підготовчому етапі розробки Конституції термін “національні меншини та корінні народи” було замінено на “корінні народи та національні меншини” для того, щоб слово „корінні” одночасно відносилось як до слова “народи”, так і до словосполучення “національні меншини”, знімаючи проблеми самоідентифікації автохтонних національних меншин України – євреїв, греків, поляків, росіян, румун, угорців тощо, спрямовуючи її “пасіонарну енергію” (Л. Гумільов) у напрямку інтеграції в українське політичне суспільство та запобігаючи розвитку сепаратистських настроїв.

Законодавчо визнано, що національні меншини, поряд з українцями, а також “корінними народами” – гагаузами, караїмами, кримськими татарами, кримчаками – на території своїх “етноплацент” та “етноойкумен” перебувають “у себе вдома”, у своєму “етнокультурному ареалі”, і є автохтоним, корінним населенням.

В цілому українське законодавче поле та її Конституція дозволяють забезпечити всі основні права та свободи національних меншин. Право на існування, використання здобутків культур та використання мов (у тому числі і в одержанні освіти) гарантовані Статтями 10, 11, 22, 53 і 119 Конституції, Законами “Про мови”, “Про національні меншини”. Право на представництво частково гарантоване Статтею 14 Закону “Про національні меншини” та Статтею 22 Конституції щодо недопущення звуження форм та обсягу існуючих прав і свобод. Отож є надія, що в новому законі про вибори це положення знайде своє відображення. Продовжується робота над проектом концепції національно-культурної автономії, хоч і зараз стаття 2 Декларації прав національностей України дозволяє існування національно-адміністративних одиниць.

В роки незалежності України етнонаціональні проблеми були й лишаються предметом постійної уваги держави. 1994 року Указом Президента України було утворено Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. 1996 року Міністерство перетворено на Державний комітет у справах національностей та міграції. 26 липня 2000 року було утворено Державний департамент у справах національностей та міграції (який працює й тепер).

Окрім того, 15 квітня 2000 року було створено Раду представників громадських організацій національних меншин при Президентові України. За останні роки підготовлено близько ста проектів нормативно-правових актів, у тому числі Законів України, Указів та Розпоряджень Президента, Постанов Кабінету Міністрів, укладено низку міждержавних договорів.

Проте значна частина законопроектів носить проблемний або декларативний характер і потребує суттєвого доопрацювання. Вже досить довго опрацьовується законопроект “Про концепцію державної етнополітики України”. Доопрацювання та прийняття Верховною Радою потребують також законопроекти “Про внесення змін до Закону України “Про національні меншини в Україні”, “Про розвиток та застосування мов в Україні”.

Загальновідомо, що існує низка проблем корінних народів і національних меншин, для врегулювання яких немає необхідних законодавчих актів (громадянство, міграція, правові, мовно-освітні аспекти; потрібно уточнити й чіткіше сформулювати такі важливі поняття, як “корінні народи”, “національні меншини” тощо). Немає належного інформаційного забезпечення щодо становища корінних народів на національних меншин та їхніх проблем (в Інтернеті не існує сайту

Держдепартаменту у справах національностей та міграції, статистична та аналітична інформація має переважно закритий характер). У засобах масової інформації не відбувається публічного обговорення етнонаціональних, міграційних та міжконфесійних проблем, життя української діаспори.

Проте можна констатувати, що законодавчо закріплена “подвійність” української етнополітики є не тільки проявом амбівалентності масової свідомості українського суспільства (включаючи сферу його етнокультурної самоідентифікації), не тільки наслідком незавершених процесів формування української політичної нації з її особливою ідентичністю і зміцненими традиціями “змішаності” українського етносу з іншими етнічними групами, насамперед росіянами. В більшій мірі вона є проявом природної “подвійності” формування будь-якої сучасної нації в органічній єдності двох її складових: культурної та громадянської спільності.

Якщо ж перенести концептуальну модель націєтворення (політична нація є похідною від взаємодії трьох складових – етнічних спільнот, держави і громадянського суспільства) на українські реалії, то українська політична нація є похідною від української національної ідеї, громадянського суспільства і соціальної держави.

Хоча Україна суто європейська країна, проблеми та тенденції формування її політичної нації найбільше нагадують північноамериканські взірці. Крім осідання на теренах сучасної України великих і малих народів внаслідок потужних цивілізаційних рухів, значна частина її території була заселена в ході колонізації, що розгорнулася в XVI – XIX століттях. У ній брали участь не тільки етнічні українці (малороси) та росіяни (великороси), але й німці, вірмени, євреї, греки, болгари і т. д. Характер феодалної експансії мала польська (а почасти й румунська та угорська) колонізація українських земель. Але і вона справляла чималий вплив на формування поліетнічності сучасної України. Тому практично всі етнічні групи України закономірно вважають той чи інший (найчастіше – цілком певний) регіон України своєю батьківщиною з не меншими, а то й з більшими підставами, ніж американці – США чи канадці – Канаду.

Поліетнічність України проявляється в тому, що, за даними всеукраїнського перепису населення, на її території проживають представники понад 130 національностей і народностей. У національному складі населення України переважна більшість – українці, чисельність яких становила 37541,7 тисячі осіб, або 77,8 % від загальної кількості населення. За роки, що минули від перепису населення 1989 року, кількість українців зросла на 0,3 %, а їх питома вага серед жителів України – на 5,1 %.

Друге місце за чисельністю посідають росіяни. Їх кількість, порівняно

з переписом 1989 року, зменшилася на 26,6 % і нараховувала на дату перепису 8334,1 тисячі осіб. Питома вага росіян у загальній кількості населення зменшилась на 4,8 % і склала 17,3 %.

В Україні розселення етносів має виразну регіональну визначеність. Найбільше росіян, наприклад, проживає в Донецькій, Луганській, Харківській областях та на півдні України. Крім того, вони становлять абсолютну більшість у Криму. Практично всі кримські татари-репатріанти так само поселилися в Криму, на своїй історичній батьківщині. Причому зростання чисельності кримських татар в Україні супроводжується зростанням чисельності інших тюркомовних народів. Кожна з цих груп окремо не складає відчутної частини населення країни, але разом з кримськими татарами тюркомовні народи налічують понад 500 тисяч осіб.

Із загальної кількості молдаван більша їх частка зосереджена в Одеській і Чернівецькій областях. Більшість болгар живе в Одеській і Запорізькій областях, 85 % греків – у Донецькій області. Майже вся румунська меншина сконцентрована у Чернівецькій та Закарпатській областях. В останній практично проживають всі угорці України. В Одеській області – майже вся гагаузька етнічна група. Більше половини поляків живе у Житомирській, Хмельницькій та Львівській областях. Зазначимо, що тривожним симптомом для етнічних українців є зменшення їх абсолютної чисельності у ряді споконвічно землеробських областей, де у всі часи була велика частка українського сільського населення, з традицією багатодітності (Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська).

Нагальною проблемою для України є не “переплавлення” її етнічної різноманітності в одному тиглі, а подолання культурно-історичної різноманітності її регіонів. Ці історичні відмінності, як свідчать сучасні соціологічні дослідження, найрельєфніше проявляються в геополітичних, етнокультурних та релігійних орієнтаціях.

У західних областях більше розвинута психологія індивідуального господарювання і підприємництва, більш поширені західноєвропейські політичні й культурні орієнтації, підкріплені сімейно-родинними зв'язками. Значну частину етнічного складу становлять західні слов'яни. Оскільки ця частина України тривалий час входила до складу інших держав, то внаслідок прагнення етносу до самозбереження серед українців історично склалися міцні традиції консолідації на національному ґрунті.

Центральна й південно-східна Україна є історично основним регіоном розселення українського етносу, який тут найменше “розбавлений” інонаціональними елементами. Переважає сільське населення колгоспного типу. Міста, які останніми десятиріччями різко розрослися за рахунок мігрантів із села, мають значний прошарок людей з близькою до селянської психологією. Традиції приватного підприємництва значно знівельовані після революційними процесами, тому ідеї ринкової економіки

сприймаються тут обережно, з пересторогою. Існують давні й широкі економічні, культурні та сімейно-родинні зв'язки з Росією та Білоруссю.

Особливою етнонаціональною специфікою відзначається південно-східний регіон, а також Крим. Це – традиційно промислова зона країни, де переважають політичні та соціально-економічні цінності робітничого класу. Етнічний склад населення дуже строкатий, якщо порівнювати з рештою території України. Поряд з українцями – великий відсоток росіян і представників південних народів. Населення переважно російськомовне з традиційною історичною, економічною, культурною та сімейно-родинною орієнтацією на Росію.

Виразно регіональну специфіку мають і найбільші церкви України – вплив УПЦ поширюється, головним чином, на Схід та Південь, УПЦ (КП) – на Київ та Центр, римо-, греко-католицької, автокефальної та протестантської церков – на Захід і, частково, на Центр. З цієї точки зору актуальною є проблема становлення Єдиної Української Помісної Православної Церкви. Сучасний стан поділу українського православ'я є закономірним наслідком розірваності українських земель і української Церкви протягом історично тривалого часу. Водночас це є гальмом (цілком закономірним) консолідації нації.

Регіональна специфіка України визначається ще й тим, що основний економічний її потенціал зосереджений у східному і південному регіонах, де історично домінує російська мова й культура, порівняно з переважно україномовними центральними і майже суцільно україномовними західними територіями. Як підрахували фахівці Національного інституту стратегічних досліджень, у 2001 – 2002 роках у 6-ти регіонах (Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій, Харківській областях та в Києві) було зосереджено 48,4 % основних засобів країни, 52 % виробництва валової доданої вартості (ВДВ), 62,5 % виробництва промислової продукції, 48,5 % обсягу інвестицій в основний капітал [2].

Історичними причинами цього є зосередження на Сході та Півдні країни основних корисних копалин та родючих чорноземів, і як, наслідок, концентрація виробничих, фінансових і людських ресурсів. Нинішні причини – переважаюче інвестування конкурентоспроможних на світовому ринку виробництв. “Донецькі”, “луганські”, “дніпропетровські”, “київська група” – звичні назви для визначення різних центрів впливу й концентрації капіталів. Внаслідок цього певні регіони розвиваються як донорські (східні та південні), інші – як депресивні. Ці обставини не можуть не усвідомлюватися як населенням, так і регіональними елітами й штучно активізуватися певними політичними силами, які “працюють” на етнічному полі.

Показовими в цьому плані є позиції прихильників так званого федеративного устрою України. Як вважає, наприклад, П. Баулін, заступник голови Російського блоку і РДУ, народний депутат України 14-

го скликання, керуючись принципами культурно-історичної ідентифікації сьогодні в Україні можна було б утворити (укрупнивши області) такі суб'єкти федерації: Підкарпатська Русь, Галичина, Волинь, Поділля, Буковина, Наддніпрянщина, Чернігівсько-Сіверський край, Полтавський край, Слобожанщина, Запорізький край, Новоросія, Донбас, Таврида. Окремою адміністративно-територіальною одиницею він виділяє столицю – Київ. На думку П. Бауліна, краєві треба надати право регулювати мовну політику залежно від етнічного складу і бажання громадян. При цьому українська мова має зберігати свій державний статус на території всієї України, її вивчення повинне бути обов'язковим. П. Баулін вважає, що такі заходи знімуть напругу в соціальній і міжнаціональній сферах; ніхто не буде нав'язувати “свій статут у чужому монастирі”; нас припинять, як це робиться зараз, поділяти на українців щирих і другосортних. Це зміцнить єдність держави, відродить щире дружбу і довіру між нашими народами.

Хоча, з нашої точки зору, проблема полягає якраз в іншому – не стільки в “уписуванні” в українську політичну націю різних етнічних компонентів, чого так боїться П. Баулін, скільки в консолідації в єдину національну спільноту реально існуючих у рамках України історично сформованих тут регіональних спільнот. Там, де вони мають чітко виражений етнічний та економічний акценти, існує найбільша небезпека їх політизації і трансформації в напрямку воєнничого сепаратизму з усіма його негативними наслідками, прикладів чого є чимало – Країна Басків в Іспанії, Квебек в Канаді, Ерітрея в Ефіопії і т. д.

Причому це “вписування” повинно відбуватися на основі “зняття” етнічної специфіки регіонів як запоруки розвитку регіонального сепаратизму, наочним прикладом чого є кримська ситуація. Зняття міжетнічної напруги в Криму можливе лише на шляху соціально-політичного та економічного розвитку регіону хоча б тому, що коли кримські татари мають теоретичну альтернативу влитися до складу регіональної спільноти, то в так званого російськомовного населення Криму реальної можливості стати кримськими татарами не існує. За наявності у різних регіонів специфічних інтересів присутність в деяких із них компактних і до того ж чисельно помітних етногруп надає етнополітичним відносинам в Україні доволі виразного регіонального характеру.

На етнополітичній карті країни вирізняється кілька так званих проблемних регіонів, які або є зосередженням складного комплексу міжетнічних відносин, або самі ініціюють гострі питання, позиція щодо яких різних етнополітичних суб'єктів суперечлива, а часом і непримиренна. Одна з них – обсяги повноважень регіонів самим контролювати політичну й соціально-економічну ситуацію на місцях та право “делегувати” своїх представників до вищих органів державної

влади, що в деяких засобах масової інформації дістало назву кланового принципу їх формування. Крім того, спостерігається і розбіжність позицій регіонів з деяких питань загальнонаціонального характеру, насамперед стосовно державної мови, вибору суспільно-політичної моделі та геополітичного вектора, розколу у православ'ї тощо. Різностямованість економічних потреб та інтересів регіонів з різними мовно-культурними орієнтаціями може спричинити активізацію сепаратистських тенденцій з перспективою їх переростання в міжетнічні конфлікти.

Проте спільне усвідомлення населенням України найважливіших проблем суспільного розвитку все ж має позитивну динаміку. Передусім, це підтримка громадянами незалежності України. Як показують дослідження, проведені Інститутом соціології НАН України, попри катастрофічне зниження рівня доходів більшості населення після 1991 року, частка прихильників незалежності держави серед її дорослого населення жодного року не знижувалася до критичного рівня у 50 %. Перше, найзначніше зниження кількості прихильників незалежності відбулося у перші два роки після розпаду СРСР (коли вирувала гіперінфляція), сягнувши до початку 1994 року найнижчого за всі роки незалежності рівня – 56 %. Друге зниження рівня підтримки незалежності відбулося впродовж 1997, а особливо 1998 року внаслідок світової фінансової кризи. Останнє зниження підтримки незалежності було зафіксоване в грудні 2001 – березні 2002 року. А от у листопаді 2000 року було зафіксовано найвищу за всі роки досліджень частку прихильників незалежності України серед її громадян – 77 %. Тоді уперше за її підтримку висловилися не менше громадян, ніж на референдумі 1991 року [3].

Таким чином, ставлення громадян України до її незалежності за ці роки відзначалося **стабільністю** переважання чисельності прихильників незалежності над противниками, хоча й за істотної **мінливості** кількісного їх співвідношення.

Іншим важливим показником динаміки суспільної свідомості населення країни є співвідношення кількості прихильників правих, лівих і центристських політичних партій, про що свідчить аналіз результатів парламентських виборів 1994, 1998 і 2002 років.

В цілому за роки незалежності співвідношення кількості прихильників правих, лівих і центристських політичних партій серед громадян України змінювалося не на користь центристських. Частка їхніх прихильників серед дорослого населення скоротилася з 43,7 % до 20,5 %. При цьому, спочатку — включно з виборами 1998 року — це супроводжувалося суттєвим зростанням частки прихильників лівих партій (від 14,4 % до 32,2 %) і незначним — прихильників правих (від 7,7 % до 10,2 %). Але впродовж чотирьох наступних років зміни були явно не на користь лівих партій, частка прихильників яких скоротилася з 32,2 % до 23 %. У той же період

— з 1998 до 2002 року — частка прихильників правих партій зросла майже вдвічі — з 10,2 % до 21,5 % [4].

Найбільш симптоматично те, що за цей період популярність правих партій зросла не лише за кількістю симпатиків, а й поширилася територіально із Західної України на Центральну. Так, під час парламентських виборів 1998 року тільки у двох областях Західної України — Івано-Франківській і Тернопільській — за кандидатів правих партій проголосувало понад половину виборців, а ще у трьох областях — Львівській, Рівненській і Волинській — більше чверті. Проте під час парламентських виборів 2002 року за кандидатів правих партій понад половину виборців проголосувало вже в шести областях Західної України, і більше чверті — в дев'яти областях, зокрема у восьми — Центральній України.

Ще одним знаковим феноменом суспільної свідомості є ставлення населення України до української мови, яка є важливим чинником формування української політичної нації. Бо етнічний грек, попри те, що він живе в Україні, все ж залишається носієм грецької культури, росіянин — російської, поляк — польської, угорець — угорської і т. д. Проте саме українське середовище — не лише культурне чи соціальне, а й навіть природа, клімат, ландшафт — накладає відбиток на етнічність і мову меншин. Це не той грек, що в Греції, не той росіянин, що в Росії, не той поляк, що в Польщі, не той угорець, що в Угорщині.

Тому соціологічні дані, наведені різними дослідниками (зокрема — Дж. Бремером) [5], показують, що більшість росіян, наприклад, у Львові і Києві постійно користується українськими засобами масової інформації. Щодо радіо — таких у Львові 64 %, а в Києві — 70 %, щодо телебачення — відповідно 74 % і 75 %, щодо газет і журналів — 58 % і 68 %. Навіть у Сімферополі 27 % росіян слухають українське радіо, 33 % дивляться українське телебачення і 17 % читають українські газети. Щоправда, М. Рябчук слушно зауважує, що Дж. Бремер не врахував російськомовності значної частини українських газет [6], однак на національному радіо українська мова посідає належне їй місце, вона також має зростаючу тенденцію домінувати й на телебаченні.

Найпоказовішим у дослідженні Дж. Бремера є те, як ставляться росіяни в Україні до української освіти своїх дітей: 54 % росіян у Львові і 65 % у Києві погоджуються, щоб їхні діти навчалися в українських школах. Майже всі росіяни у Львові і Києві (96 % і 91 %) визнають, що їхні діти повинні вільно володіти українською мовою. Отже, майбутнє своїх дітей в Україні українські росіяни пов'язують із знанням української мови.

Заслужують на увагу соціологічні дослідження про стан і перспективи розвитку міжнаціональних відносин у Донецькій області (В. Мозговий, Т. Болбат та інші). Одержані дані дозволили зробити висновок, що "об'єктивно потенційної небезпеки загострення національних конфліктів

в Україні і в регіоні не існує“. Показово, що в цьому майже суцільно зросійщеному за радянських часів регіоні українська мова дедалі більше завойовує авторитет. На запитання “Чи треба розвивати українську мову та культуру однаково з іншими національними мовами та культурами?” 85,8 % донецьких респондентів відповіли ствердно, і тільки 4,8 % з цим не погодилися.

Проте, незважаючи на позитивну динаміку ціннісних орієнтацій населення України, масова свідомість її громадян залишається суперечливою і амбівалентною. Тому на нинішньому етапі розвитку українського суспільства єдиною можливим принципом функціонування та розвитку української політичної нації може бути не сутнісний принцип націєтворення “хто ми?”, а скоріше функціональний – “що нас поєднує і як ми вирішуємо спільні соціальні проблеми?”, хоч формулою динамічного розвитку сучасної політичної нації є органічне поєднання досконалих механізмів етнокультурного відтворення та вирішення політичних і соціально-економічних проблем.

Література:

1. **Липа Ю.** Призначення України. - Львів, “Просвіта”. - 1992. - С. 103.
2. **З. Варналій, А. Павлюк, О. Шевченко.** Стратегія подолання диспропорцій у розвитку регіонів // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. Київ, НІСД, 2003. - С. 162.
3. **Хмелько В.** Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2003 р., № 1. - С. 18 - 19.
4. Там же. - С. 21 - 22.
5. **Bremer J.** The Politics of Ethnicity Russian in the New Ukraine. - Europe-Asia Studies. Vol. 46, № 2, 1994, p. 261 - 283.
6. **Рябчук М.** Росіяни в Україні з погляду американського соціолога. - Схід, 1995, № 2, с. 29 - 33.

„Аналіз майбутнього” та його роль в управлінні соціально-політичними процесами

Володимир Горбатенко,
доктор політичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права ім. В. Корецького
НАН України

Людині властиве постійне прагнення хоча б краєм ока заглянути у завтрашній день, передбачити майбутні події. Але основна причина, яка спонукає людину вдаватися до прогнозування, полягає в бажанні краще зрозуміти явища сьогоденні. Недаремно мудрий Франсуа де Ларошфуко зауважував: “Чи може людина з цілковитою впевненістю сказати, чого їй захочеться в майбутньому, якщо вона не може зрозуміти, чого їй хочеться тепер?”

Прагнення прогнозувати є однією з головних функцій людської свідомості. Ще Платон заперечив, що людина завше жадає проникнути очима розуму в майбутнє. Таке бажання ще більш властиве тим, хто управляє соціально-політичними процесами. Та й сама суспільно-політична практика засвідчує: чим вищий рівень прогнозування, тим ефективнішим і результативнішим є планування та управління.

Обґрунтовуючи актуальність проблеми політичного прогнозування, український дослідник М. Зелінський визначив, що вона в наш час зумовлена такими чинниками: “1. Ускладнилися процеси розвитку суспільного життя в умовах НТР. 2. Значно розширилися обсяг і масштаби прогностичної діяльності, кількісна і якісна багатоманітність об’єктів прогнозування. 3. Зросла соціальна, економічна, екологічна, інформаційна цінність прогнозів” [1]. За таких умов у пострадянському сьогоденні політичне прогнозування повинне було б стати однією з найважливіших складових реформування суспільства. Однак поки що цього не сталося. Причина?

На думку поета Й. Бродського, ця обставина пов’язана з тим, що у нашій

реальності немає стійкого відчуття майбутнього, “апетиту, бажання думати про майбутнє”. І не просто думати, а “якось його для себе формулювати”. За його зауваженням, при всьому героїзмі наших інакомислячих, які були готовими піти в тюрму чи навіть прийняти смерть за свої переконання, жоден з них не потрудився накреслити план майбутнього, альтернативу тому, чому вони протистояли. Причина в тому, що думка про майбутнє була узурпована державою. Пропаганда “світлого майбутнього” відбила в людей будь-яке бажання заглядати в завтрашній день. Крім того, у розвитку нашого суспільства не існує відчуття еволюційного ритму. В результаті – або цілковита статика, або сильні потрясіння. І тому людина не планує. Що стосується нинішніх молодих людей, які з ножем пристають до горла, то така реакція на специфіку соціального буття скоріше означає не прагнення збагатитися в ім’я майбутнього, а є своєрідним проявом нервової поведінки, коли людина не заглядає далеко вперед [2].

Ця ситуація лише підтверджує необхідність соціального прогнозування в широкому контексті та здійснення прогнозів у політичній сфері на пострадянському просторі й, зокрема, в Україні. Визнати достатньою існуючу практику реалізації прогнозів немає жодних підстав. Що ж стосується прогнозів, які нині складаються, то й тут, як правило, виявляються дві основні вади: 1) “дефіцит стратегічних складових, здатності вирватися з цупких обіймів поточної суспільно-політичної кон’юнктури у часовому і просторовому відношеннях”; 2) “слабке наповнення предметно-практичними елементами, рекомендаціями щодо вчасної та ефективної реалізації прогнозних висновків” [3].

Підкресливши актуальність проблеми, варто зафіксувати основні її поняття. Основне з цих понять – **прогноз** (від грец. prognosis, pro — наперед, gnosis — пізнання), означає науково обґрунтоване судження про можливі стани того чи іншого явища в майбутньому, альтернативні шляхи і терміни їх реалізації. Прогноз є універсальним методом і водночас невід’ємною функцією будь-якої наукової дисципліни. Він, з одного боку, спирається на знання про невідомі на момент прогнозування властивості об’єктів реальної дійсності та, з другого, на знання властивостей неіснуючих на момент прогнозування об’єктів.

В сучасній науці розрізняють три основні способи прогнозу. До них належать: екстраполяція, моделювання і експертиза. Із сукупності різноманітних методів та напрямків їхнього застосування складається так звана прогнозна система. Розробка її, як правило, здійснюється з урахуванням вимог прогностики.

Прогностикою називають теорію та методологію розробки прогнозів, дослідження динаміки і перспектив розвитку соціальних процесів, тих чи інших явищ людського співіснування. Прогностичні дослідження постійно вдосконалюють наукові засоби, які слугують підвищенню обґрунтованості

та ефективності прогнозів. Сучасна прогностика враховує співіснування в цивілізаційному розвитку неоднакових темпів соціального поступу – зон прискорених та уповільнених змін, співіснування елементів традиції і сучасності, зіткнення старого і нового в соціально-політичних процесах, наявність інерції та маятникових інверсій. До основного інструментарію, яким оперує прогностика, належать: ретроспективний аналіз, нелінійні методи опанування майбутнього, стратегія і тактика, моделювання сценарного простору, проектування оптимальних траєкторій, моніторингові зрізи громадської думки, визначення недоступних людському розумінню зон індивідуального і суспільного буття людини.

Процес, позначений терміном **прогнозування**, як правило, передусе розробці планів, програм, проектів. Разом з тим, за його допомогою прогнозуються також наслідки їх забезпечення. Основу прогнозування становлять взаємопов'язані джерела інформації про майбутнє: оцінка перспектив розвитку майбутнього стану прогнозованого явища на основі існуючого досвіду, найчастіше за допомогою аналогії з уже відомими схожими явищами і процесами; екстраполяція на майбутнє тих чи інших тенденцій, закономірності яких у минулому і сучасному досить добре відомі; модель передбачуваного стану певного явища чи процесу, побудована відповідно до очікуваних або бажаних змін, характер і перспективи розвитку яких достатньо відомі. Прогнозування, як випереджальне відображення дійсності, в кожній науці має свої специфічні характеристики. Суспільні науки, в тому числі й політологія, здійснюють соціальне прогнозування, в рамках якого вчені-політологи виділяють як невід'ємну й водночас специфічну складову політичне прогнозування.

Під **соціальним прогнозуванням** розуміють дослідження перспектив розвитку соціальних процесів і явищ, мета якого – підвищення наукової обґрунтованості й ефективності соціального програмування, планування та управління. Соціальне прогнозування зорієнтоване на альтернативне виявлення перспектив розвитку конкретних соціальних процесів, пов'язаних з життєдіяльністю суспільства. Цей тип прогнозування належить до інтегративних галузей знання, оскільки він охоплює собою соціально значущі проблеми, які заздалегідь не можна розвести по окремих департаментах науки. Обґрунтовані соціальні прогнози неможливі без урахування перспектив економічного, екологічного, демографічного розвитку, науково-технічних новацій, культурно-ціннісних трансформацій, міжнародних відносин тощо.

У тісному зв'язку із соціальним прогнозуванням перебуває „соціальне проектування” – науково обґрунтоване визначення варіантів планового розвитку соціальних процесів і явищ, спрямоване на перетворення конкретних соціальних інститутів. Соціальне проектування є одним з елементів передпланової діяльності при розробці можливих варіантів

певного рішення. Цей різновид управлінської діяльності може широко застосовуватись при розробці програм соціального захисту різних груп і верств населення (жінок, дітей, молоді та ін.).

Науково-обґрунтовані соціальні прогнози та проекти тісно пов'язані з передбаченням розвитку політичних подій. Такого роду передбачення якраз і називають **політичним прогнозуванням**. Воно передбачає спеціальні наукові дослідження політичних процесів, явищ, подій, внаслідок яких з одних, уже відомих даних про минуле й сьогодення, одержують інші дані — уявлення про можливі стани політичних об'єктів, що піддаються прогнозу.

До проблематики політичного прогнозування майбутнього належать як глобальні питання, що охоплюють великі регіони й людство в цілому, так і локальні, але не менш складні проблеми в різних сферах людської діяльності. Відповідно, політичне прогнозування включає: 1) проектування в політичній сфері, розробку політичних сценаріїв, проектів майбутнього політичного буття, за якими передбачається або планується розвиток подій у певному суспільстві; 2) здатність до політичного передбачення окремо взятої особи чи групи індивідів за допомогою інтуїції, знання, інтелектуального чи соціального проектування на основі сукупного досвіду.

Важливу роль у здійсненні політичних прогнозів відіграють дослідження громадської думки, соціологічні опитування, дані яких є особливо важливими в періоди політичних виборів на різних етапах їх проведення. Громадська думка є різновидом колективного судження, в якому у формі оцінки, ствердження чи засудження висловлюється ставлення масової свідомості до певних соціально значимих проблем (у тому числі й до проблем майбутнього суспільно-політичного розвитку).

Враховуючи здатність громадської думки різнобічно впливати на свідомість і практичну діяльність людей, регулювати їх соціальну поведінку, в контексті політичного прогнозування важливого значення набуває опанування мистецтва її формування. Для цього необхідно насамперед правильно і своєчасно визначити завдання, проблеми, потреби колективу і сприяти їх обговоренню. Виходячи з цього, український соціальний філософ В. Кущерець слушно вважає, що при доборі проблематики для обговорення необхідно враховувати такі моменти:

„1) для обговорення доцільно вибрати найактуальніші проблеми, які можуть зацікавити членів колективу, врахувати наявність необхідного інтересу колективу до об'єкта громадської думки. Інакше пануватиме байдужість, пасивність при обговоренні;

2) предмет обговорення повинен мати життєво важливе значення для колективу. Громадська думка буде мати конкретне значення лише в тому випадку, якщо вона висловлена з важливого питання і своєчасно;

3) проблеми, які формують громадську думку, повинні відображати стратегічні і тактичні завдання, що стоять перед суспільством;

4) дуже важливо, щоб висунуті для обговорення питання якомога точніше відображали ситуацію, що виникла в колективі. Не варто вдаватись до розгляду питань занадто широкого плану;

5) важливо також враховувати компетентність колективу в обговоренні зазначених проблем і у виробленні щодо них думки. Треба пам'ятати, що це значно впливає на значущість громадської думки" [4].

Будь-яка майбутня ситуація тією чи іншою мірою є невизначеною. В умовах цієї невизначеності цілком природним є прагнення людини, суспільства знизити її рівень. Таке прагнення особливо загострюється в умовах динамічних суспільних змін, подібних до тих, які переживає нині українське суспільство. Перехідний стан суспільного організму постійно провокує питання: "Хто ми?"; "Де ми?"; "Куди йдемо?"; "Як можна досягти добробуту?"

Поряд з цими питаннями постають й інші, актуальні для всіх, у тому числі й для стабільних, розвинених суспільств: "Володіти чи бути?"; "Яким буде світ у майбутньому?" тощо. Отже, передбачення майбутнього так чи інакше впливає на свідомість і поведінку людей в умовах сьогодення.

Залежно від наявної в політичних прогнозах картини майбутнього людина жадає або активно прагнути до нього, або протидіяти йому, або пасивно чекати на нього. У зв'язку з цим будь-який політичний прогноз містить у собі як науково-пізнавальний зміст, так і має певне ідеологічне призначення. Однак у будь-якому випадку намагання заглянути в завтрашній день означає прагнення подолати невизначеність майбутнього. Останнє спонукає вчених, політиків створювати програми розвитку суспільства, його модернізації. Вищезазначене є свідченням того, що політичному прогнозуванню властиві дві основні функції – ідеологічна та пізнавальна. Власне, між ними політичні прогнози завжди й коливаються, як годинниковий маятник. При цьому кожен прогноз розробляється з метою запобігання небажаних наслідків вірогідного розвитку подій з тим, щоб спрямувати їх у бажане річище.

У політичному прогнозуванні виділяють дві іпостасі: теоретико-пізнавальну та управлінську.

Теоретико-пізнавальна функція ґрунтується на загальнонауковому підході, основу якого становлять безмежність і плюралізм наукового пошуку, подібно до позиції, сформульованої В. Вернадським стосовно призначення філософії: „Філософія ніколи не розв'язує загадок світу. Вона їх шукає. Вона намагається охопити життя розумом, але ніколи досягнути цього не може. Філософська істина завжди може бути піддана сумніву вільною особистістю, що шукає" [5]. Управлінську іпостась прогнозування можна проілюструвати за запропонованою І. Бестужевим-Ладою „методикою довгострокового попереджувального аналізу даних" [6]. Ця методика передбачає такі кроки:

1. Постановка проблем та побудова їх ієрархії, що складається з

ключових і субключових проблем. При цьому бажана так звана індикація проблем, тобто представлення їх у вигляді впорядкованої сукупності індикатумів – найменувань конкретних показників та індикаторів (цифрової чи інших характеристик проблеми).

2. Виявлення перспективних проблем, до яких належать: 1) ті, що назрівають і вже дають про себе знати; 2) очікувані – ті, що ще не виникли, але можуть почати визрівати за певних умов. Поряд з перспективними мають враховуватися і поточні проблеми. Якщо останні можуть фіксуватися особою, що приймає рішення, та її апаратом, то для виявлення перспективних проблем потрібна група експертів.

3. Цілепокладання. Включає визначення мети, заради якої здійснюються всі рішення. Головним критерієм цілепокладання є досягнення оптимуму.

4. Побудова „дерева рішень” і аналіз наслідків їхнього прийняття. На цьому етапі найважливішим є попереднє врахування негативних наслідків тих чи інших рішень.

Об'єктом політичного прогнозування виступають внутрішня і зовнішня політика, а предметом – пізнання можливого характеру політичних подій, явищ, процесів.

Внутрішньополітичне прогнозування включає взаємовідносини між різними соціальними верствами і групами певного суспільства, характерними ознаками яких є прямий чи опосередкований зв'язок з державною владою, а також прагнення до оптимізації управління політичними процесами. За умови здійснення прогностичної оцінки конкретних політичних подій, суб'єктами прогнозу виступають держава і політичні органи. Прогнозна оцінка діяльності політичних інститутів суспільства і політичних процесів, які в ньому відбуваються, здійснюється науковими колективами і вченими, які досліджують функціонування політичної системи суспільства.

Для підвищення ефективності внутрішньополітичного прогнозування вважається доцільним застосовувати в процесі соціального прогнозування об'єктивні закони, виведені дослідниками із сукупного суспільно-політичного досвіду. До таких законів, зокрема, відносяться:

- 1) закон повторюваності історичних ситуацій;
- 2) закон залежності прогнозу від його інформаційної бази;
- 3) закон цілісності прогнозу;
- 4) закон залежності достовірності прогнозу від кількості прогнозних альтернатив;
- 5) закон залежності передбачення дії певного закону від дії інших законів;
- 6) закон залежності ефективності прогнозу від умов його верифікації [7].

Зовнішньополітичне прогнозування передбачає прогнози у сфері

міжнародних відносин і зовнішньої політики, в яких пріоритет надається оцінкам розвитку і взаємовідносин держав та вивченню загальних тенденцій світового розвитку. На основі зовнішньополітичних прогнозів робляться, як правило, спроби виявити нові можливі фактори розвитку світу, певного регіону, країни.

Такі дослідження досить розвинені в США, де політичне прогнозування у сфері міжнародних відносин здійснюють Гудзонівський інститут, Інститут оборонних досліджень, Інститут майбутнього, Інститут політичних досліджень, Інститут стратегічних досліджень Гарвардського університету та інші установи.

У зовнішньополітичному прогнозуванні, що останнім часом зосереджується на дослідженні загальнозначущої проблеми, від якої похідні всі інші в даній сфері, а саме: „Яким бути міжнародним відносинам у ХХІ столітті?” Починаючи з другої половини ХХ століття, у з’ясуванні цієї проблеми чітко проглядається полеміка між „ідеалістами” і „реалістами”. Перші намагаються представити майбутнє суспільство, систему міжнародних відносин крізь призму стратегій розвитку, проєктів реформ, які б наближали світову спільноту до образу цивілізації майбутнього, що несе в собі добробут, гармонію, мир і співтворчість на благо всього людства. Реалісти жорстко дотримуються силових догм у політиці, які у класичній формі були сформульовані американським політологом Г. Моргентау в книзі „Політика у відносинах між державами” (1948 рік) і пізніше розвинуті Г. Кіссінджером, З. Бжезинським та іншими.

Визначальну теоретико-методологічну роль у прогнозуванні міжнародних відносин в сучасних умовах відіграє парадигма постнекласичної науки, яка орієнтує на міждисциплінарні, проблемно орієнтовані дослідження, реалізацію комплексних програм за участю фахівців природничих і гуманітарних наук. Нова парадигма „орієнтує політичну і соціально-економічну практику на виправлення помилок минулого, що вже стали очевидними, на глибшу інтеграцію й кооперацію, на зміцнення реальної безпеки та забезпечення виживання цивілізації” [8]. Постнекласична наука орієнтує політиків на реагування не на проблеми, що досягають критичної гостроти, а на об’єктивні причини, які їх породжують.

Політико-практична роль зовнішньополітичного прогнозування орієнтує на розв’язання комплексу проблем, пов’язаних з виникненням глобалізації, що являє собою, з конструктивної точки зору, тісну й широку взаємодію держав та міжнародних організацій в оцінці стану і пошуках рішень проблем, що постійно загострюються й зачіпають інтереси не лише окремих держав, а й усього людства, становлять сутність всеосяжної безпеки і безпосередньо впливають на життєздатність біосфери.

Сутність і характерні ознаки процесу глобалізації були зафіксовані в Підсумковому комюніке зустрічі керівників країн „вісімки”, що відбулася

в червні 1999 року в Кельні (Німеччина): „Глобалізація – складний процес, котрий являє собою потоки ідей, капіталу, техніки і товарів по всьому світу, що прискорюються та збільшуються в обсязі, і вже зумовив кардинальні зміни в наших суспільствах. Він зблизив нас, як ніколи раніше. Більша відкритість і динамізм сприяли повсюдному підвищенню життєвого рівня і значному зниженню бідності. Інтеграція дозволила створити робочі місця за рахунок стимулювання ефективності виробництва, розширення можливостей і економічного зростання. Інформаційна революція і ширша взаємодія культур та цінностей посилили тенденцію до побудови демократичних суспільств і боротьби за права людини й основні свободи, одночасно сприяючи розвитку творчості та нововведень. Однак водночас для деяких працівників, сімей і громад глобалізація супроводжується підвищенням ризику, пов’язаного зі зміною місць та фінансовою невизначеністю” [9].

Для опанування сутності політичного прогнозування важливе значення має проблема типологізації прогнозів. За основу типологій беруться різні критерії. Досить поширеним є визначення типів прогнозів за проблемно-цільовим критерієм, який передбачає виділення пошукових, нормативних, аналітичних прогнозів, прогнозів-застережень, прогнозів-розвідників.

Пошукові прогнози означають визначення можливих станів того чи іншого політичного явища, процесу, події в майбутньому, виходячи з наявних тенденцій, з умовним абстрагуванням від рішень, здатних видозмінити зазначені тенденції. Мета цього типу прогнозів полягає у виявленні й уточненні перспективних проблем, котрі підлягають розв’язанню засобами політичного управління за умови збереження наявних соціально-політичних тенденцій. Завдяки пошуковим прогнозам „виявляються і уточнюються перспективні проблеми, які підлягають розв’язанню засобами управління, будується „дерево соціальних проблем” – надзвичайно цінна інформація для осіб, які приймають рішення цільового, програмного, планового, проектного, поточного управлінського характеру” [10]. Прикладами пошукових прогнозів можуть слугувати періодичні прогнози ООН та Міжнародного банку реконструкції і розвитку.

Нормативні прогнози зорієнтовані на визначення шляхів і термінів досягнення бажаного стану об’єкта політичного прогнозування на основі заданих норм, ідеалів, стимулів, цілей. Ці прогнози дозволяють уточнити „дерево соціальних цілей” й покликані „виявити такі резерви сфери організації управління, які допомогли б успішно вирішити проблеми підвищення ефективності суспільного виробництва, оптимізації демографічних процесів (включаючи становище у сфері сім’ї і побуту), подальшого вдосконалення системи установ народної освіти і культури, подолання антисуспільних явищ” [11].

Аналітичні прогнози здійснюються з метою наукового пошуку пізнавальної цінності різноманітних методів і засобів дослідження

майбутнього.

Прогнози-застереження здійснюються задля безперервного впливу на свідомість і поведінку людей з метою примусити їх змінити, спонукати суспільство до прийняття відповідних політичних рішень й таким чином вплинути на небажані для майбутнього тенденції соціального розвитку.

Прогнози-розвідники – провокативні концептуальні визначення майбутнього для виявлення поглядів і підходів щодо сформульованих проблем з боку ідеологічних противників, представників інших цивілізацій. До таких прогнозів, на наш погляд, можна віднести концепції “кінця історії” Ф. Фукуями й “зіткнення цивілізацій” С. Хантінгтона, адресовані, в першу чергу, посттоталітарним країнам для стимулювання в них самопізнання й виявлення установок на майбутнє.

Різниця між зазначеними типами є до певної міри умовною, оскільки в одному й тому ж конкретному прогнозі можуть поєднуватися ознаки кількох типів. Нерідко ці типи доповнюють одне одного. Так, нормативні прогнози і прогнози-застереження можна розглядати як дві сторони однієї й тієї ж медалі. Підтвердженням цього є діяльність Римського клубу, представники якого ставили за мету піддати громадську думку “шоковій терапії, щоб у наступних нормативних прогнозах було легше нав’язати їй розроблені клубом рецепти звільнення людства від кризових явищ і катастроф” [12].

Розрізняють також типологію прогнозів за часовими параметрами. І хоча подібна градація є до певної міри умовною, однак на основі досвіду прогнозування вже склалося певне розмежування. Так, виділяють прогнози:

- 1) оперативний — до 1 місяця;
- 2) короткостроковий — до 1 року;
- 3) середньостроковий — до 5 років;
- 4) довгостроковий — 15 – 20 років;
- 5) віддалений — 50 років і більше.

При цьому, за досить поширеною практикою, що склалася в сучасній політиці, діапазон між коротко- і довгостроковістю, як правило, звужується до меж десятиліття.

Однією з об’єктивних підстав політичного прогнозування вважається гносеологічний принцип, згідно з яким у світі не існує речей, явищ, процесів, яких неможливо пізнати, а можуть бути лише ще непізнані в даний час закони, окремі сторони і факти дійсності.

Об’єктивний характер прогнозування пов’язаний також з істиною, яка проголошує, що майбутнє тих чи інших політичних подій лежить у площині теперішнього часу, а все нове можна знайти в минулому. Водночас слід пам’ятати, що минуле не може бути безумовним орієнтиром для майбутнього.

У практично-політичному сенсі прогнозування являє собою

багатоступінчатий процес наукового пошуку, який складають такі стадії:

- 1) постановка мети;
- 2) одержання інформації;
- 3) обробка інформації;
- 4) оцінка і аналіз інформації;
- 5) визначення перспектив і вірогідності реалізації прогнозу.

Ефективне політичне прогнозування можливе лише за умови постійного коригування прогнозів з урахуванням найновішої інформації. Прогнозування не можна розглядати як безумовну констатацію, що характеризується дієсловами „буде”, „станеться”. Воно має слугувати в якості умовної, інструментальної діяльності, що вкладається у формулу: „Може бути або станеться за певних умов”. Такий підхід, що знайшов відображення у працях В. Базарова-Руднева, Б. де Жувенеля, Д. Белла, І. Бестужева-Лади, ряду інших футурологів, на сьогодні викристалізувався у концепцію „технологічного прогнозування” і є альтернативою спрощеним передбаченням, що виступають під іменем прогнозування й намагаються, як правило, дати відповіді на запитання: „Хто переможе на виборах?”, „Яким буде курс долара?”, „Хто стане президентом?” тощо [13].

Таким чином, наукові прогнози, навіть якщо вони й не збуваються цілковито, суттєво відрізняються від різного роду наукоподібних пророцтв, основу яких складають астрологія, хіромантия, ворожіння на картах. Пророцтва, як правило, поетичні й загадкові, але в них, порівняно з науково вивіреними прогнозами, є суттєвий недолік. Події, життєві ситуації, які лежать в їх основі, не відстежуються в процесі їх здійснення, а відтак найчастіше складаються по-іншому, або й зовсім навпаки. Так, Ауреліно Хосе з роману Г. Маркеса „Сто літ самотності”, якому карти напроорочили довге життя, сімейне щастя, шістьох дітей, взамін всього цього отримав кулю у груди. „Ця куля, вочевидь, погано розбиралась у передбаченнях карт,” – з гіркою іронією зауважує письменник над тілом чергової жертви громадянської війни та сліпої віри в сумнівні пророцтва. Отже, прогнозист у галузі політики „виступає не стільки в ролі традиційного віщуна чи пророка, скільки в ролі технолога, який показує, за яких саме умов і за допомогою яких засобів може бути досягнутий той чи інший стан бажаного майбутнього” [14].

Підсумовуючи сказане, можна зауважити, що рівень цивілізованості сучасного суспільства, поряд з іншими чинниками, значною мірою визначається за рівнем моральної та ціннісної мобілізованості суспільства, в тому числі звернення його поглядів у власне майбутнє. Якщо суспільство до кінця не знає, чого воно хоче, заради чого здійснюються радикальні перетворення, тоді воно виявляє нездатність на даному етапі подолати одне з найнебезпечніших кризових явищ – кризу ідентичності. Подолання такої кризи в сучасних умовах неможливе без активного прагнення основної частини того чи іншого суспільства до постійного діалогу як

**"Аналіз майбутнього" та його роль
в управлінні соціально-політичними процесами**

Володимир Горбатенко

всередині власного організму, так і на рівні інших цивілізацій та культур.

Література:

1. Див.: Політологія: Підручник. Для вищ. навч. закладів / За заг. ред. Ю. І. Кулагіна, В. І. Полуріза.—К.: Альтерпрес, 2002.—С. 578.
2. "Зеркало недели". 17 декабря 1994 г.
3. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О. С. Власюка.—К.: НІСД, 2002.—С. 745.
4. **Кушерець В. І.** Формування громадської думки.—К.: Т-во „Знання” УРСР, 1990.—С. 28 — 29.
5. **Вернадский В. И.** Философские мысли натуралиста.—М., 1988.—С. 83.
6. **Бестужев-Лада И. В.** Методика долгосрочного упреждающего анализа данных в технологическом прогнозировании // Социологические исследования.—2000.— № 1.—С. 37 — 41.
7. Див.: **Косолапов В. В.** Методология социального прогнозирования.—К.: Высшая школа, 1981.—С. 104; **Сергеева Е. Я.** Политическое участие и политическая ориентация как объект прогнозирования // Политолог: Взгляды на современность: Сборник статей.—Вып. 9.—М.: ЭКО Энроф, 1996.—С. 28 — 29.
8. **Хозин Г.** Какими быть международным отношениям в XXI веке? // Международная жизнь.—2001.— № 2. — С. 75.
9. Там же. — С. 76.
10. **Бестужев-Лада И. В.** Нормативное социальное прогнозирование: Возможные пути реализации целей сообщества. Опыт систематизации.—М.: "Наука", 1987. — С. 4.
11. Там же. — С. 4, 211.
12. Зарубежная политология: Словарь-справочник / Под ред. А. В. Миронова, П. А. Цыганкова.—М.: Соц.-полит. Журн., Независимый открытый университет, 1998 — С. 236.
13. **Бестужев-Лада И. В.** Методика долгосрочного упреждающего анализа... —С. 37.
14. **Панарин А. С.** Глобальное политическое прогнозирование: учебник для студентов вузов.—М.: Алгоритм, 2000.—С. 13.

Стадії політичного процесу Політико-правові основи класифікації

Анатолій Волинський,
аспірант Міжрегіональної академії
управління персоналом

Науково-теоретичний підхід до аналізу будь-якого складного явища, говорив свого часу Г. Гегель, передбачає обов'язкове звернення до таких двох аспектів, як сутність досліджуваного явища та форма його перебігу чи реалізації. Ця гегелівська настанова багато важить і в сфері політологічних студій, коли предметом дослідження стає політика – комплексне й багатогранне явище.

Немає нічого дивного в тому, що, поряд з вивчення політичних систем, сутності, джерел та форм здійснення влади в суспільстві, практично жодна ґрунтовна наукова робота загальнополітологічного характеру не оминає увагою проблематики політичного процесу, який завжди пов'язується з формуванням і розвитком усієї сфери політичних відносин. Справді, як демонструє Ф. Рудич, практично кожен з представлених на сьогодні способів аналізу політичної системи (не має значення, йдеться про соціологічну, правову чи інституційну інтерпретацію цього поняття) розглядає її як сукупність певних динамічних властивостей [1], що надає особливої ваги дослідженню процесуальних аспектів існування політичних систем.

Проте, окреслюючи політичний процес як послідовно впорядковану сукупність цілеспрямованих політичних дій, ми тим самим залучаємо до його опису певну стадійну модель, яка дозволяє виділяти в ньому не тільки різні етапи, але й структурувати їх так, щоб продемонструвати їхній внутрішній зв'язок та взаємозалежність. Отже, дослідження та характеристика стадій політичного процесу є одним з базових завдань, які постають як перед політичною наукою в цілому, так і перед будь-якою окремою політичною теорією, що претендує на загальнонауковий статус.

По суті, можна виділити кілька способів класифікації стадій політичного процесу (чому серйозно сприяли ґрунтовні дослідження як зарубіжних, так і вітчизняних фахівців у галузі політичної теорії). Однак,

перш ніж переходити до їх безпосереднього вивчення і висвітлення, варто внести певну термінологічну однозначність і з'ясувати, що саме мається на увазі, коли стосовно політичного процесу вживається такий термін, як **стадія**. Справа в тому, що, виходячи з філософського розуміння поняття процесу (від лат. **processus** – просунення), можемо визначити політичний процес як “закономірну і послідовну зміну політичних явищ” [2].

Якщо так, то тоді маємо визнати й те, що політичний процес реалізується як сукупність взаємопов'язаних, структурно самостійних фаз, які мають свою визначеність і специфічні властивості. Такі фази і визначаються поняттям стадії політичного процесу. Інакше кажучи, кожна з них має свою мету і властиві лише їй риси, але, взяті разом, вони утворюють єдину послідовність, спрямовану на реалізацію загальних цілей, що формуються в політичній системі. До речі, на цей специфічний процесуальний характер функціонування політичної системи (коли кожен з етапів її діяльності може розглядатися як самостійний, але при цьому всі вони є підпорядкованими настанові на реалізацію тієї чи іншої спільної мети) звертає увагу І. Гладуняк, коли, описуючи історико-політологічні аспекти дослідження політичних систем (починаючи від Аристотеля і закінчуючи теорією Ш. Монтеск'є [3]), вказує, що політичний процес завжди постає як цілісне явище, оскільки ця цілісність ґрунтується на єдності самої політичної системи.

Отже, одним з найпоширеніших підходів до визначення стадій політичного процесу є той, що розглядає їх як послідовну зміну, котра відбувається в ході формування та взаємодії елементів політичної системи. Відповідно до чого політичний процес структурується як сукупність таких етапів: а) конституювання політичної системи; б) відтворення основних ознак та елементів політичної системи; в) розробка, прийняття і виконання політико-управлінських рішень; г) контроль за функціонуванням і напрямками розвитку політичної системи.

В дещо модифікованому вигляді цю модель презентує Д. Зеркін. Для нього суто структурний аспект перебігу політичного процесу має поєднуватися з історичним аспектом. Тому він виділяє такі стадії політичного процесу, як: інституціоналізація та конституювання конкретної політичної системи, функціонування і розвиток (реформування і модернізація) політичної системи, деградація політичної системи [4].

Хоча, визнаючи доцільність виокремлення перелічених етапів, дослідники по-різному оцінюють їх значущість. На думку автора, основна різниця між представленими в межах цього підходу інтерпретаціями політичного процесу полягає у специфіці розуміння першого етапу, тобто стадії “конституювання політичної системи”. Справа в тому, що конституювання політичної системи як таке може бути репрезентоване, з одного боку, як певний “одноразовий” акт (коли поняття

“конституювання” вважається тотожним поняттю “конституціонування”, що означає “установлення” чи “встановлення”), а з іншого – як постійно триваючий процес зміни політичної системи в цілому.

Відповідно до цього утворюються й дві моделі перебігу політичного процесу. Перша з них являє собою зразок типової дискретної моделі, коли після утворення певної політичної системи (демократичної, авторитарної чи тоталітарної) три наступні фази політичного процесу йдуть одна за одною по мірі визначення і реалізації політичних завдань. Інша модель розглядає три останні етапи політичного процесу (“б”, “в” та “г”) лише як прояви постійно триваючого конституювання політичної системи. Тобто, у першому випадку конституювання політичної системи розглядається лише як необхідна і найзагальніша умова політичного процесу, а в другому – як інтегральний чинник всього політичного процесу, який реалізується на всіх без винятку стадіях.

Хоча в сучасній політичній науці можна зустріти і прямо протилежний підхід до визначення стадій, який засновується на тому, що ключовим моментом будь-якого політичного процесу – і, відповідно, його центральною стадією – є прийняття політичного рішення. Тому прибічники цієї класифікації стадій політичного процесу фактично обґрунтовують двочленну теоретичну модель, коли весь політичний процес розпадається на дві основні фази (чи два основні етапи), якими є: а) підготовчий процес (нагромадження та переробка інформації про стан тієї чи іншої системи, того чи іншого об’єкту, відносно якого приймається політичне рішення [5]), і б) процес реалізації прийнятих політичних рішень (який включає в себе організацію виконання рішень; перевірку досягнення мети і якості виконання рішень; виявлення допущених відхилень; коригування змісту і методів діяльності системи державних органів та правових норм; перевірку, пов’язану з оцінкою реального впливу політичних інститутів і норм на хід політичних процесів) [6].

Безумовно, така методологія дослідження політичного процесу дозволяє зняти проблему його загальної структуризації та визначення його основних (чи найважливіших) стадій. Але водночас не можна не вказати й на ряд суттєвих вад зазначеного підходу. На нашу думку, головна з них полягає в тому, що така модель стадій політичного процесу дещо розриває зв’язок, який існує між поняттями “політичного процесу” і “політичної системи”, оскільки такі суттєві для розвитку політичної системи моменти, як її конституювання, трансформація, відтворення базових компонентів та інститутів, розчиняються в незліченній кількості політичних рішень і не можуть бути представлені на теоретичному рівні як цілісні процеси. Таке ж зауваження можна адресувати й тим науковцям, які, обґрунтовуючи доцільність введення в ужиток загального поняття політичного процесу, тлумачать його як сукупність окремих політичних кампаній, що проводяться суб’єктами політичного процесу з метою

реалізації своїх стратегічних і тактичних цілей. Справді, такі дії суттєво впливають на політичне життя суспільства, сприяють вирішенню актуальних проблем тощо. Однак замикання поняття політичного процесу на таких політичних кампаніях (незалежно від того, йдеться про вивірення політичного курсу, чи реалізацію окремих програм політичного, соціально-економічного, культурного розвитку, чи будь-що інше) неминуче призводить до того, що на загальному науково-теоретичному рівні ми маємо справу не стільки з “політичним процесом”, скільки з “політичними процесами”.

Тому, прагнучи надати цілісної характеристики стадіям політичного процесу, а також основним політико-правовим чинникам, які супроводжують реалізацію кожної з них, варто все ж розпочинати не з поняття політичного рішення, а з такого першопочаткового факту, яким є формування політичної системи. Маємо на увазі насамперед діяльність певної спільноти людей, спрямовану на інтеграцію їх спільних інтересів навколо визначеної цілі, яка досягається в ході діяльності політичних інститутів (центральною з яких є держава чи, точніше, інститут державної влади).

В класичних історико-політологічних працях цей процес асоціюється переважно з виникненням держави, утворенням громадянського суспільства (як організованої системи інтересів окремих громадян та їх груп, що діють самостійно і в межах закону [7]) і становленням апарату державної влади. Так, говорячи про перехід від природного типу існування людської спільноти до політичної, а також про започаткування того, що може бути окреслено поняттям “політичний процес”, Т. Гоббс вказує на пошук такої влади, яка б “була спроможна захистити спільноту від зовнішніх ворогів та від несправедливості, яку люди можуть чинити одне одному” [8]. При цьому результатом цього пошуку стає не лише утворення держави (адже тільки нею не може бути вичерпано зміст політичної системи), але й укладання загальної угоди щодо прав і обов’язків, які бере на себе ця держава – з одного боку, і окремі громадяни та їх групи – з іншого.

Думки про зближення процесів формування політичної системи та становлення державної влади знаходимо й у трактаті Ж.-Ж. Руссо “Про суспільний договір чи принципи політичного права”. Зокрема, пишучи про перехід від природного стану до політичного, він наголошує, що саме завдяки утворенню держави природний інстинкт замінюється в людині інстинктом справедливості [9]. В результаті, разом із формуванням держави та конституюванням політичної системи, відбувається впорядкування тих суспільних зв’язків, які вже не можуть підтримуватися в природному стані, і порушення яких може призвести до знищення самої спільноти.

Що ж до сучасних політологічних досліджень, то під формуванням

політичної системи мається на увазі таке впорядкування суспільних зв'язків, результатом якого є розв'язання соціальних конфліктів і створення умов для стабільного, прогнозованого розвитку суспільства, а також проведення заходів, спрямованих на легітимізацію політичної системи [10]. При цьому одним з вирішальних елементів стадії конституювання політичної системи є її легітимізація, яка відбувається шляхом законодавчого закріплення основних правових норм, що відбивають базові принципи організації й функціонування політичних систем. Як правило, з огляду на їх важливість, ці законодавчі норми фіксуються на рівні конституцій і входять до їх перших розділів. Наприклад, у Розділі I "Загальні засади" Конституції України перелічено такі положення щодо розвитку політичної системи України, як: а) Україна є демократична, соціальна, правова держава (Стаття 1); б) права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (Стаття 3); в) державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (Стаття 6); г) в Україні визнається й діє принцип верховенства права (Стаття 8) [11] тощо.

Те ж саме можна продемонструвати й звертаючись до конституцій інших держав. Скажімо, в Конституції Іспанії вступний розділ містить такі важливі для конституювання політичної системи цієї країни положення: а) Іспанія конститується як правова демократична соціальна держава, що проголошує вищими цінностями свого правопорядку справедливість, рівність і політичний плюралізм (Стаття 1); б) політичні партії, відповідно до принципу політичного плюралізму, конкурують в процесі формування й вираження волі народу і є основним інструментом участі в політичному житті (Стаття 6); в) громадяни та органи державної влади повинні дотримуватися Конституції і закону (Стаття 9) [12] і т. д. Закріплення основоположних принципів формування політичної системи знаходимо і в Конституції Португалії: а) Португалія – це суверенна Республіка, заснована на повазі до особи і народному волевиявленні, яка ставить своєю метою побудову вільного, справедливого і солідарного суспільства (Стаття 1); б) Португальська Республіка – демократична правова держава, заснована на народному суверенітеті, багатоманітності демократичних думок і демократичному політичному плюралізмі, на повазі і на гарантіях реалізації основних прав і свобод, на поділі влади й взаємозалежності гілок влади (Стаття 2); в) основним завданням держави є гарантія національної незалежності і створення політичних, економічних, соціальних та культурних умов, які б сприяли цій меті (Стаття 9) [13] тощо.

Таким чином, формування політичної системи як перша стадія політичного процесу завжди тісно пов'язане із законодавчим і (безпосередньо) конституційним процесом. У цьому плані важко не погодитися з авторами, які, аналізуючи цю стадію політичного процесу, вказують на її тісний зв'язок з правовим процесом, коли право закріплює

політичну владу, цементує політичну систему, аби в подальшому вона була здатна ефективно керувати соціально-економічними процесами, регулювати політичні відносини, боротися з негативними явищами в суспільному житті [14].

Хоча наведене положення жодним чином не означає, що всі інші стадії політичного процесу не є зв'язаними з правом (адже як прийняття політичних рішень, так і політичний контроль – коли йдеться про правову державу – завжди відбуваються в межах чітко встановлених законодавчих норм і не можуть порушувати базові права й цінності, покладені в основу функціонування політичної системи). В даному випадку йдеться тільки про те, що на цій стадії політичного процесу розвиток політичної і правової сфер відбувається паралельно, і саме державне право створюється як відбиток цінностей, покладених в основу діяльності політичної системи (адже це можуть бути як демократичні цінності свободи, справедливості та рівності, так і типові авторитарні цінності, для яких основою всього виступає необмежена і безконтрольна державна влада та її безумовний авторитет).

Наступною важливою стадією політичного процесу є стадія відтворення основних компонентів та ознак політичної системи. Навряд чи зараз є сенс доводити її органічний зв'язок зі щойно проаналізованою стадією, оскільки це впливає з самого поняття політичної системи, яка повинна не просто бути утвореною, але й водночас бути спроможною підтримувати власне існування та свою внутрішню стабільність. На цій стадії політичного процесу особливого значення набуває чинник впорядкування діяльності політичних і правових інститутів, налагодження їх взаємодії у перебігу політичних подій. Щоб зрозуміти специфіку цієї стадії, найкраще звернутися до будь-якого конкретного прикладу політичної системи. Скажімо, у випадку дослідження політичної системи демократичного типу, ми вказуємо, що її базовими інститутами є: вибори, народні референдуми, поділ державної влади, політичні партії, незалежні засоби масової інформації, пріоритет прав людини і громадянина тощо. На відміну від першої стадії (конституювання), на якій важливо закласти основи функціонування кожного з перелічених політичних інститутів, на другому етапі наголос робиться вже на тому, яким чином ці інститути взаємодіють з іншими, та щоб їх функціонування не суперечило принципам, закладеним на першій стадії політичного процесу.

Для прикладу можна звернутися до такого інституту, як вибори (його важливість для демократичної політичної системи пояснюється тим, що завдяки йому реалізується принцип народного представництва, який Д. Міл окреслив як основу будь-якого “доброго” народного врядування [16]). Справді, інституціоналізація принципу народного представництва відбувається ще на першій стадії політичного процесу, коли конституційна легалізація демократичних виборів набуває свого виразу в закріпленні

таких фундаментальних принципів демократичного виборчого права, як рівність, вільність, загальність і таємність голосування. До речі, про те, що ці принципи складають серцевину сучасного демократичного виборчого права, пише і М. Цвік [16]. Інколи, правда, серед цих чотирьох принципів виділяють один, центральний. Такої думки дотримується, зокрема, Р. Даль, для якого таким центральним і водночас визначальним принципом демократичних виборів є принцип рівності, витлумачений як “рівна можливість для членів спільноти брати участь у прийнятті рішень щодо політики всієї асоціації при однаковій силі голосів усіх учасників виборчого процесу” [17].

Однак, крім конституційного встановлення цих принципів, існування політичної системи передбачає ще й їх реалізацію, чи точніше – забезпечення їх реалізації, яке складає зміст другої стадії політичного процесу. На цій стадії відбувається відтворення основоположних принципів, що конституують зміст окремих політико-правових інститутів. Це відтворення відбувається шляхом безпосередньої реалізації в державно-правовому та суспільно-політичному житті конституційних приписів щодо функціонування окремих політико-правових інститутів. Більше того, аналіз цієї стадії дозволяє доволі чітко виокремити два аспекти її дослідження. З одного боку, це суто політологічний аналіз. У даному випадку маємо на увазі те, що кожен з інститутів політичної системи повинен взаємодіяти з іншими таким чином, аби їхні зв'язки залишалися стабільними, прогнозованими і, головне, такими, якими вони мають бути відповідно до моделі політичної системи, покладеної в основу її конституювання.

З іншого ж боку, це, так би мовити, не стільки чисто політологічний, а радше політико-правовий аналіз. У даному випадку йдеться про те, що відтворення інститутів політичної системи, а також реалізація загальних принципів, які покладаються в основу їх функціонування, завжди відбувається на основі чинної в державі законодавчої бази. Тобто на даній стадії політичного процесу право, як відзначає В. Лазарєв, перетворюється на нормативну основу функціонування всіх елементів політичної системи [18].

Щоби продемонструвати, в якій спосіб загальні принципи функціонування і відтворення інститутів політичної системи, закладені на першій стадії політичного процесу, набувають свого виразу в чинному законодавстві, можна продовжити розгляд інституту виборів.

Справді, якщо на конституційному рівні (тобто на першій стадії політичного процесу, якою є конституювання політичної системи) зустрічаємо тільки перелік та загальне визначення цих принципів, то в окремих законах знаходимо вже норми, які надають їм правової конкретності та політичної реальності. Зокрема, в статтях 2 – 10 Закону України “Про вибори народних депутатів України” від 18 жовтня 2001

Стадії політичного процесу.

Політико-правові основи класифікації

Анатолій Волинський

знаходимо не лише чітку юридичну дефініцію таких принципів проведення виборів, як загальність, рівність, таємність, особистісність голосування, але й безпосереднє визначення: а) **засад виборчого процесу** (законність та заборона незаконного втручання будь-кого у виборчий процес; політичний плюралізм (багатопартійність); гласність і відкритість виборчого процесу; рівність прав партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу; рівність усіх кандидатів у депутати; свобода передвиборчої агітації, рівні можливості доступу до засобів масової інформації; неупередженість до партій (блоків), кандидатів у депутати з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб та керівників підприємств, установ і організацій); б) **основних етапів виборчого процесу** (складання списків виборців; утворення одномандатних округів; утворення виборчих дільниць; утворення виборчих комісій; висування та реєстрація кандидатів у депутати, включених до виборчих списків партій (блоків) у багатомандатному окрузі, та кандидатів у депутати в одномандатних округах; проведення передвиборчої агітації; голосування; підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування і результатів виборів депутатів; реєстрація обраних депутатів).

При цьому особливу увагу варто зосередити на тому, що в ході відтворення базових компонентів політичної системи відтворюються ще й загальні її ознаки. Аби пояснити важливість цієї тези, згадаймо, що політичні системи не є своєрідними “законсервованими” політико-правовими утвореннями, які після закінчення першого етапу продовжують існувати у своєму первинному вигляді і зберігати “первинну форму”. Зовсім ні. Політичні системи змінюються, змінюються і їх складові елементи. Однак головною метою будь-якої політичної системи є пошук такої політичної стратегії розвитку, яка б дозволила їй залишатися стабільною і не змінювати свого типу. Стосовно демократичної політичної системи це означає, що, попри будь-які зміни в суспільстві та суспільних відносинах, а також в функціонуванні основних політико-правових інститутів, вона має зберігати свою демократичну сутність і форму. Саме тому цінність процесу відтворення елементів (інститутів) політичної системи полягає не стільки в тому, аби вони підтримували власне існування, але в тому, щоб у ході їх відтворення відбувалось відтворення основних ознак, які виступають основою загальної класифікації політичних систем. Інакше кажучи, важливість проведення демократичних виборів обумовлюється, перш за все, тим, що тільки у цьому випадку політична система, де відбувається виборчий процес, може бути окреслена як демократична.

Третьою структурною стадією політичного процесу, якій має бути приділено серйозну наукову увагу, є прийняття і виконання політичних, чи, як їх ще називають, політико-управлінських рішень. Нині з усіх стадій

політичного процесу ця стадія є найбільш дослідженою (тому зараз ми зазначимо лише найважливіші моменти, які її стосуються).

Тут слід послатися не лише на змістовні розробки в галузі політичної теорії, але й на цікаві дослідження вітчизняних та зарубіжних юристів. Стосовно політичної теорії, необхідно відзначити, що стадія прийняття політичних рішень трактується, як правило, у формі послідовності дій політичних суб'єктів, які реалізуються в такому порядку: виявлення та визначення політичної проблеми (завдання); аналіз умов і можливостей його розв'язання; формування "дерева цілей" і визначення серед них першочергових; вибір можливих альтернативних варіантів дій щодо їх реалізації у відповідності до принципів, цінностей і норм, прийнятих даним політичним суб'єктом; аналіз альтернатив з точки зору можливих ускладнень практичного здійснення політичних рішень; вибір оптимального сценарію політичних дій і відповідних засобів. Причому стадія прийняття політичних рішень може досліджуватися з двох точок зору. По-перше, це нормативістський підхід, коли процес визначається як раціональний вибір політичних цілей в складних (чи проблемних) ситуаціях. А, по-друге, це біхевіористська теорія, яка розглядає процес прийняття політичних рішень як специфічний тип взаємодії політичних суб'єктів, орієнтованої на досягнення тих чи інших політичних цілей.

Що ж до вивчення стадії прийняття політичних рішень в юридичній науці, то тут наголос робиться насамперед на проблемі правового регулювання політичного управління, здійснюваного органами державної влади. Так, скажімо, В. Козабенко вважає, що основними напрямками правового забезпечення ефективного процесу прийняття політико-управлінських рішень має бути: розробка правових механізмів реалізації державної політики, встановлення правових основ економічної, соціальної, господарської діяльності, створення нормативної бази для ефективного управління, забезпечення і реалізація прав та обов'язків суб'єктів управління, здійснення державного контролю і нагляду за реалізацією належного перебігу процесу прийняття управлінських рішень [19].

І, нарешті, останньою важливою структурною стадією політичного процесу є контроль за функціонуванням і напрямками розвитку політичної системи. В цьому контексті варто вказати, що зазначений контроль здійснюється не лише спеціально уповноваженими органами державної влади, але й окремими громадянами та їх організаціями, які складають основу громадянського суспільства. До речі, у якості однієї з форм такого контролю з боку громадян може розглядатися аналізований у цій статті інститут виборів, коли, висловлюючи свою підтримку тій чи іншій політичній програмі (незалежно від того, носієм її є політична партія чи окремий депутат), виборці вказують на бажаний для них напрямок подальшого розвитку як системи державної влади, так і політичної системи в цілому.

Отже, висвітливши найважливіші з погляду автора політико-правові проблеми визначення стадій політичного процесу та їх класифікації, **результати проведеного аналізу можна підсумувати в таких положеннях:**

1. Одним з найчастіше застосовуваних методів, що використовуються політологічною наукою для визначення стадій політичного процесу, є метод його структурного аналізу. У цьому випадку політичний процес тлумачиться як зовнішній вираз будь-яких дій політичного, а також політико-правового характеру, спрямованих на конституювання та відтворення політичної системи суспільства. Причому таке розуміння стадій політичного процесу завдяки цьому поняттю дозволяє описати не лише функціонування державної влади (адже у випадку, коли політичний процес редукується тільки до процесу прийняття і реалізації політичних рішень, ми маємо справу лише з державною активністю чи точніше – діями органів державної влади, наділених відповідним колом правової компетенції і політичних повноважень), але й всю політичну систему в цілому, включаючи політичну активність тих інститутів, які не є складовими системи державної влади.

2. Паралельно з застосуванням класифікаційної моделі виділення стадій політичного процесу, яка ґрунтується на тлумаченні політичного процесу як відображення станів політичної системи в ході реалізації нею своїх основних функцій, ми можемо водночас залучити критерій якісної оцінки стану політичної системи. В цьому сенсі можемо виділити такі три стадії політичного процесу, як: а) відтворення вже існуючих соціально-політичних зв'язків (доволі часто в сучасній політологічній науці цю стадію визначають поняттям “стадії нормального розвитку”); б) реагування на зміни у соціальному середовищі (ця стадія виявляє свою сутність в сукупності реформаційних, модернізаційних та адаптаційних політичних процесів, всебічне дослідження яких представлено у розвідках В. Горбатенка [20]); в) руйнація політичної системи, коли, за словами Д. Істона, кількість вхідних даних значно перевищує можливий потенціал реагування політичної системи. Але, на думку автора, така класифікація стадій політичного процесу набуває свого методологічного значення лише у поєднанні з першою класифікаційною моделлю, оскільки у разі застосування таких показників, як відтворення, розвиток та занепад, йдеться не стільки про стадії політичної системи, скільки про її якісні стани, чи, точніше, про визначення основних тенденцій її розвитку.

3. Сучасна політична наука виходить з того, що політичний процес може розглядатися принаймні в двох теоретичних аспектах: а) як універсальний спосіб існування політичних систем (в цьому сенсі йдеться про загальні властивості та логіку розвитку політичних систем певного типу, які й обумовлюють стадії політичного процесу); б) як форму реалізації конкретних політичних дій. В останньому випадку політичний процес вже

втрачає свої універсальні властивості і стає лише відображенням сукупності тих чи інших політичних дій, спрямованих на досягнення найрізноманітніших політичних цілей. Зрозуміло, що суцільна редукція політичного процесу виключно до цього другого аспекту його теоретичного аналізу значно звужує можливості розбудови теоретичних узагальнень і, відповідно, створення єдиної, цілісної та логічно несуперечливої моделі стадій політичного процесу.

Зроблені висновки, природно, не охоплюють всіх тих складних політичних і правових проблем, які постають в ході дослідження стадій політичного процесу. Це спроба пригорнути більше уваги політологів та юристів до вивчення сутності політичного процесу та специфіки його перебігу. Адже цілий ряд ґрунтовних розвідок, присвячених вивченню проблематики політичних систем, на наше переконання, має бути доповнений не менш змістовним дослідженням поняття політичного процесу та його стадій.

Література:

1. Рудич Ф. М. Політологія. - К., 2000. - С. 52 – 53.
2. Философский словарь. (Под ред. И. Т. Фролова). - М., 1991. - С. 373.
3. Гладуняк І. В. Історико-політологічні аспекти дослідження і класифікації політичних систем. // Держава і право. - К. - 2000. - № 8. - С. 474 – 478.
4. Зеркин Д. П. Основы политологии. - Ростов н/Д., 1999. - С. 439.
5. Политология. Наука о политике. (Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача). - К., Х., 1998. - С. 391.
6. Політологія. (За ред. О. І. Семківа). - Львів, 1993. - С. 335 – 336.
7. Теория государства и права. (Под ред. В. К. Бабаева). - М., 2002. - С. 155.
8. Гоббс Т. Левиафан. - М., 2001. - С. 119.
9. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты. - М., 1998. - С. 212.
10. Політологія: історія та методологія. (За ред. Ф. М. Кирилюка). - К., 2000. - С. 356.
11. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червн. 1996 р. - К., 1997. - С. 4 – 5.
12. Конституции государств Европы: в 3-х т. (Под ред. Л. А. Окунькова). - М., 2001. - С. 50 – 51.
13. Там само. - С. 749 – 750.
14. Бандурка О. М., Греченко В. А. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть. - Х., 2000. - С. 18.
15. Міл Д. С. Про свободу: Есе. - К., 2001. - С. 166 – 167.
16. Конституційне право України. (За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики). - К., 1999. - С. 152 – 154.

Стадії політичного процесу.
Політико-правові основи класифікації

Анатолій Волинський

17. Даль Р. О демократии. - М., 2000. - С. 41.
18. Теория права и государства. (под ред. В. В. Лазарева). - М., 2001. - С. 81.
19. Государственное управление: основы теории и организации. (под ред. В. А. Козабенко). - М., 2002. - Т. 2. - С. 61.
20. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. - К., 1999. - С. 12 – 21.

Про деякі базові засади латентології як науки

Вадим Курілло,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри політичних наук
Миколаївського державного
гуманітарного університету ім. П. Могили

У статті розглядаються природа, джерела, роль, об'єкт, суб'єкти, функції та структура прихованої/латентної політики. Ставиться питання про доцільність створення присвяченої цьому феноменові спеціальної галузі політичної науки. Робиться спроба сформулювати базові засади політичної латентології.

Прозорість механізмів влади, відкритість діяльності державних установ, політичних партій та лідерів є однією з найважливіших запорук демократизації суспільства. Відомо, що під заслоною таємності можуть приховуватися вузькоогоїстичні дії владоспроможних осіб та їх adeptів, кланова політика, протиправне адміністрування, змови, репресії тощо. Але в багатьох випадках прихованими є і певні види діяльності щодо захисту національних інтересів, навіть конкурентна боротьба політичних партій у форматі політичного плюралізму, боротьба з тероризмом, криміналітетом тощо.

На жаль, наукова думка майже не торкнулася питань латентної політики з усіма її атрибутами, властивостями, суперечностями, проблемами, забарвленням (мається на увазі “чорний” чи “сірий” піар, який часто критикується на сторінках газет). Отже, можна вважати, що створення науки латентології повністю відповідає меті правильного визначення ролі й місця латентної політики в суспільному житті, формування в процесі демократизації надійних, адекватних її природі механізмів контролю, завданням підготовки фахівців політичної діяльності, які мають коректне розуміння латентної політики і можуть реалізовувати її, дотримуючись норм права і демократичних цінностей.

Ставлячи за мету спробу визначення латентології як самостійної науки

в структурі політології, необхідно в першу чергу визначити природу латентної політики та всі її характеристики, довести наявність у латентології атрибутів окремої науки.

Латентна політика поки що не отримала належного місця в науковому просторі як самостійний об'єкт наукового дослідження, оскільки, по-перше, вона тому й називається таємною, що від свого виникнення ніколи не прагнула до гласності або висвітлення. Інформація і фактичний матеріал для теоретичних узагальнень з'являється (якщо взагалі відкривається) набагато пізніше, ніж відбуваються події, про які пишеться. По-друге, складність структури латентної політики загальмувала цілісне усвідомлення цього феномена. По-третє, в умовах недемократичних політичних режимів спецслужби, як правило, перетворюються на знаряддя злочинних дій та репресій і цілковито зацікавлені в тому, щоб їхня діяльність залишалась невідомою громадськості, дослідникам та науковцям. По-четверте, лише з початком демократичних перетворень і розбудови правової держави в суспільстві виникає можливість відвертого висвітлення, а також вивчення латентної політики та діяльності спецслужб. Все це є широким узагальненням, але повною мірою стосується й України. У цьому зв'язку зовсім не випадковою є поява у книгарнях великої кількості нещодавно виданої пригодницько-мемуарної літератури та публікацій щодо проблематики, яка розглядається, розрахованих на масового читача.

В науковому форматі серед праць українських вчених можна, в першу чергу, послатися на окремі розділи, присвячені політичній розвідці в монографіях Б. Кухти "Основи політичної науки" та Г. Почепцова "Паблік рілейшнз для професіоналів" і "Теорія комунікації" та його ж праці з окремих напрямків латентної політики – "Інформаційні війни" і "Психологічні війни". Серед статей вітчизняних авторів варто відзначити й дослідження К. Брожка "Спеціальні служби сучасної України", В. Іванова "Про деякі аспекти інформаційної безпеки в Україні", Г. Макаренко "У "таємної" служби головна ознака – відкритість" та В. Кравченка "Інформаційні війни не мають фронтів". У цих роботах концентрується увага на узагальненнях щодо діяльності розвідслужб в сучасному суспільстві та в Україні, наголошується на специфічності їхніх зв'язків з громадськістю.

Звертаючись до зарубіжної літератури, констатуємо, що тут підходи авторів, як уявляється, в основному поділяються на два напрямки: перший – "західний", захищає "гуманні" цілі західних спецслужб у боротьбі з комуністичною загрозою, другий напрямок – "східний", навпаки висвітлює наміри спецслужб імперіалізму та боротьбу з ними. Окремо, мабуть, можна виділити напрямок, який формується останніми роками й охоплює роботи, що висвітлюють окремі складові латентної політики або в руслі досить зваженого наукового аналізу, або в межах посібникового, прагматично-

нейтрального характеру.

Огляд літератури дозволяє зробити висновок про високий науковий рівень багатьох робіт стосовно окремих напрямків латентної політики. Водночас варто звернути увагу й на те, що немає праць, які б присвячувалися цілісному, інтегративному, узагальнюючому, системному розглядові латентної політики на загальнотеоретичному рівні у форматі політичної науки, можливо, як її окремої складової. Таким чином, у політології існує певна ніша – необхідність створення латентології. Спроба зробити перші кроки в цьому напрямку становить основну мету даної статті.

При цьому вихідною методологічною посилкою, на наш погляд, має бути умовність та припустимість виокремлення латентної політики із тієї, яка взагалі розуміється як цілісний феномен із можливим подальшим поділом на складові, що мають конкретну специфіку та якості. В руслі єдності історичного та логічного вважаємо за необхідне в загальнотеоретичному плані розглядати латентну політику з тими позитивними і негативними властивостями і потенціями, що були наслідком або проявом свого історичного часу, впливом геополітичного фактора та національної специфіки, а не в тому вигляді, що відповідає моралістським вимогам до латентної політики в сучасних умовах. У форматі окремої статті вважається за доцільне обмежитися окресленням лише концептуальних засад питання, що висвітлюється.

У лаконічному тлумаченні латентологія – це наука про закриту, непрозору або приховану (латентну) політику. Таким чином, для розуміння її предмета перш за все необхідно глибше з'ясувати сутність поняття “латентна політика”. І вже на цьому етапі дослідження виникають проблеми, пов'язані, в першу чергу, з тим, що не існує загальновизнаного наукового означення феномена політики взагалі. Назагал їх досить багато [1, с. 87 – 89; 5, с. 8; 14, с. 41; 17, с. 165 та інші]. Відповідно до цього слід очікувати не менше й розумінь та визначень латентної політики. Тобто, латентна політика має багатопрофільну якість і може тлумачитися і як справа “людей із чистою совістю”, і як справа “лицарів плаща та кинджала”. Отже, погодимось, що викладене нижче можна розглядати як один з можливих варіантів уявлень про латентну політику.

Як вихідний варіант пропонується вважати, що політика – це діяльність, спрямована на всеохоплюючу організацію суспільства, узгодження інтересів окремих особистостей і соціальних груп шляхом виборювання, утримання та застосування влади [5, с. 9; 17, с. 165]. Організуючі, консолідуючі, інтегративні якості політики органічно поєднуються з конкуренцією та протиборством інтересів. У свою чергу, боротьба за реалізацію специфічних інтересів завжди передбачає не лише відверті дії, але й такі, які, в разі їх відкритої підготовки і здійснення, можуть бути нейтралізовані або використані проти інтересів ініціюючої

сторони. Таким чином, об'єктивна потреба безпеки та самозахисту, виживання акції вимагає її певної закритості. Отже, одним з уявлень про політику є розуміння її як єдності тієї частини, якій природно властива непрозорість та закритість, тобто латентної і нелатентної складових. Не існує ні абсолютно відкритої, ні абсолютно закритої політики.

Знайомство з ієрархією „базових потреб” життєдіяльності (за А. Маслоу) показує, що ігнорування першочергових з них веде до загибелі системи, що саморегулюється, а їх задоволення – найважливіша умова виживання, існування взагалі. Друге місце в переліку означених вище потреб (поступаючись лише фізіологічним) посідає потреба безпеки, самозбереження. Латентні акції здійснюються її суб'єктами для уникнення знищення або опору, заради забезпечення життєдіяльності окремих суб'єктів політичного життя або соціуму взагалі [6, с. 319; 11, с. 11]. Безпека, випередження і боротьба за виживання – ось джерело і стрижень латентної політики. Розуміння безпеки у такому тлумаченні охоплює: безпеку виборювання влади та її утримання; безпеку механізмів функціонування та реалізації влади, в тому числі безпеку процесів вироблення та прийняття рішень; безпеку суб'єктів політичного життя суспільства та захист їх інтересів; безпеку позиції держави у міжнародних відносинах; безпеку функціонування певних структур захисту інтересів держави та суспільства усередині країни та зовні, в тому числі розвідки, контррозвідки, правоохоронних органів і режимних установ; убезпечення розвитку суспільства від політичної та економічної дестабілізації, деструкції, наркобізнесу, тероризму, організованої злочинності тощо; безпеку діяльності виробничих, фінансових, науково-дослідницьких та інформаційно-комунікативних структур тощо. Зрештою, в форматі „цінничного” підходу до змісту латентної політики, це також безпека ініціаторів, розробників та виконавців протиправних акцій від правосуддя, відповідальності перед власною та міжнародною громадськістю.

Згідно з поширеним підходом до структуризації політики [3, с. 9; 16, с. 49], у латентній теж можна виділити її форму, зміст та процес у їх специфіці. Так, форма латентної політики – це її організаційна структура, а також система особливих норм, які забезпечують її існування.

Форма латентної політики реально втілюється у службах розвідки та контррозвідки, спецслужбах захисту громадян від криміналітету, постачальниках та обробниках закритої інформації тощо. Це також відповідні закони, нормативно-інструктивні документи, що регулюють та забезпечують конфіденційну діяльність і безпеку суб'єктів політики.

Зміст латентної політики, вважаємо, виявляється у її цілях, цінностях та спрямованості, а також у способі діяльності її суб'єктів. Зокрема, йдеться про таємний спосіб діяльності із специфічним спрямуванням: політична розвідка та контррозвідка, інформаційно-психологічні операції, „силові” операції, таємна дипломатія, прихований вплив на політичних

опонентів/конкурентів, маніпулювання тощо. За місцем та орієнтацією латентна політика поділяється на внутрішню (зокрема, це компетенція МВС) та зовнішню (справа зовнішньої розвідки, МЗС тощо).

За характером і змістом завдань, як уявляється, латентна політика може бути стабілізуюче-охоронною, дестабілізуючою або підривною, дезорієнтуючою, знищувально-ліквідаційною, нейтралізуючою, спостережно-прогнозуючою. За відносинами з чинним законодавством – легальною і нелегальною, а за ступенем дотримання морально-етичних норм – етичною, підступною та, як проміжний варіант, змішаною чи сумнівною. Нарешті, в процесі латентної політики втілюється складний, багатосуб'єктний та конфліктний характер прихованої політичної діяльності, відносини різних установ, соціальних груп, організацій та індивідів.

Об'єктами латентної політики, безумовно, є всі явища політичного і суспільного життя, на які спрямовано приховану діяльність суб'єктів політики. В першу чергу, це можуть бути елементи політичної, економічної, військової, правової і культурно-духовної підсистем суспільства, а також соціум і окремі особи. Суб'єктність латентної політики також має особливий характер, оскільки потреба безпеки, з одного боку, жорстко обмежує коло осіб, організацій та установ, які безпосередньо працюють у цій сфері, а з іншого – у прихованому вигляді залучає до неї суб'єктів політики, діяльності яких не властивий іманентно латентний характер, наприклад, до збору інформації у „нетрадиційному шпигунстві”.

Соціальне призначення латентної політики проявляється у її функціях, які, вважаємо, можна умовно поділити на ті, що віддзеркалюють органічний зв'язок латентної політики з політикою взагалі, і на ті, що відображають специфіку латентної політики. До останніх належать наступні: реалізація екзистенціональних інтересів держави та інших суб'єктів, в тому числі спецслужб – безпека, виживання, оцінка перспектив розвитку ситуацій та загроз, своєчасне пристосування до нових умов або здійснення певних превентивних заходів тощо; реалізація інтересів співіснування – точне визначення позицій даної держави та інших акторів міжнародних відносин, адекватне розуміння та урахування позицій інших суб'єктів політичних відносин тощо; реалізація функціональних інтересів – реалістична оцінка ефективності політичної діяльності як внутрішньої, так і зовнішньої за допомогою різних, в тому числі конфіденційних джерел, об'єктивне інформування керівництва тощо; реалізація інтересів підтримки внутрішнього порядку, захисту суспільства від дій деструктивних та кримінальних елементів, а також інтересів, що суперечать чинним нормам моралі та права.

Отже, латентна політика відіграє значну роль у житті суспільства, що обумовлено важливістю функцій, які виконуються її суб'єктами. Є підстави розглядати латентну політику як специфічну за змістом,

суб'єктами, формами і методами реалізації частини політики, закритої від висвітлень на ґрунті потреб безпеки, самозахисту та реалізації прихованих інтересів. Пізнання усіх аспектів латентної політики цілковито узгоджується із розвитком демократичних тенденцій у житті країни, а створення її теорії – із загальним вектором розвитку політичної науки демократичного суспільства. Таким чином, якщо сфера політики взагалі є об'єктом політології, то сфера закритої політики, прихована політична діяльність має підстави стати об'єктом самостійної складової політичної науки.

Політична латентологія – одна з наук про політику, яка знаходить своє місце поруч із партологією, елітологією, кратологією, конфліктологією, теорією політичних систем, теорією регіональної політики тощо. Визнаючи предмет латентології, вважаємо, не слід жорстко встановлювати її рамки. Тим більше, що добре відома різниця у розумінні предмета політичної науки взагалі, яка пояснюється як національними традиціями розуміння політики, так і її багатосторонністю. Певною похідною цього виступає складність визначення предмета науки про латентну політику. Вона вивчає як теоретичні питання, так і аналізує живу практику.

В першому наближенні латентологія є наука про латентну політику, тобто про особливу – закриту від висвітлення сферу політичної життєдіяльності людей, пов'язану із реалізацією прихованих інтересів або використанням таємних методів здобуття, утримання і використання влади, а також забезпеченням безпеки та самозахисту політичної системи і суб'єктів політики, суспільства в цілому, непрозорий тип відносин між людьми, суспільством та державою.

Предметом вивчення та дослідження латентології виступають ті суб'єкти політичного життя, що виконують латентні функції, влада у тих аспектах, що не висвітлюються, політичні партії та громадські рухи у руслі здійснення прихованих акцій, закриті політичні процеси, таємні політичні відносини та політична діяльність еліт, лідерів та груп тиску. Домінуючим у цьому є пошук особливих закономірностей, тенденцій і стійких зв'язків, які створюють систематизоване знання сфери латентної політики, і орієнтація на їх свідоме використання.

Вузловими проблемами латентології на етапі її становлення, вважаємо, мають бути такі: поглиблення уявлень про її природу, предмет, функції та методи; розвиток знань про закономірності і тенденції латентної політики; про її структуру, суб'єктів та рівні; про латентну діяльність політичних партій і громадських рухів; ступінь необхідної і достатньої закритості; специфічний зміст її окремих напрямків; засоби та методи контролю латентної політики з боку суспільства; вироблення механізму запобігання злочинному наповненню латентної політики; систематизація історичного та політичного досвіду у галузі латентної політики; окремо про структуру і зміст внутрішньої латентної політики, латентну діяльність

правоохоронних установ; міжнародну латентну політику; вплив ринкових умов та неполітичних чинників на латентну політику та діяльність в цій сфері бізнесу тощо.

Зрозуміло, що центральною проблемою латентології виступає пізнання та визначення її закономірностей і домінуючих тенденцій. Розкриття закономірностей створює можливість випрацювання латентологією раціональних принципів і норм латентної політичної діяльності. Можна висловити припущення, що ці закономірності і тенденції утворюють дві основні групи. Перша – це закономірності латентології, притаманні політології взагалі. Наприклад, із впливу політичної свідомості, політичної культури на поведінку суб'єктів політики впливає, що рівень політичної свідомості і культури суб'єктів латентної політики обумовлюватиме зміст їхніх дій, в тому числі ступінь етичності та легітимності. Друга – це група закономірностей, притаманних власне латентології. Прикладом цього може бути твердження, що із збільшенням закритості латентної політики зростає тенденція до деградації її політичного змісту. Або положення, що зростання прозорості латентної політики розхитує безпеку і ускладнює виконання специфічних функцій її суб'єктами, а також що демократизація суспільства і розвиток політичного плюралізму ускладнюють механізм контролю та регулювання латентної політики.

За іншим підходом закономірності латентології можна поділити на ті, що мають зв'язок із функціонуванням політичної влади (підтримка стабільності або дестабілізація), її здобуття, зміною її змісту, носія тощо, і на ті, що стосуються політичного процесу і пов'язані з прихованим лобіюванням, маніпулюванням процесом прийняття політичних рішень тощо.

Питання про категорії латентології розв'язується подібно до закономірностей. До групи категорій, спільних з політологією, додається група власних категорій латентології, яка охоплює базові поняття цієї специфічної сфери політики (наприклад, латентна політика, політична безпека, таємна політична дія, політична розвідка, інформаційна спецоперація, таємна дипломатія, терор, змова тощо).

Пізнання латентної політики відбувається за допомогою використання різних методів. Ці засоби аналізу, способи перевірки і оцінки латентології за своєю сутністю аналогічні тим, що існують в політології. Тобто, як уявляється, тут існує „родинний” зв'язок.

Втім, з точки зору теми, що розглядається, доцільно підкреслити, що специфіка латентології у зв'язку з її методом буде, перш за все, проявлятися в особливостях використання певних загальнополітологічних методів у дослідженнях латентної політики, наприклад, емпіричний метод прихованого спостереження.

Специфіка політологічного знання детермінує теоретичні і практичні функції латентології в суспільстві. Відомо, що стосовно політологічних

функцій існує помітна різноманітність поглядів [1, с. 97; 3, с. 33; 5, с. 17; 13, с. 22; 14, с. 37; 16, с. 21]. Їхня проекція на ґрунт латентології обумовлює такі судження.

По-перше, це описова (дескриптивна) функція, яка полягає у виокремленні та констатації у політичному житті фактів латентного характеру і є своєрідною фотографією латентної дійсності.

По-друге, гносеологічна, пізнавальна функція. Вона відбиває необхідність розкриття об'єктивних зв'язків, основних тенденцій та суперечностей. Повністю їй відповідає та, яку іноді визначають як пояснювальну або інтерпретаційну (тлумачення). В усякому разі йдеться про причинову природу тих чи інших латентних подій або явищ. Ця функція дозволяє перейти від спостереження і фіксації різних фактів до з'ясування їх причин.

По-третє, прогностична функція (передбачення). Вона, ґрунтуючись на двох попередніх, дає можливість отримувати альтернативні уявлення щодо можливого в сфері латентної політики. Значення цієї функції безумовне, якщо мати на увазі підготовку актів агресії, передбачення терактів, змов, зміни влади, спецоперацій різного характеру. Як приклади подій такої важливості у ХХ столітті, можна згадати провокацію, що передувала нападowi Німеччини на Польщу (1939 рік), замах фашистської опозиції на Гітлера (1944 рік), внутрішньополітичну змову в КППР з метою ліквідації Л. Берії (1953 рік), Кубинську кризу (1962 рік), початок інтервенції СРСР в Афганістані (1979 рік), "Вотергейт" тощо. Адекватне передбачення багато в чому змінило б хід історичних подій.

По-четверте, інструментальна функція, яка допомагає з'ясувати, що треба зробити, які латентні дії здійснити для досягнення конкретного політичного результату.

По-п'яте, нормативно-орієнтуюча функція, яка обґрунтовує переваги того чи іншого варіанту дій, що має особливе значення в умовах їх закритості та спокуси уникнути відповідальності за те, що буде зроблено. Особливо неоднозначне наповнення має ця функція за умов демократичних і тоталітарних режимів. Вона також спрямована на формування стратегії і тактики латентної політики.

По-шосте, це досить специфічна функція, яка може лише з великим ступенем умовності перегукуватися з тією, яку в традиційній політології визначають як виховну або освітню. Йдеться про соціальну профілактику, підготовку масової свідомості до негативних проявів та впливів латентної політики.

Що стосується наукових розробок латентної політики в структурі політології, то, як уявляється, вони, з одного боку, мають відношення до групи теоретичних наук, виділених окремими галузями за критерієм предмета дослідження, а з іншого – до так званих „емпіричних” наук (про організацію влади, прийняття рішень, роботу апарату тощо), в даному

випадку – про організацію політичної розвідки, різних спецоперацій з політичним навантаженням, таємну дипломатію. Якщо в традиційній політичній науці тривалий період домінувала теоретична складова, то в латентології, в першу чергу, досліджувалися конкретні політичні ситуації або приховані процеси з метою отримання певної інформації, переважно таємного характеру, для зацікавлених учасників подій, а також розробка практичних рекомендацій щодо використання прихованих способів досягнення бажаної мети. Від того, що в латентній політиці довго панував принцип „мета виправдовує засоби”, вся увага приділялася не теоретичним роздумам, а пошукові і використанню максимально ефективних засобів прихованої дії.

Отже, зробимо **висновки**. В сучасних умовах, і, в першу чергу, завдяки тенденціям демократизації політичного життя суспільства, на науковому рівні створилися необхідні умови (і потреба!) у поглибленому пізнанні сфери закритої, невисвітлюваної політики.

Латентна політика є невід’ємною складовою політики, специфічною за природою, структурою, функціями і методами реалізації. Ця специфіка, в першу чергу, обумовлена потребами безпеки та самозахисту політичної системи, безпеки різних учасників політичного процесу, їх боротьби за реалізацію суспільно значущих інтересів.

Таким чином, в межах політології знаходить своє місце її особлива галузь – політична латентологія, яка має усю необхідну атрибутивність спеціальної політологічної науки загальнотеоретичного і прикладного характеру. Формування латентології викликається реаліями політичної практики і відповідає загальним тенденціям створення громадянського, правового суспільства. Подальша розробка проблем латентології та їх проекція на практику має сприяти впевненому прогресу суспільного розвитку.

Є підстави вважати, що, згідно з конституюванням латентології, вона спроможна стати частиною навчального циклу фахівців-політологів та держслужбовців. У зв’язку з цим на факультеті політичних наук МДГУ ім. П. Могили впроваджено відповідний навчальний курс, який знайомить студентів із базовими засадами латентної політики.

Література:

1. Бебик В. М. Базові засади політології. – К., 2000.
2. Брожко К. Спеціальні служби сучасної України. // Людина і політика. – 1999. – №3.
3. Василик М. А. Политология. – М., 1999.
4. Волковский Н. Л. История информационных войн. – СПб., 2003.
5. Гелей С. Д., Рутар С. М. Основы политологии. – К., 1999.

6. Землянов В. М. Своя контрразведка. – Мн., 2002.
7. Карягин В. В. Дипломатическая жизнь за кулисами и на сцене. – М., 1994.
8. Кассис В. Б., Колосов Л. С. Из тайников секретных служб. – М., 1988.
9. Кравченко В. „Інформаційні війни” не мають фронтів.//Людина і влада. – 2000. – № 11 – 12.
10. Крысько В. Г. Секреты психологической войны. – Мн., 1999.
11. Кухта Б. Основы політичної науки. – Част. 4. – Львів, 1999.
12. Макаренко Г. У „таємної” служби головна ознака – відкритість.//Юридичний вісник України. – 2002. – №4.
13. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія. – К., Львів, 2001.
14. Політологія./За ред. А. Колодій. – К., 2000.
15. Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз для професіоналов. – К., 2001.
16. Пугачев В. П. Политология. – М., 2001.
17. Сазонов М. І. Політологія. – Харків, 1998.

Феномен політичного лідерства

Ірина Юрченко,

аспірант Міжрегіональної академії
управління персоналом

Складність феномена політичного лідерства, а також його визначальна багатоаспектність пояснюють існування в сучасній політичній науці кількох концептуальних підходів до його аналізу. В цьому сенсі повнота і цілісність будь-якого дослідження, що ставить за мету висвітлення змісту цього явища, так чи інакше має звертатися й до характеристики тих підходів, які роблять можливим науковий дискурс стосовно політичного лідерства, а також фігури політичного лідера. Тому, на думку автора, актуальними слід визнати не лише розробки тих чи інших аспектів політичного лідерства, а й теоретико-методологічні розвідки, спрямовані на висвітлення та, певною мірою, систематизацію вже існуючого матеріалу. До речі, така робота важлива й з огляду на те, що вона сприяє формуванню та чіткому визначенню ряду ключових дефініцій політичного лідерства, які можуть бути покладені в основу створення універсальної теорії опису цього феномена суспільно-політичного життя.

Проблема визначення сутності політичного лідерства важлива вже через те, що вона тісно пов'язана з ширшим питанням – специфікою реалізації демократичного ідеалу та розбудови ефективно діючої демократичної політичної системи. Показовим у цьому контексті є співіснування двох діаметрально протилежних підходів до феномена політичного лідерства в контексті його зв'язку з демократичними політичними інститутами. З одного боку, це класична теза Г. Файфа, який ще 1941 року у праці “Лідерство і демократія” чітко пов'язав “якість” політичного лідерства з “якістю” демократії. Зокрема, на його думку, подальший розвиток демократії супроводжуватиметься паралельним вдосконаленням інституту політичного лідерства та дедалі більшим підвищенням значення політичних лідерів як в суспільно-політичному житті в цілому, так і в функціонуванні окремих елементів політичної системи. При цьому Г. Файф виходив з того, що демократичність управління означає не те, що “правлять всі”, а те, що правлять „найкращі”,

які обираються народом і спроможні адекватно репрезентувати й захищати його інтереси в процесі політичної діяльності.

З іншого боку, можна навести тезу, яка часто лунала в середовищі консервативно налаштованих теоретиків: ескалація можливостей впливу з боку соціальних груп і прошарків на функціонування політичної системи спричинятиме появу “слабких лідерів”, що виступатимуть звичайними маріонетками в руках груп підтримки і будуть неспроможними приймати самостійні й відповідальні рішення.

Водночас у багатьох випадках спроби протиставити політичне лідерство і демократію на підставі нібито суперечності між ідеєю лідерства як владного впливу одного суб’єкта на діяльність інших ґрунтувались на тезі невідповідності феномена політичного лідерства ліберальному принципу свободи.

Проте таке асоціювання концепції поступового “розчинення” феномена політичного лідерства в процесі становлення і розвитку демократичних інституцій (коли “кращий” визначається групою і ним може стати практично будь-хто за умови підтримки з боку групи) із доктриною лібералізму не може вважатись ані методологічно, ані теоретично коректним. В цьому сенсі можна навести слова Л. фон Мізеса, автора класичної роботи “Лібералізм” (1927 рік), який, описуючи політичне лідерство, зовсім не відкидав ідеї, що правити повинні “кращі” (тобто ті, хто крім підтримки групи мають ще й певні специфічні індивідуальні риси, а також здатні виконувати принаймні таку функцію, як організація та мобілізація мас). По суті, основне його зауваження стосувалось не суб’єктивного аспекта політичного лідерства як такого, а тільки способу набуття статусу політичного лідера. Саме це вчений мав на увазі, коли твердив, що “той, хто не може посісти місце лідера завдяки силі своїх аргументів та довірі, яку викликає його особистість, не має підстав скаржитись, що громадяни обирають не його, а когось іншого” [1]. Таким чином, викладаючи власне бачення демократії, а також того, що являє собою демократична політична система, Л. фон Мізес ні в якому разі не намагався обґрунтувати той тип організації суспільно-політичного життя, коли вільні маси вільно управляють власним життям без потреби в будь-якій персоналізації чи інституціоналізації своїх політичних інтересів.

Так само безпідставним видається й намагання перетворити постать політичного лідера на певну похідну функцію від державної посади чи політичної партії. Стосовно першого, то в цьому плані відбувається банальне змішування таких двох понять, як “посада” і “лідерство”. Справді, будь-який посадовець (особливо коли йдеться про вищий державний рівень) має можливість використовувати державну владу і тим самим впливати якщо не на все суспільство, то на окремі його сегменти. Але при цьому в основі діяльності посадовця лежать не його особисті якості, не підтримка його певною групою, а тільки ті повноваження, які він

отримує одночасно з посадою. Тому, встановлюючи зв'язок між цими двома поняттями, можемо сформулювати наступне положення: будь-який політичний лідер може бути чи стати державним діячем і обіймати певну посаду у державній структурі, але не будь-який посадовець може стати чи бути політичним лідером.

Дещо складнішою видається ситуація, коли політичне лідерство (уособленням якого за визначенням має бути якийсь конкретний суб'єкт) заперечується на підставі тези, що його функції перебирають на себе політичні партії, які виступають надійною зв'язкою між суспільством і державою і тим самим роблять політичне лідерство зайвим елементом суспільно-політичного життя (в основі цієї концепції лежить сформульована Е. Дюркгеймом думка, що властива демократії інституціоналізація влади спричинятиме зменшення впливу "персоналістичного" фактора). Але і в цьому разі, на нашу думку, йдеться лише про не зовсім точне використання понять. Справді, протягом всього ХХ століття можна було спостерігати постійне підвищення ролі політичних партій при їх поступовій внутрішній демократизації (хоча, разом з тим, саме ХХ століття дало немало прикладів виникнення тоталітарних партій). Проте це жодним чином не означає, що розвиток партій і поява політичних лідерів співвідносяться як причина і наслідок. У зв'язку з чим можна навести одразу ж кілька аргументів.

По-перше, визначаючи те, з чого починається політична партія, ми, за словами А. Салміна, майже ніколи не можемо чітко сказати, чи це лідер, чи це політична програма, чи інтерес [2]. Тому говорити, що політичний (партійний) лідер є не більш як продукт партійного розвитку, було б значною деформацією політичної реальності. По-друге, навіть поверховий погляд на політичну історію останніх віків переконливо засвідчує, що політичні лідери далеко не завжди виходили з "партійних надр". І, по-третє, існування партій не тільки не заперечує, а навпаки – підтверджує наявність політичного лідерства, оскільки сама логіка партійного життя спрямована на те, аби партійний лідер набував зрештою формальних ознак політичного лідерства (тобто, очолив би державу, парламент, фракцію в парламенті, став на чолі уряду тощо). Те ж саме справедливе й тоді, коли йдеться виключно про внутрішньопартійне життя. Адже, як переконливо демонструє визнаний авторитет в дослідженні політичних партій М. Дюверже, історія партій у ХІХ – ХХ століттях може бути описана як постійне коливання між двома полюсами персоналізованого та інституціоналізованого керівництва [3]. У першому випадку в житті партії все залежить від волі лідера, а в другому – від волі "рядових" членів партії. Тобто, інакше кажучи, навіть найдемократичніші політичні режими ніколи не могли досягти ідеалу суцільної інституціоналізації партійного життя, коли роль партійних лідерів була б зведена до мінімуму чи й взагалі знівельована.

Отже, можемо дійти висновку, що концепція відмирання політичного лідерства за умов демократії та демократичних політичних режимів виявилась нежиттєздатною. Більше того, звернення до фактів дозволяє твердити, що сучасні демократії, причому такі, в яких партійне життя має багату та глибоку традицію, виявляють дедалі більшу залежність від фактора суб'єктивного впливу політичних лідерів. Так, як свідчать соціологічні дані, голосуючи за республіканців чи демократів, переважна кількість американців надає першочергового значення не стільки політичним програмам, скільки особистостям тих, хто їх репрезентує, тобто тим політичним і одночасно партійним лідерам, яких було висунуто у якості претендентів на президентську посаду.

Використовуючи характеристики тих підходів, що існують в сучасній зарубіжній науці щодо визначення змісту і сутності політичного лідерства, можемо запровадити таку класифікацію. В найзагальнішій формі всі ці концепції можна поділити на позитивні й негативні. Фактично концепціями політичного лідерства у точному значенні цього терміна можна вважати тільки перші з них, оскільки в основу других покладено тезу про поступове зникнення феномена політичного лідерства. Тому для негативних теорій характерне визначення політичного лідерства як своєрідного свідчення недостатньої якості демократії.

Решту концепцій політичного лідерства (тобто їх переважну більшість) можна визначити як позитивні. Спільним для них є те, що жодна не заперечує факту політичного лідерства та його значущості для функціонування будь-яких політичних систем, політичних режимів і форм правління. А отже різниця між ними полягає в тому: а) як саме тлумачаться джерела політичного лідерства, б) в чому вбачається сутність політичного лідерства.

Аналіз теорій політичного лідерства дозволяє виділити такі основні концептуальні підходи в аналізі цього феномена.

Одним з перших способів пояснення політичного лідерства, який із певними модифікаціями дійшов до сьогодення, слід вважати особистісні теорії. Практично всі вони виходять з двох базових положень. Перше можна сформулювати так: в основі політичного лідерства лежить наявність у окремих суб'єктів політики певної кількості визначених здатностей (рис, властивостей тощо) індивідуального характеру, які дозволяють їм посісти домінуюче становище в групі і реалізовувати в ній власну волю. Друге з цих положень встановлює специфічну модель стосунків між лідером та масами (групою). Відповідно до неї лідер визначається як активний і діяльнісний полюс, а маси – як пасивна речовина, яка виступає матеріалом для реалізації його волі. Серед представників цього підходу можна назвати Д. С. Мілла, Г. Д. Форда, В. Ліппманна, В. Бейджгота, Й. Шумпетера, Д. Пламенатза та інших.

Зрозуміло, що подібне визначення входить у суперечність з такими

принципами демократії, як широка участь громадян у політичному житті, їх можливість впливати на прийняття політичних рішень тощо (до речі, серед згаданих авторів на необхідність певної ревізії базових принципів особистісної концепції вказував ще Й. Шумпетер, а Р. Даль розробив операціональний спосіб розв'язання проблеми співвідношення діяльності політичного лідера та процесом політичної участі в демократичних політичних системах).

Саме тому, поряд з особистісною концепцією політичного лідерства, було запропоновано її своєрідний антипод. Маємо на увазі групову концепцію політичного лідерства. Одним з її представників вважається Д. Гемпфіл. Однак, формулюючи власну теорію політичного лідерства, він називає цілий ряд дослідників, які, на його думку, виступили попередниками групової концепції (це І. Бентам, Е. Джексон, Ж-Ж. Руссо). Серед науковців, які розробляли групову теорію політичного лідерства, не можна не згадати імена М. Хермана, Т. Парсонса, Ю. Дженнігса. Основні положення цієї концепції у своїх теоретичних студіях розвинув Р. Стогділл, який спробував описати політичне лідерство в термінах синхронізації взаємних очікувань між членами певної групи, на основі якої виділяється фігура політичного лідера [4].

Проте останнім часом, поряд з класичними груповими, ситуаційними та особистісними теоріями політичного лідерства, з'являється й низка нових надзвичайно цікавих інтерпретацій цього феномена, які можна умовно визначити поняттям "інтегративних концепцій". Здебільшого їх розвиток обумовлений появою нових концепцій демократії. В цьому контексті безумовний інтерес становить феномен "сильної демократії" Б. Барбера.

Справді, як цілком слушно зауважує В. Скрипнюк в ході аналізу концепції "сильної демократії" Б. Барбера, у своєму розумінні політичного лідерства цей автор схиляється саме до інтегративної моделі, "середнього шляху" між особистісною та колективною інтерпретацією [5]. Більше того, серед численних спроб розробити єдину теорію політичного лідерства можемо зустріти не лише прагнення зняти протиставлення між особистісними та груповими теоріями, але й долучити до пояснення політичного лідерства ситуаційних, психоаналітичних, технологічних та гуманістичних концепцій. В результаті чого отримуємо таку модель опису політичного лідера, яка враховує цілий ряд варіативних величин, що можуть впливати як на формування політичного лідера (його просування до влади), так і сприяти занепадові його політичної кар'єри. Причому кожна з зазначених величин може сягати своєї граничної межі, що автоматично робитиме її визначальною стосовно опису політичного лідерства.

Так, якщо показник групової підтримки досягне критично низької величини, то навіть за умов сприятливих зовнішніх обставин та наявності

видатних особистих здібностей політичний лідер завжди опинятиметься перед загрозою втрати свого становища. Вихід з цієї ситуації можливий лише двома шляхами: а) повернення групової довіри і підтримки; б) переведення політичної системи в авторитарний режим, коли політичний лідер набуває ознак одноосібності (тобто йому вже немає альтернативи) і тим самим може нейтралізувати фактор групової підтримки шляхом нехтування ним (адже, як пишуть Г. Ашин та Є. Охотський, в політичній історії є чимало прикладів того, коли як політичний лідер, так і правляча еліта в цілому, доволі легко ігнорували таким чинником, як довіра та підтримка влади [6]).

Стосовно пострадянської (зокрема, української та російської) політичної науки, то в ній також простежуються практично всі перераховані концептуальні підходи до аналізу політичного лідерства. Скажімо, ідею посилення ролі групових чинників політичного лідерства за умов широкої демократизації суспільно-політичних відносин і підвищення демократичної політичної культури висуває В. Прокопюк, на думку якого завдяки фігурі політичного лідера відбувається, насамперед, оптимальне узгодження групових інтересів [7], а сам політичний лідер сприймається як постать, у якій інтегрується політична енергія групи. Тим часом В. Зотов наголошує на домінуванні індивідуального фактора, окреслюючи політичне лідерство як особисту здатність окремих суб'єктів впливати на політичну поведінку та політичну діяльність людей, обумовлену системою соціально-політичних та психологічних взаємовідносин в суспільстві [8]. При цьому визначальними рисами, які уможливають формування політичного лідера, він називає: наявність власної політичної програми та новаторської стратегії, пов'язаної з його іменем, наполегливість, сильну волю, гнучкість, належний рівень політичної культури, імідж керівника, комунікабельність, популярність, здатність до організаційної діяльності тощо. Схоже визначення політичного лідера пропонує Ю. Ірхін: "Політичний лідер – це авторитетний член суспільної організації чи соціальної групи, особистий вплив якого дозволяє відігравати йому провідну роль в соціально-політичних процесах" [9].

Певною мірою пом'якшуючи індивідуалістичні акценти, А. Берегда все ж визнає можливість впливу групи на політичного лідера. Хоча, на думку цього автора, наявність групової підтримки впливає не стільки на самого політичного лідера (отже йдеться не про безпосередній вплив), скільки на ефективність його діяльності, бо "наявність довіри набагато збільшує можливості та ефективність діяльності політика" [10].

Так само доволі поширеною є й концепція, що прагне поєднати груповий та особистісний підходи. Зокрема, І. Кривогуз, наголошуючи на індивідуальних факторах політичного лідерства, тим не менш зауважує, що всі ці характеристики лідера майже завжди спрямовані до однієї мети,

а саме – отримання підтримки від певного колективу чи соціальної групи. Так, відповідно до запропонованого ним визначення, політичний лідер – це особа, наділена якостями політика-професіонала, але при цьому вона виділяється з-поміж інших ступенем і масштабами довіри й підтримки з боку значної частини населення чи всього суспільства [11].

Доволі цікаву інтерпретацію феномена політичного лідера пропонує Л. Кравчук, точка зору якого цікава бодай з огляду на те, що він сам перебував на найвищих державних посадах (в тому числі й президентській), і тому, пишучи про політичне лідерство, може говорити, так би мовити, “від першої особи”. Тож наголошуючи на важливості підтримки широких верств населення, він зауважує, що сама ця підтримка виявляється зворотним боком особистої здатності політичного лідера консолідувати суспільство чи окремі соціальні групи. Причому сам політичний лідер відчуває, наскільки добре йому це вдається, адже політичні лідери, неспроможні об’єднати народ спільною ідеєю, рано чи пізно починають боятися втратити владу і через це приречені на неминучий крах [12].

В цьому сенсі логіка розвитку політичного лідера може бути представлена завдяки двом базовим сценаріям: а) позитивний варіант розвитку подій – консолідуючи маси (колектив, групу тощо) завдяки своїм організаційним та іншим здібностям, лідер отримує їх підтримку і, спираючись на неї, в подальшому реалізує певну політичну програму, яка відповідає інтересам тих, хто його підтримує, та його власним інтересам; б) негативний варіант розвитку подій – отримуючи статус політичного лідера, особа відчуває брак підтримки і довіри до себе, що змушує її вдаватися до засобів тиску і силового впливу на суспільну думку й суспільну поведінку, що, в свою чергу, трансформує цього політичного лідера в диктатора чи більш-менш яскраво вираженого авторитарного лідера.

Проте, попри все розмаїття визначень політичного лідера й політичного лідерства, в пострадянській політичній науці, на нашу думку, можна визначити певні домінанти. Зокрема, стосовно проблеми співвідношення особистісних та групових визначень політичного лідера, серед вітчизняних вчених явно домінує інтегративний підхід. Так, визначаючи політичного лідера як “авторитетну особу, яка здійснює переважний вплив на інших людей з метою інтеграції їхньої діяльності для досягнення спільних політичних та інших цілей”, П. Шляхтун наголошує, що ґрунтом політичного лідерства завжди виступають соціальні маси, які формують базис підтримки політичного лідера і тим самим не можуть бути елімінованими з аналізу діяльності політичного лідера [13]. Недарма у запропонованому ним визначенні особливий акцент робиться саме на ознаці спільності інтересів, яка дозволяє органічно поєднати індивідуальні аспекти політичного лідерства з груповими. Інакше кажучи, йдеться про

необхідність своєрідної інтерференції та синхронізації двох вимірів політичного життя: суб'єктивного (це пов'язується з особою політичного лідера) та об'єктивного (це наявні суспільстві інтереси, які реалізуються та задовольняються через участь в політиці).

До цієї думки схиляється й А. Колодій, яка, окреслюючи політичного лідера як "особу, що має постійний пріоритетний вплив на те чи інше політичне об'єднання або на все суспільство завдяки своїй участі в політиці", також відзначає фактор тісного зв'язку політичного лідера з масами чи, точніше, з групами його підтримки [14].

Зрозуміло, що така спроба інтегрувати групові теорії та концепції особистих якостей має своїм наслідком поєднання формального і неформального підходів у визначенні політичного лідера. Так, скажімо, якщо для формальних дефініцій політичного лідера цей феномен корелюється виключно з посадою, яку обіймає той чи інший політичний суб'єкт (тобто коли політичне лідерство пов'язується з керівним місцем у суспільній ієрархії, високою урядовою посадою, владою), то неформальні концепції, як правило, грішать абсолютизацією суб'єктивного чинника.

Хоча це, безумовно, не означає, що в сучасній пострадянській політичній науці ми не знаходимо суто "формальних" чи "неформальних" визначень політичного лідера. Так, явне домінування формального принципу в аналізі феномена політичного лідерства знаходимо у визначенні С. Рябова, який описує політичного лідера як главу, керівника держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, якоїсь громади тощо [15]. В результаті чого політичне лідерство розцінюється автором не просто як певна потенція, а як реалізований у політичному житті держави і громадянського суспільства факт, який підлягає аналізу на підставі такої ознаки, як інституалізована й легалізована можливість певних суб'єктів політичних відносин чинити владний вплив на інших.

На відміну від цього, В. Мальцев наголошує на неформальній характеристиці політичного лідерства й політичного лідера, окреслюючи останнього як будь-якого учасника політичного процесу незалежно від його формального статусу, який прагне і виявляється спроможним консолідувати зусилля мас та активно впливати (в межах території, міста, регіону, країни) на цей процес з метою досягнення визначених та висунутих ним цілей [16]. Про певну "другорядність" формальних ознак пише й Д. Видрін. Для нього статус політичного лідера далеко не завжди і далеко не обов'язково має співпадати з посадовим статусом того чи іншого політичного (державного) діяча. Ця теоретико-методологічна позиція Д. Видріна викладена в ряді його праць, де можемо знайти таке визначення: "Політичний лідер – це будь-який активний учасник політичного життя, політичної дії, процесу, здатний консолідувати зусилля оточуючих і активно впливати на цей процес" [17].

Не менш цікавим видається й спосіб пояснення пріоритету

неформальних ознак, пропоний А. Булавіним та М. Головатим. На їхню думку, досліджуючи діяльність політичного лідера, можемо виділити принаймні два аспекти його фігури. З одного боку, це його державна значущість, що вимірюється тим рівнем, який він посідає у владній ієрархії держави, колом його владних повноважень, можливостями впливати на економічне, політичне, культурне життя країни тощо. З іншого боку, це його соціальна значущість. Тому в процесі аналізу феномена політичного лідерства вкрай важливо продемонструвати зв'язок цих двох аспектів, сутність якого полягає в тому, що первинною для конституювання постаті політичного лідера виступає саме соціальна значущість, яка згодом може бути доповнена ще й державною значущістю (офіційним статусом державного діяча). Хоча останнє й не є обов'язковим. Тому, відповідно до дефініції, яка обґрунтовується названими авторами, політичне лідерство постає як процес селекції, висунення і легітимації діяльності соціально значущих особистостей засобами специфічних політичних технологій [18].

Проте, оминаючи формальні й неформальні ознаки політичного лідера, повернемося до положення про тенденцію до розробки такої концепції, яка б органічно поєднувала обидва підходи. Отже, яскравим прикладом прагнення синтезувати ці підходи (формальний та неформальний) може бути позиція В. Бебика, який фактично дає два визначення політичного лідерства. Перше демонструє формальний бік лідерства, а друге – неформальний. Так, з одного боку, політичне лідерство, на думку цього дослідника, виявляється пов'язаним з можливостями чинити керівний вплив на соціальні групи, ті чи інші частини суспільства тощо. А, з іншого боку, політичне лідерство інтерпретується ним як поєднання: а) здатності відчувати, аналізувати мотиви поведінки людей, інтегрувати їх та коригувати поведінку об'єкта з урахуванням його потреб та цілей розвитку; б) уміння створювати сприятливий морально-психологічний клімат політичного життя своєї спільноти; в) відповідності стилю лідерства цілям оптимального співвідношення стратегічних і поточних завдань рівню політико-психологічної культури та домінуючим ціннісним орієнтаціям суспільства [19]. Подібну позицію представлено й авторами політологічного словника, виданого під редакцією В. Астахової та М. Панова [20]. Так, у статті, присвяченій політичному лідеру, останній окреслюється як індивід, наділений лідерськими якостями і здатний приймати важливі для групи рішення з точки зору групового інтересу (неформальна ознака). Але при цьому право щодо прийняття рішень має бути санкціоноване та легітимоване групою (формальна ознака).

Іншою властивістю дослідження феномена політичного лідерства у вітчизняній політології, яка об'єднує практично всіх авторів, слід назвати настанову на чітке розмежування між лідерством взагалі та такою його формою, як політичне лідерство. Хоча водночас різні автори пропонують різні критерії специфікації політичного лідерства. Так, визначаючи

політичного лідера як одного з суб'єктів політичної дії, Г. Постригань у якості його головної ознаки виокремлює здатність володарювати або розпоряджатися владними ресурсами [21]. М. Марченко вважає, що політичне лідерство завжди пов'язане з реалізацією політичних відносин, які описуються в термінах субординації та ієрархії суб'єктів політики [22].

На безпосереднє відношення політичного лідера до влади вказує й Г. Белов. На його думку, вся діяльність політичного лідера (в чому суто і проявляється його специфіка по відношенню до інших лідерів) може бути описана в термінах наближення до влади, оволодіння нею та використання її [23]. Тобто навіть тоді, коли йдеться про лідерство в неформальних організаціях, громадських рухах чи громадських об'єднаннях, воно набуває ознак політичного лідерства тільки за умови, коли діяльність цих груп чи колективів спрямована на реалізацію власних цілей шляхом активної політичної діяльності та засобами легітимного (а також, зрозуміло, легального) впливу на державну владу.

В цьому плані, що, на нашу думку, є надзвичайно важливим і продуктивним з методологічної точки зору, можна провести доволі чіткий розподіл між лідерством у формі громадського активізму (по суті це численні форми лідерства на рівні найрізноманітніших інституцій громадянського суспільства, спрямовані на групову самоорганізацію та спільну позаполітичну діяльність) чи духовного лідерства (це насамперед творче, наукове, релігійне лідерство) та лідерством політичним. Більше того, відтворюючи тезу про визначальну спрямованість політичного лідера на владу, фактично йдеться саме про державну владу, оскільки, як свого часу вказував ще Г. Блондель (ця його теза явно чи неявно простежується практично у всіх дослідженнях пострадянських авторів, які вивчають проблематику політичного лідерства), влада політичного лідера завжди конституюється за вертикальною схемою, тобто реалізується згори донизу [24]. В результаті чого відбувається своєрідне "накладання" двох моделей: моделі влади політичного лідера й моделі організації державної влади.

Звісно, було б не зовсім коректно твердити, що така настанова на методологічне відмежування політичного лідерства від інших форм лідерства є надбанням винятково вітчизняної чи, якщо поглянути ширше, пострадянської політичної науки. Однак все ж певна специфіка тут має місце. У зв'язку з чим, на нашу думку, слід зробити одне зауваження.

Справа в тому, що, висвітлюючи вітчизняні концепції політичного лідерства, ми можемо практично завжди знайти певні їх аналоги у зарубіжній політичній науці. Але це аж ніяк не є вадою української науки. Тому ми не схильні погоджуватися з негативним резюме деяких авторів, які констатують, що українські науковці поки що не змогли створити вітчизняної теорії, концепції політичного лідерства або застосувати новий підхід до вивчення цієї проблеми [25]. Справді, немає підстав говорити, що існує якась специфічна вітчизняна (чи розроблена на вітчизняному

матеріалі) концепція політичного лідерства. Проте рівень розвитку політичної науки ніколи не вимірюється кількістю оригінальних національних концепцій (в тій чи іншій галузі політології чи щодо того чи іншого предмета), розроблених в її межах. У цьому сенсі доцільніше було б говорити про ступінь дослідження базових проблем політичної науки в межах тієї чи іншої національної традиції. Що ж до останнього, то, як ми намагались продемонструвати вище, в сучасній українській політології гідно представлено практично всі існуючі на сьогодні концепції політичного лідерства, що свідчить не стільки про її еклектичність, скільки про спробу всебічного висвітлення цього феномена політичної організації та суспільно-політичного життя.

Література:

1. Мизес Л. фон. Либерализм. - М., 2001. - С. 48.
2. Салмин А. М. Современная демократия. - М., 1997. - С. 305.
3. Дюверже М. Политические партии. - М., 2000. - С. 232.
4. Stogdill R. Handbook of Leadership. A Survey of Theory and Research. - N.Y., London, 1974. - P. 21.
5. Скрипнюк В. М. Концептуальні проблеми політико-правового аналізу типів демократичної влади. // Актуальні проблеми держави і права. О., - 2001. - Вип. 12. - С. 318.
6. Ашин Г. К., Охотский Е. В. Курс элитологии. - М., 1999. - С. 236 – 238.
7. Прокопюк В. С. Демократична політична культура: основні риси та форми прояву. // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія, політологія. - 1998. - Вип. 28. - С. 48.
8. Ирхин Ю. В., Зотов В. Д., Зотова Л. В. Политология. - М., 2000. - С. 487.
9. Политическая энциклопедия в 2-х т. - М., 2000. - Т. 1. - С. 629 – 630.
10. Берегда А. Ю. Основы политологии. - К., 1997. - С. 275.
11. Кривогуз И. М. Политология. - М., 1999. - С.85 – 86.
12. Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо: спогади і роздуми. - К., 2002. - С. 388.
13. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки). - К., 2002. - С. 456.
14. Колодій А., Харченко В., Климанська Л., Комина Я. Політологія. - К., 2000. - С. 147.
15. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. - К., 1996. - С. 228.
16. Мальцев В. А. Основы политологии. - М., 1997. - С. 378.
17. Выдрин Д. И. Очерки практической политологии. - К., 1991. - С. 32 – 33.
18. Вопросы политического лидерства (информационно-методический сборник). - К., 1992. - С. 17.
19. Бебик В. М. Політологія: теорія, методологія, практика. - К., 1997. -

С. 145.

20. Політологічний словник. (За ред. В. І. Астахової, М. І. Панова). - Х., 1997. - С. 104.

21. **Постригань Г. В.** Маніпулювання як політична дія. // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія, політологія. - 2001. - Вип. 36. - С. 23.

22. Политология. Курс лекций. (Под ред. М. Н. Марченко). - М., 1997. - С. 127.

23. **Белов Г. А.** Политология. - М., 1996. - С. 199.

24. **Карасев В. И.** Феномен политического лидерства. - М.-Воронеж, 2000. - С. 111.

25. **Зущик Ю. М., Кривошеєнко О. В., Яблонський В. М.** Фігури. Політичне лідерство в сучасній Україні. - К., 1999. - С. 17.

Етапи і перспективи системних реформ в Україні

Іван Бідзюра,

кандидат економічних наук,

доцент кафедри політології

Національного аграрного університету

В Україні відбуваються глибокі системні реформи, у розвитку яких вже можна виокремити кілька етапів. Їх дослідженню присвячено чимало теоретичних праць таких вчених, як І. Бекешкіна, Є. Головаха, І. Лукінов, М. Михальченко, Ф. Рудич та інші [1] Як правило, в наукових дослідженнях цієї проблеми окреслюються три основні етапи реформування суспільства: зародження реформ, їхнє сучасне розгортання та перспективи розвитку. Однак кожен з цих етапів потребує з'ясування власної сутності, виявлення їх позитивних та негативних аспектів. Це і є метою дослідження, яке пропонується увазі читача.

Перший етап реформ в Україні, пов'язаний зі зломом попередньої економічної системи, розпочався з розв'язання суто економічних проблем. Практично їх було започатковано ще за часів Радянського Союзу, в роки перебудови. Дефіцит найнеобхідніших товарів та вимушена поява елементів нового механізму господарювання (госпрозрахунок) були ознакою не лише кризи соціалістичної економічної системи, але й початку її кінця.

Паралельно назріла й криза соціалістичної політичної системи. Наприкінці 80-х років було скасовано однопартійність. А привела до цього зростаюча тенденція до виходу з КПРС її членів. Якщо в Україні 1986 року партійні квитки здали лише 234 особи, 1987 – 380, то вже 1988 року – 1862 особи. На першому етапі XXVIII з'їзду Компартії України (червень 1990 року) відзначалося, що за п'ять місяців того року її залишило понад 28 тисяч чоловік. А за весь рік про своє небажання перебувати в Компартії заявила 250951 особа, тоді як вступило до неї лише 11446 осіб, а за 6 місяців 1991 року – відповідно 142940 і 12421 [2].

Як відзначає В. Литвин, тенденція втрати популярності Комуністичної

партії переросла у скасування статті Конституції щодо однопартійності і прийняття рішення про створення в СРСР інституту Президента. М. Горбачов, який став першим і останнім Президентом СРСР, очолював країну вже не як партійний лідер. 1990 року було проголошено також самостійність КПУ в складі КПРС. Ці тенденції в комуністичній партії посилювались заснуванням нових політичних утворень, насамперед Народного руху України за перебудову (1989 рік). Посилились тенденції зростання національної самосвідомості, про що свідчив не лише політичний, але і культурні процеси в країні

І все ж початок першого етапу українських системних реформ треба датувати 1991 роком у зв'язку з прийняттям низки важливих державних рішень. У політичній сфері ці рішення базувалися на результатах референдуму 17 березня 1991 року, коли переважна більшість громадян України (80,2 % з 31465 осіб, що голосували) підтримали прийняту попереднього року Декларацію про державний суверенітет України. На основі цього волевиявлення і у зв'язку з загостренням кризи державної влади в СРСР, 24 серпня 1991 року Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України за майже одностайної підтримки як комуністичної більшості, так і демократичної меншості парламенту. В країні розпочалося реформування всієї політичної системи.

Ще 1990 року уряд республіки схвалив Комплексну програму основних напрямків розвитку української культури. Але саме зі здобуттям незалежності було прийнято низку значно важливіших законодавчих актів у цій сфері. Серед них слід виділити Закон України "Про освіту" (1991 рік). Було прийнято нові, демократичні державні стандарти в освітянській галузі: "Демократизація структури освіти забезпечує соціально-педагогічні умови створення достатнього простору для самореалізації особистості в навчанні, відхід від загальної стандартизації навчання, аналіз існуючого досвіду щодо створення реальних умов для самореалізації учнів, студентів, відхід від жорсткої уніфікації навчальних планів, включно і в школах різних типів" [3]. Наприкінці 1992 року на Першому з'їзді педагогічних працівників України було затверджено національну програму "Освіта (Україна ХХІ століття)". Її схвалили Кабінет Міністрів і Президент України. Концептуальні засади програми передбачали кардинальну реконструкцію всієї системи освіти, починаючи з дошкільного виховання і закінчуючи підвищенням кваліфікації дипломованих спеціалістів.

Назва національної програми не випадкова: з перших років ХХІ століття випускниками шкіл є молоді люди, які не знали іншої реальності, крім незалежної України. Як би вони не оцінювали цю реальність, але вони виховані в ній, отже у них сформовано відповідну систему цінностей.

Для оцінки специфіки цього етапу системних реформ варто звернути увагу на роботу Верховної Ради України, яка відображає основні тенденції

не лише в роботі органів влади, але й настрої в країні, зміни базових цінностей суспільства. З одного боку, Верховна Рада XII скликання брала активну участь у створенні основ для функціонування всіх державно-правових інституцій, умов для проведення демократичних реформ. Саме в період її роботи політичний плюралізм став реальністю в країні. За чотири роки було напрацьовано й ухвалено 402 закони, 1108 постанов нормативного характеру [4]. Водночас це був період глибокої економічної кризи. Депутатський корпус поміняв чотири уряди. Верховна Рада розглянула і ухвалила 7 програм виходу з економічної кризи, що цими урядами подавалися. Але жодна з них не була реалізована в повному обсязі.

Значною мірою кризові явища були пов'язані з радикальними змінами, що відбувалися в системі державного управління. Після заборони КІПС легітимна влада в країні фактично повністю перейшла до Верховної Ради – згідно з Конституцією, прийнятою ще 1978 року в Радянській Україні: “Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів”.

Водночас відповідальність “влади рад” за те, що відбувається в країні, була мінімальною як за радянських часів, так і в незалежній Україні. Паралельно з Верховною Радою великою фактичною владою був наділений Президент України. Після запровадження цієї посади на початку 90-х років, до Конституції було внесено доповнення: “Президент України є главою держави і главою виконавчої влади в Україні” [5]. Таке доповнення лише ускладнило відносини між Верховною Радою і Президентом як у правовому полі, так і в політичному процесі.

Така ситуація не могла не відбитися на ході системних реформ в Україні. Наростали процеси дезорганізації не лише в економіці, але й у політичному і соціальному вимірах суспільного життя. Для їх подолання необхідна була не тільки “невидима рука” ринкової економіки, про яку писав ще Адам Сміт. Не могло бути панацеєю і зростання національної самосвідомості, яка сама зазнавала серйозних випробувань внаслідок значного погіршення умов життя переважної більшості громадян. Нові культурні (в тому числі й освітні) процеси дають результати, хоча й надзвичайно важливі, але аж ніяк не відразу. Необхідний певний час для їх радикального впливу, щонайменше зміна одного покоління. І хоча на першому етапі системної реформи був період максимальних соціальних витрат держави (так, 1992 року загальні кошти на соціальний захист – пенсії, допомоги, субсидії та соціальні послуги – виділялись у розмірі понад 40 % від ВВП, або двох третин загальних державних витрат [6]), однак позитивний ефект від цього на загальному стані суспільства починає відчуватися лише зараз.

Тому значною мірою перехід до наступного, другого етапу системних

реформ розпочався під впливом саме політичних факторів. Його можна пов'язувати з конституційним вирішенням колізій у стосунках між законодавчою та виконавчою владою. До такого вирішення змогли прийти вже нові Президент та Верховна Рада України.

За непростих обставин, після майже п'ятирічного протистояння, у червні 1995 року Президент і Голова Верховної Ради України підписали Конституційний Договір, відповідно до якого тимчасово (на один рік) припинялась дія положень Конституції 1978 року, які суперечили угоді. На цей період обмежувалися повноваження парламенту та місцевих рад і розширювалися нормотворчі та адміністративні функції виконавчої влади. А через рік, знаменитої "конституційної ночі" з 27 на 28 червня 1996 року, було затверджено Основний Закон України.

У доповіді з нагоди першої річниці ухвалення Конституції Президент України Л. Кучма висвітлив найвагоміші наслідки введення її в дію: державне будівництво здійснюється в більш-менш визначених рамках, діяльність державних інститутів та відносин між ними введено у конституційне русло; у свідомості людей остаточно утвердилась ідея держави; народ перетворюється з об'єкта політики на вищий її суб'єкт, розширюється свобода дій у політиці та економіці; ми вийшли на новий вектор соціального поступу – від тоталітаризму до демократії, розвиваємося за умов багатоманітних форм господарювання та власності; набули прогнозованого характеру суспільно-політичні процеси, зруйновано ідеологічний фетишизм і закріплено політичний плюралізм; сформоване сприятливе міжнародне середовище для зміцнення безпеки держави та розв'язання внутрішніх проблем.

До важливих ознак цього етапу втілення системних реформ в Україні, крім подолання обвальних процесів в економіці та кризових явищ у політичному житті, варто додати певні, непомітні з першого погляду, але важливі зрушення в суспільному житті України. Йдеться про закріплення позицій місцевого самоврядування та перехід до центристських настроїв у Верховній Раді.

Перший процес розпочався ще на початку 90-х років введенням в дію Законів України "Про місцеві ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування" (1990 рік) і "Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування" (1992 рік). Якщо перший закон запроваджував нові принципи самоврядування, то другий започаткував формальне роздержавлення місцевих рад. Реальне ж розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади (адміністраціями) було здійснено на основі нових Конституції і Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні". Місцеве самоврядування – важлива складова громадянського суспільства, а його становлення є необхідною передумовою стабілізації усього суспільного життя.

Іншою ознакою такої стабілізації стало зростання центристських настроїв у Верховній Раді України, пов'язане з ослабленням ролі лівих сил як у парламенті, так і в країні в цілому. Вибори народних депутатів України 2002 року привели до законодавчого органу влади переконливу більшість правих і центристських сил, процес становлення яких розпочався значно раніше. Короткий аналітичний огляд цього процесу подає, зокрема, В. Литвин [7].

Варто наголосити на таких особливостях цього процесу.

В суспільстві долається політичний радикалізм, на зміну ідеологічній і світоглядній революції приходить здоровий прагматизм та реформаторські настрої. Після концептуального визначення ("Куди йти?") починають домінувати процеси стратегічного визначення ("Як іти?").

Після подолання першого шоку і першої ейфорії настає час випробування нових сил. Пошуки цього етапу мають перехідний характер: стару систему вже в основному зруйновано, нова ще тільки починає будуватись. Однак саме в цей час закладаються підвалини подальших успіхів. Активно формуються регіональні еліти, активізується партійне будівництво: на зміну ідеологічно-популістським партіям, схильним до політичного радикалізму, приходять партії, які базуються на стабільних соціальних та економічних інтересах (нехай навіть на перших порах більше схожі на партії-"холдинги").

І якщо на парламентських виборах 1998 року зростання центристських сил ще не привело до радикальної зміни політичної структури Верховної Ради, то президентські вибори 1999 року показали втрату політичної привабливості радикальних ідеологій.

Новий, третій етап системних реформ в Україні розпочався 2002 року. Для збереження позитивних тенденцій необхідна відповідна державна політика. Звідси – першочергова увага до вирішення завдань якісного змісту, виправлення допущених деформацій, уникнути яких в умовах тривалої глибокої економічної кризи було неможливо.

Ключовими моментами політики, спрямованої на вирішення завдань нового порядку денного національних економічних реформ, на думку авторів монографії "Інноваційна стратегія українських реформ" [8], є:

³⁵₁₇ запровадження цілісної системи заходів, пов'язаних з відчутним поглибленням лібералізації всіх сфер економічної діяльності, формуванням ефективного конкурентного середовища, рішучим подоланням монополізму, виправленням глибоких деформацій економічної структури;

³⁵₁₇ виправлення нинішніх деформацій у відносинах власності, забезпечення політичної підтримки та надійного захисту прав приватної власності, інтересів ділових партнерів, інвесторів та кредиторів. Упродовж попереднього десятиріччя основні акценти робилися на відповідних кількісних перетвореннях. Нині, коли в економіці сформовано критичну

масу приватної власності, пріоритетними стають зусилля в напрямку її якісного вдосконалення;

³⁵₁₇ новий етап реформ та інших трансформаційних процесів суттєво ускладнюється тим, що, окрім розв'язання проблем модернізації вже утвореної ринкової інфраструктури, потрібно за будь-яку ціну перебороти відставання в технологічній сфері і, насамперед, розблокувати перехід до інноваційної моделі економічного зростання, розвитку високих, у тому числі інформаційних, технологій. Однією з визначальних складових такої політики має стати розробка та втілення широкомасштабної довгострокової стратегії розвитку освіти. “Нова економіка” – це, передусім, економіка знань, а тут наші резерви досить потужні;

³⁵₁₇ маємо необмежені можливості й у питаннях розвитку сільськогосподарського виробництва, перетворення агропромислового комплексу на високоефективний, експортоспроможний сектор економіки;

³⁵₁₇ найважливішими пріоритетами соціальної політики мають стати: відчутне обмеження бідності й одночасне здійснення активної державної політики доходів, метою якої є якнайшвидше подолання існуючого нині штучного заниження вартості робочої сили, підвищення її конкурентоспроможності та купівельної спроможності громадян. Необхідно проводити пенсійну реформу на рівні сучасних світових стандартів, а це можливо лише в контексті розв'язання попередньої проблеми – суттєвого зростання заробітної платні та реальних доходів населення;

³⁵₁₇ має залишатися максимально жорсткою грошова та бюджетна політика. Держава поки що не має і найближчим часом не матиме достатніх фінансових ресурсів для вирішення в повному обсязі нагромаджених за роки економічної кризи проблем, у тому числі й у соціальній сфері. Для цього потрібен час. Інфляційного шляху фінансування соціальних програм ніхто не допустить. А це означає, що вирішити нагальні проблеми економічного та соціального розвитку можна лише поступово.

Такими, на думку провідних аналітиків, є ключові моменти, на базі яких може розбудовуватися економічна стратегія наступного десятиріччя – стратегія українських “реформ другого покоління”.

На нашу думку, такі якісні економічні зрушення не лише необхідні, але й цілком можливі, адже, як зазначалося вище, в Україні досить успішно реалізується розбудова нових суспільних інститутів, які й можуть виступити основою для здійснення економічних реформ. Мова передусім про інститути громадянського суспільства.

У соціалістичній системі держава була гарантом задоволення спільних потреб, завдяки чому суспільство ототожнювалося з державою. Тому системи інститутів, які б діяли незалежно від держави, не існувало або вони були пригнічені. А оскільки саме через незалежні інститути самореалізуються інтереси людей, то громадянського суспільства як

такого не існувало й питання його формування та розвитку навіть не ставилося. З виходженням у перехідний період, на думку авторів монографії “Інноваційна стратегія українських реформ” [9], ситуація принципово змінилася, бо розпочався процес нагромадження приватної власності на корпоративних засадах з активною участю держави як його співучасника через пряму або опосередковану участь в ньому державних службовців. Це означає, що держава від однієї крайності перейшла до іншої, нехтуючи розвитком складових, за допомогою яких і мав розпочатися пошук актуальних співвідношень між нею та громадянським суспільством. Як вже ілюструвалося на прикладі розгортання органів самоврядування, цей процес все ж відбувається, тому не можна погодитися з невтішною оцінкою ситуації авторами “Інноваційної стратегії українських реформ”.

Нова держава та її інститути покликані прискорити процес формування громадянських інститутів [10]. Ці інститути мають відображати інтереси, що відповідають суспільним цінностям, притаманним конкретній країні, та узгоджуються із загальнолюдськими цінностями. Держава має бути зацікавленою у становленні саме таких інститутів, тому що в індустріальній і особливо постіндустріальній фазі розвитку прогрес можливий лише тоді, коли суспільству притаманні висока культура, мораль, належний рівень освіти, коли саме суспільство потребує їх високого розвитку. За таких умов відбувається руйнування замкнутості, властивої докапіталістичним формам та корпоративному капіталізму.

Варто у зв'язку з цим згадати класика світової політичної думки К. Поппера, який у праці “Відкрите суспільство та його вороги” [11] відзначав, що здійснення будь-яких реформ чуже радикалізмові, який, як правило, маскує консервативні позиції. Передумовою успішних реформ, як вважав К. Поппер, а тим більше системних реформ, як вважаємо ми, є відкритість суспільства, тобто готовність його громадян до відповідального і творчого ставлення до вдосконалення існуючих соціальних інститутів. Тому системна реформа – не лише результат зусиль владних органів, але й процес самоорганізації всього суспільства, який охоплює всіх його членів.

Література:

1. Див.: **Бекешкіна І. Е.** Демократичний процес в Україні // Політичний портрет України. Бюлетень фонду „Демократичні ініціативи”. - 2001. - № 23. - С. 4 - 13; **Головаха Є. І.** Економічні реформи і масова свідомість в Україні // Моніторинг економіки України. -2000. - № 3 (46). - С. 8 - 17; **Лукінов І. І.** Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя).-К., 1997; **Михальченко М., Дашутін Г.** Український експеримент на терезах гуманізму. - К.: Парламент. вид-во, 2001; Проблеми та перспективи української реформації.-К., 2001; Україна: утвердження незалежної

держави (1991-2001).-К., 2001.

2. **Литвин В. М.** Суспільно-політичне життя // Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001). -К.: Альтернативи, 2001. - С. 153.

3. Див. **Даниленко В. М., Новохатько Л. М., Тронько П. Т.** Розвиток освіти // Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001). - К.: Альтернативи, 2001. - С. 426 - 427.

4. Див. **Литвин В. М.** Суспільно-політичне життя // Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001). -К.: Альтернативи, 2001. - С. 179.

5. Там само.- С. 177.

6. Див. Україна: соціальна сфера у перехідний період. Аналіз Світового банку. - К.: Основи, 1994. - С. 5.

7. Див. **Литвин В. М.** Суспільно-політичне життя // Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001). -К.: Альтернативи, 2001. - С. 181 – 184, 191 – 201.

8. Див. **Гальчинський А., Гесць В., Кінах А., Семиноженко В.** Інноваційна стратегія українських реформ. -К. Знання, 2002. - С. 91 - 92.

9. Див. там само. - С. 256 – 257.

10. Досить лише згадати палку дискусію в пресі, пов'язану з публікацією В. Литвина щодо громадянського суспільства в газеті "Факты" 26 січня 2002 року.

11. Див. **Поппер К.** Відкрите суспільство та його вороги: В 2-х т. - К.: Основи, 1995.

Історичні аспекти становлення виборчої системи України

Микола Рибачук,

доктор філософських наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,

головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

НАН України,

Іван Шкурат,

кандидат наук з державного управління, завідувачий відділом

Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів

Національної академії державного управління

при Президентові України

Історія державно-правового розвитку на території сучасної України бере свій початок від середини I тисячоліття до Різдва Христового, коли у народів і племен Північного Причорномор'я з'являються перші державні утворення.

Відомості про основні племена, які жили на цих теренах, подає грецький історик Геродот (V століття до н. е.) [1]. У VII столітті до н. е. у скіфів, жителів території сучасної України, утворюється могутній племінний союз. Досягнутій скіфами сходинці розвитку відповідала й організація управління у формі військової демократії. Найважливіші питання розглядалися на зборах воїнів. Значним впливом користувалися ради родових старійшин, передусім союзна рада. Але особлива роль у союзі належала військовим вождям – “царям”, які очолювали скіфське військо під час походів. Влада “царів” передавалась у спадщину, але кандидатури “царя” та його наступника затверджувалися народними зборами [2, с. 7].

У Давньоруській державі функціонували народні збори – віче. Із племінних сходів давніх слов'ян вони перетворилися на зібрання, в яких брали участь вільні дорослі жителі міста – купці, ремісники та ін. Але вирішальну роль у них відігравала міська феодальна верхівка – “боляри” і “старці градські”. Важливою функцією віча було комплектування народних ополчень і обрання їх ватажків. Віче скликалося під час облоги

міста, перед початком воєнних походів, на знак протесту проти політики князя. Виконавчим органом такого зібрання була рада. У зв'язку з тим, що віче збиралося рідко, рада не тільки репрезентувала його, але фактично й заміняла. Правила в ній міська знать [3, с. 103].

На думку іншого дослідника, “віче за князів стало більше залежати од князя, як було то раніше, але все ж не раз і князь мусив слухати його поради. Як ми бачили не раз, віче настановляло і прогонило князів і мало таки чималий вплив на діла політичні. Віче скликав князь з своїх дружинників, з старших місцевих жителів, а часом на віче кликали і духовенство та людей з інших міст і навіть з сел. По городах та селах були свої віча, котрі сходилися на раду про свої спільні господарські справи, і віче те усім керувало і усьому давало порядок” [4, с. 103]. Органом місцевого селянського самоврядування була верв – сільська територіальна громада [5, с. 12 – 21].

Згодом замість віча князь починає збирати раду наближених феодалів, землевласників, духовенства – бояр. Із зміцненням влади князів і державного апарату діяльність віча відмирає. Виняток становили лише віча у Пскові та Новгороді.

Виборчі засади були властиві українському козацтву від самого його виникнення в XVI столітті. “Козаки, що поселилися в Січі, носили назву „запорожців”, а весь табір їх звався “кошем”. Вони вибирали вільними голосами на “раді” головного начальника, званого “кошовим отаманом”. Кош ділився на “курені”, а кожний курінь був під начальством вибраного “курінного отамана” [6, с. 247].

Верховною законодавчою владою в державі запорозьких козаків – Січі – була січова рада. Збиралась вона регулярно у визначені строки – 1 січня і 1 жовтня щороку. Вона ж обирала терміном на один рік виконавчу владу – військову старшину Січі, до якої входили кошовий отаман, військовий суддя і військовий писар (це відбувалося 1 січня), обирався також верховний суд Січі (терміном на три роки). Кошового отамана обирали на один рік, однак “як він був до вподоби козакам, то його зоставляли і на далі; на війні і у походах він був найстарший начальник і його у всьому слухалося козацтво, а дома, у своїй Січі, він мусів на усе питатися дозволу ради” [4, с. 153].

Козацькі ради проходити досить бурхливо, і найчастіше перемагала у змаганні та сторона, яка голосніше кричала. На цих колегіальних радах обирали і часто з такою ж легкістю скидали козацьких ватажків. Той, кого обирали, за звичаєм мав двічі відмовитися від пропозиції і погодитися лише втретє, при цьому лаючись і погрожуючи всім [7, с. 103].

Поступово на Січі склалися звичаї та традиції самоврядування, згідно з якими всі члени цієї своєрідної республіки мали рівні права і могли брати участь у козацьких радах.

У XVII сторіччі, перебуваючи у васальній залежності від Москви,

Україна, за словами Д. Дорошенка, користувалась широкою внутрішньою автономією. “Козацька українська держава мала свого окремого голову держави – гетьмана, який вибирався самими ж українцями й тільки присягав після виборів цареві на вірність і з його урядом заключав формальний договір, мала своє власне військо, свої фінанси, свій власний адміністративний та судовий устрій і свої закони” [8, с. 114]. Крім гетьмана, козаки обирали керівників й інших рівнів. “На розсуд Гетьмана при публічній згоді обирали Генерального скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного” [9, с. 32]. Але завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні були обиратися вільним волевиявленням і голосуванням. Після виборів вони затверджувалися гетьманською владою, хоча вибори цих посадових осіб не повинні були оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди.

У Конституції гетьмана Війська Запорозького Пилипа Орлика, написаній під значним впливом ідей західноєвропейського парламентаризму, було закладено головні принципи республіканської форми устрою. Згідно з шостим параграфом цього документа, законодавча влада належить Раді, членами якої є полковники зі своєю старшиною, сотники, “генеральні радники від своїх полків” та “посли від Низового Війська Запорозького для слухання і обговорення справ, щоб взяти активну участь” [9, с. 9 – 10]. Рада повинна збиратися тричі на рік: на Різдво Христове, свята Великодня та Покрови, а також за рішенням гетьмана.

На Слобожанщині кожен полковий уряд очолювали виборні полковники й полкова старшина. Особливість полягала в тому, що їх обирало не все товариство і не на обмежений час, а довіку. Рада Старшинська – зібрання (дума, сойм) старшини, полковників (так називалась колегіальна інституція) виконувала дорадчу й представницьку функції, а також здійснювала колегіальне ухвалення загальних рішень. Коли ж до зборів долучали ще й простих козаків, а іноді й поспільство – “чернь”, то це називалося “Генеральною Радою”. Бувало, на розширені збори Старшинської Ради запрошували представників міст. З’їзди старшини відбувалися на свята Різдва, Великодня, Спаса, Покрови.

До повноважень Ради Старшинської належали: ухвалення звичайних (не конституційних) законів, розв’язання питань про засоби ведення війни й оборони (саме ж проголошення війни чи укладення миру було компетенцією верховної влади – московського царя), дипломатичні справи і відносини з суміжними державами, визначення кандидатів на гетьманство та умови обрання гетьмана (саме ж обрання відбувалося на Генеральній Раді; напевно, Рада Старшинська могла скидати гетьмана), ведення державних справ, поки не обрано нового гетьмана (у періоди “міжгетьманства” утворювалася “урядуюча старшина”), вчинення суду у важливих політичних справах, встановлення нових податків та скасування старих, контроль за станом скарбниці, розпорядження

адміністративно-поліційного характеру тощо.

Усе ж коло повноважень Ради Старшинської було обмеженим, бо сама вона була установою держави не суверенної, підвладної, чимало питань верховного управління розв'язувалося поза нею. Існування Ради припинилося 1764 року із встановленням Малоросійської колегії в уряді царської Росії.

Виборчі традиції в Україні формувалися під значним впливом суміжних держав, під чиїм підпорядкуванням перебували в різні часи окремі її території. У Росії існувала така установа колегіального правління, як Боярська дума – вища рада феодалної знаті при князеві, а потім при цареві, до якої збирали представників трьох найзнатніших станів: бояр, окольничих та думних дворян. Цар Петро I скасував Боярську думу у зв'язку із заснуванням Сенату – найвищої урядової установи Російської імперії XVIII століття, на яку було покладено нагляд у справах суду, фінансів та адміністрації.

Перша російська виборча система була створена у ході підготовки земської реформи 1864 року та її “охоронної” корекції 1890 року. Ця система за допомогою квот, курій і цензів забезпечувала переважне представництво у земстві дворянства з метою попередження можливих соціальних і політичних колізій у відносинах між різними групами.

У російському політичному устрої існувала й така виборна інституція, як міська дума. Це був розпорядчий орган міського самоврядування, який складався з представників різних суспільних станів, верств. Після міської реформи 1870 року до думи починають обирати гласних на засадах майнового цензу.

Значним внеском у запровадження в Росії виборчого права, започаткування традицій і практики парламентаризму вважається утворення Державної думи – найвищої в імперії представницької установи. Вона існувала впродовж 1906 – 1917 років і мала чотири скликання. Вибори до Думи були багатоступеневими, проводилися в чотирьох нерівноправних куріях, до того ж майже половина населення країни була позбавлена права голосу. Однак, попри всі ці вади, Державна дума була кроком у напрямку розвитку конституційних засад організації суспільного життя, першим досвідом парламентаризму на російських теренах.

Певною спробою запровадити практику політичного представництва на вітчизняному ґрунті можна назвати безуспішне скликання Всеросійських Установчих зборів у січні 1918 року. Вибори до них були призначені ще Тимчасовим урядом одразу ж після Лютневої революції і проводилися за партійно-пропорційною системою.

Незважаючи на всі проблеми встановлення правил проведення виборів, вони мали важливе значення для політичного і соціального розвитку суспільства, оскільки залучали до участі в управлінні представників усіх

верств населення, становленню плебісцитних механізмів формування інститутів влади. Правлячим колам вдавалося проводити вибори під своїм контролем і за рахунок застосування різних цензів, квот та курій забезпечувати переважне становище у представницьких органах влади. Звичайно, можна звинувачувати реформаторів за надмірну адміністративну опіку електорального волевиявлення підданих. Проте цензові маніпуляції, на нашу думку, були не такими болючими для суспільства, як насильницька революція, на порозі якої стояла Росія напередодні Великої реформи. Прийнята виборча система сприяла еволюційній трансформації соціально-політичного стану російського суспільства.

Значним внеском у розвиток електоральної культури були вибори, що проходили у Західній Україні за часів панування Австрії та Польщі. Декретом австрійського імператора від 1861 року Галичина, яка була однією з австрійських провінцій, отримала право обирати свій крайовий законодавчий орган місцевого самоврядування – Галицький сейм. Цей представницький орган складався з курій, до яких обиралися депутати окремо від кожної верстви населення. До першої курії належали великі землевласники, поміщики (вони становили 0,03 % населення, але мали третину депутатських місць). Без виборів до складу сейму входили митрополити, єпископи та ректори університетів. Друга курія представляла заможну міську буржуазію, адвокатів, лікарів тощо. Третя – торгово-промислову буржуазію. Четверта, так звана сільська курія, репрезентувала селян, вірніше, тих із них, хто сплачував безпосередні податки. Хто ж таких податків не платив (сільська біднота, робітники у містах), то й виборчого права не мав. Вибори у четвертій курії були непрямыми, населення обирало тут лише уповноважених – “правиборців”, які тільки й мали право голосувати за того чи іншого кандидата.

Як зазначають деякі дослідники, хоча й існували виборні органи крайового (сейм) та місцевого управління, однак будь-якої серйозної ролі вони не відігравали. Управлінські функції австрійські власті передали польським магнатам та адміністрації. Намісниками, наприклад, з 1850 року були винятково поляки [10, с. 44]. Отож виборче право тут ще не було загальним і рівним. Тільки 1907 року в Австрії, як відзначають В. Кульчицький та Б. Тищик, було запроваджено загальне виборче право, але права обирати не одержали жінки, військовослужбовці та молодь до 24 років. Крім цього, воно й надалі забезпечувало привілеї німецьких правлячих кіл. Так, німці обирали одного депутата від 40 тисяч населення, поляки – від 52 тисяч, чехи – від 60 тисяч, а українці – від 102 тисяч [11, с. 137]. Слід зазначити, що саме боротьба галицьких українців проти несправедливості куріальної виборчої системи, побудованої на майновому цензі, сприяла змінам у виборчому законодавстві Австрії.

За часів Західноукраїнської Народної Республіки, у квітні 1919 року,

Українська Національна Рада прийняла новий виборчий закон. Однопалатний Сейм повинен був бути обраний за національно-пропорційною системою. Тобто за кожною національністю, залежно від кількості населення, було визначено певне число послів. Це гарантувало усім національним меншинам, незалежно від перипетій виборчої кампанії, мати своїх послів (депутатів) у парламенті. Зазначимо, що такого демократичного на державному рівні забезпечення прав національних меншин при виборах законодавчих органів, по суті, не знала і не знає донині світова виборча практика.

За час перебування Західної України під Польщею (1919 – 1939 роки) тут кілька разів проводилися вибори до польського сейму: у 1922, 1928, 1930 роках. Історики свідчать, що головним у них було не саме висування населенням своїх представників, а прагнення влади через участь українців у виборах домогтися визнання ними факту державної приналежності до Польщі.

Інституцією суспільного представництва стала Українська Центральна Рада, яку було засновано в Києві 3 березня 1917 року (за старим стилем), на другий день після того, як цар Микола II зрікся престолу. Уже в червні Центральна Рада нараховувала 568 членів і була визнана не тільки як орган представництва різних політичних сил, а ще й як установа, яка має парламентські, тобто законодавчі, повноваження.

Центральна Рада своїм III Універсалом проголосила утворення Української Народної Республіки, ухвалила рішення про вибори Українських Установчих зборів, а 29 квітня 1917 року обрала Михайла Грушевського Президентом УНР та схвалила Конституцію Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР), яка вважається фактично першою конституцією України. Цей документ враховував один з найголовніших принципів західної демократії: поділ влади. Законодавчу владу здійснювали Всенародні Збори, які повинні були обиратися шляхом всенародного голосування.

Верховна Рада та Ради інших рівнів, які були за часів СРСР представницькими органами, мали вельми обмежену і понижену роль, оскільки входили до соціальної системи, що визначалася не законодавством, а переважно партійно-державною практикою та загальним рівнем політичної культури суспільства. Виборча практика за часів СРСР була перетворена на майже ритуальну, помпезно-декоративну процедуру обов'язкового засвідчення громадянами лояльного, вірнопідданого ставлення до системи. Вибори, в яких незмінно "брали участь" 99,9 % виборців, не були змаганням за владу, оскільки вважалося, що влада вже завойована "народом" раз і назавжди. Не були вибори і визначенням, добром особового складу органів влади. Адже депутатів добирали і призначали у вузькому колі партійно-державного апарату, оформлюючи рішення в ретельно відпрацьовану псевдовиборчу

процедуру. Депутатський корпус складався з представників номенклатури і тих, хто був відібраний відповідно до рознарядки, яка ненавбто відбивала класову, партійну, національну, професійну, статеву пропорції населення. Делеговане представництво підмінювалося відповідністю самих тільки анкетних даних. Отож не дивно, що Ради незмінно одностайно схвалювали всі запропоновані згори рішення, а виборці так само не могли вплинути на поведінку свого представника, як і депутат на дії когось із міністрів.

Розвиток і реформування виборчої системи в Україні у 80 – 90 роках ХХ століття і по сьогодні пройшли кілька основних етапів. Як відомо, наприкінці 80-х років у СРСР і Україні в основі розвитку радянської моделі представницької демократії були процеси взаємопов'язаного реформування структури представницьких органів державної влади на всіх рівнях і системи організації виборів (виборчої системи).

До основних напрямків конституційного і законодавчого реформування системи організації і проведення виборів в умовах існування колишньої союзної федерації (кінець 80-х – початок 90-х років), яке відбувалося в рамках мирного, ненасильницького політико-правового розвитку, можна віднести:

1. Реформування структури представницьких і виконавчих органів державної влади і системи організації виборів у рамках і на основі механізму внесення змін і доповнень до Конституції України. У березні 1990 року відбулися вибори до Верховної Ради України. Радянський принцип резервування місць для офіційно визнаних політичних об'єднань був вилучений із Закону про вибори.

2. Скасування закріпленої конституційної монополії однієї партії на формування всіх представницьких органів. Відповідно до змін і доповнень, внесених до Конституції України 24 жовтня 1990 року, вперше було введено багатопартійність і встановлено, що політичні партії “через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, та в інших формах беруть участь у розробці та здійсненні політики республіки і в управлінні державними і громадськими справами на основі їх програм і статутів відповідно до Конституції Української РСР і чинних законів” [12].

3. Поширення виборчих механізмів на інститути виконавчої влади (обрання Президента Української РСР) [13].

У процесі реорганізації системи виборів використовувались різні варіанти поєднання механізмів формування представницьких органів у тісній взаємодії з розвитком багатопартійності. Одним із головних практичних результатів виборчих кампаній 90-х років стало виникнення і правове оформлення партій, громадсько-політичних рухів та їх виборчих об'єднань.

Вибори до Верховної Ради України, що відбулися у березні 1994 року, проходили за новим Законом, прийнятим на восьмій сесії Верховної Ради

України дванадцятого скликання 18 листопада 1993 року. Цей Закон, як і попередній, відповідав міжнародним стандартам проведення демократичних виборів. Багато положень носило яскраво виражений демократичний характер. Це, зокрема, такі з них:

а) закон надає право обирати всім громадянам, що досягли 18 років. “Депутатом може бути обраний громадянин України, який має право голосу, не молодший 25 років на день виборів, який постійно проживає на території України не менше двох останніх років” [14]. Це право не залежить від соціального та майнового статусу громадян, раси, національності, статі, освіти, віросповідання та фаху;

б) обумовлює принцип “один виборець – один голос”;

в) закон забезпечує виборцям таємність голосування та неприпустимість контролю чи обмеження їхньої волі, виявленої шляхом голосування;

г) важливим моментом є відкритість процесу підготовки та проведення виборів, що прямо обумовлено Законом. Представники кандидатів та громадські спостерігачі мають право бути присутніми на всіх стадіях виборчого процесу, включаючи підрахунок голосів, повідомлення підсумків, реєстрацію кандидатів та збори виборчих комісій. Таке ж право надається засобам масової інформації у національному масштабі;

д) згідно із Законом, вся важлива інформація стосовно виборів має поширюватися через засоби масової інформації у національному масштабі. Ця інформація повинна публікуватися українською, російською та “іншими мовами населення країни”. Таким чином забезпечується контроль за поширенням у національному масштабі інформації про членів виборчих комісій усіх рівнів, кандидатів, розташування виборчих дільниць і дати виборів;

е) окремі положення Закону передбачають створення виборчих дільниць у лікарнях, інших закладах, на кораблях, що перебувають у плаванні та, у разі необхідності, за кордоном для громадян країни, які перебувають там.

Згідно із цим Законом, на території України нараховувалось 450 виборчих округів, у кожному з яких обирався один депутат. Чинність виборів у кожному окремому окрузі визначалася за подвійною схемою. Вибори вважалися не дійсними, якщо: а) у них не взяла участі абсолютна більшість виборців округу; б) за одного з кандидатів не проголосувала абсолютна більшість виборців, що взяли участь у голосуванні.

У будь-якому з цих випадків місце у парламенті лишалося вакантним до проведення додаткових виборів. Зрозуміло, що існуючі норми призвели до того, що парламентські вибори в багатьох округах виявилися безрезультатними.

У зв'язку з прийняттям у червні 1996 року Конституції України настав якісно новий етап реформування виборчої системи. Конституція

визначила як фундаментальний принцип організації державної влади вільні вибори, а носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні – народ як політичну спільність. Таким чином, у Конституції вперше знайшов своє відображення політичний і правовий статус громадянина України як суб'єкта виборчого процесу, а виборча політика і право отримали необхідні для їх збалансованого розвитку і гармонійного існування передумови. Демократичні конституційні вибори і референдум уперше в політичній практиці розвитку і функціонування української державності заклали основу публічно-правовим відносинам між громадянським суспільством, що формується, і державою.

Вибори до Верховної Ради України, що відбулися у березні 1998 року, проводилися за новим Законом “Про вибори народних депутатів України” [15]. Народні депутати обиралися громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою. Це був крок вперед на шляху формування багатопартійної системи у нашій країні. Закон містить багато нових положень і значно розширює можливості не лише кандидатів у народні депутати, а й виборців.

Також уперше громадяни України обирали не тільки між окремими кандидатами у депутати, а й між політичними партіями. З 450 депутатів парламенту 225 обирались у одномандатних виборчих округах на основі відносної більшості, а 225 – за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій та виборчих блоків у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва.

Уперше в Законі було передбачено так зване “позитивне” голосування: у бюлетені виборець не викреслював інших кандидатів, аби залишити одного (якого він підтримував), а робив позначку “плюс” (+) або іншу, що засвідчувало його волевиявлення, у квадраті проти прізвища кандидата у депутати або назви політичної партії чи блоку, за яких він голосував.

Також уперше, згідно з новим Законом, обраним вважався кандидат у депутати, який одержав більшість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, відносно інших кандидатів, які балотувалися в даному виборчому окрузі.

З 52 зареєстрованих на той час партій участь у виборах взяло 30 партій і виборчих блоків. З них до парламенту пройшло тільки вісім. Жодна з партій не одержала більшості.

Варто звернути увагу на особливості голосування за народних депутатів за партійними списками, що балотувалися в одномандатних виборчих округах. Вкрай поляризована партійна система та поспішність формування виборчих списків призвели до значної кількості парадоксальних випадків. Так, результати голосування за представників “прохідної” частини виборчих списків окремих політичних партій (ПЗУ,

ПСПУ, НДП) в одномандатних округах продемонстрували їхню вкрай низьку популярність.

Таким чином, суспільно-політичні відносини і стан партійної системи в Україні засвідчили неефективність певних принципів змішаної системи виборів і вимагали удосконалення нормативної та процесуальної частини виборчого законодавства. Слід зазначити, що до розгляду та прийняття Закону України “Про вибори народних депутатів України” Верховна Рада протягом весни – осені 1997 року поверталася 13 разів, а в остаточній редакції, після врахування пропозицій і зауважень Президента України, він був прийнятий 14 жовтня 1997 року. Проте в процесі реалізації цей Закон виявився далеким від досконалості через неконституційність понад 20 його положень. Підтвердженням цього стало рішення Конституційного Суду від 26 лютого 1998 року, згідно з яким частина положень Закону “Про вибори народних депутатів України” від 24 вересня 1997 року зі змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 11, 25 та 30 грудня 1997 року, визнана неконституційними [16].

Наступний етап реформування виборчого законодавства розпочався з прийняття 5 березня 1999 року Закону України “Про вибори Президента України”. Так, Закон прямо закріплює добровільність участі громадян у виборах (ч. 3, ст. 1), відмовляється від інституту призупинення активного виборчого права (для осіб, що перебувають у місцях позбавлення волі) і обмежує право голосу тільки для осіб, визнаних судом недієздатними (ч. 2, ст. 2). Стосовно основного суб’єкта пасивного виборчого права – претендентів на кандидата у Президенти України – введено обмеження: ними не можуть бути громадяни, які тримаються в місцях позбавлення волі або мають судимість за вчинення навмисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята (ч. 5, ст. 2). Надано право самовисування громадян як претендентів на зборах виборців (ч. 1, ст. 5), нормативно встановлено рівні права претендентів “незалежно від суб’єкта висування” (ч. 3, ст. 25). Знято кількісні обмеження складу партій, що мають право висувати претендентів: будь-яка легалізована політична партія має на це право, причому партія (блок) можуть висунути також безпартійного як претендента (ч. 1 і 6, ст. 22). Для одержання статусу кандидата у Президенти необхідна підтримка не менше мільйона виборців за умови підтримки не менше 30 тисяч громадян у кожному з 2/3 регіонів країни (за законом 1994 відповідно 100 000 і 1500).

Проте, незважаючи на ретельно виписаний правовий статус усіх суб’єктів та учасників виборчої кампанії, виборча практика та електоральні технології, що використовувалися, свідчать про необхідність подальшого вдосконалення законодавства про вибори Президента України.

Крім того, звертає на себе увагу проблематичність питання відповідальності за порушення норм закону. Так, із 36 визначених у Законі

обмежень і заборон тільки щодо менше їх половини передбачено юридичну відповідальність.

Закон не містить підстав для визнання виборів недійсними. Навіть грубі порушення з формальної точки зору не можуть бути підставою для оскарження результатів голосування.

З 18 січня по 18 жовтня 2001 року Верховна Рада п'ять разів приймала Закон "Про вибори народних депутатів України", а Президент чотири рази накладав на нього вето і тільки останній варіант був підписаний. Основні принципові моменти, навколо яких точилася політична боротьба, – це вид виборчої системи, за якою повинні проводитися вибори до парламенту, тривалість виборчої кампанії, порядок формування виборчих комісій.

Так, згідно з новим Законом України "Про вибори народних депутатів України" [17], залишилась змішана мажоритарно-пропорційна виборча система 50/50, тривалість виборчої кампанії визначена в 90 днів, до складу окружних виборчих комісій обов'язково (за наявності відповідних подань) включаються представники партій (блоків), які подолали чотиривідсотковий бар'єр на попередніх виборах народних депутатів України, та партій, які у поточному складі Верховної Ради мають свої партійні фракції (фракції блоків). Інші партії до складу комісії включаються шляхом жеребкування. До складу дільничної виборчої комісії обов'язково (за наявності відповідних подань) включається по одному представнику від партії (блоку) – суб'єкта виборчого процесу та кандидата у депутати, зареєстрованого у відповідному одномандатному окрузі. До принципових новел Закону можна віднести внесення грошової застави замість збирання підписів на підтримку політичної партії (блоку), (15 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) чи кандидата у депутати (60 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян).

Щоб зрозуміти, яка ж виборча система найбільш прийнятна на сьогодні для України, розглянемо і проаналізуємо існуючі виборчі системи.

Поняття виборчої системи, що подає "Юридична енциклопедія", трактується як порядок організації і проведення виборів до представницьких органів державної влади, місцевого самоврядування і здійснення громадянами своїх виборчих прав [18, с. 362].

Отже, виборча система – це компонент політичної системи, що організовує і обслуговує інститут виборів. Її можна розглядати у вузькому і широкому розумінні. У вузькому розумінні виборча система – це законодавчо встановлений порядок виборчого процесу, яким визначаються взаємовідносини і взаємозалежність між суб'єктами даного політичного процесу. Широке розуміння виборчої системи, крім зазначеного, розглядає інституціональний простір, в якому перебувають суб'єкти виборчого процесу – політичні сили, держава, електорат, а також інформаційно-комунікативна система, яка забезпечує взаємозв'язок між

ними.

З юридичної точки зору виборча система – це засіб визначення результатів голосування, а з політичної – ефективний інструмент у боротьбі за більшість місць у представницьких органах. Відомо, що при однакових результатах голосування (підрахунку голосів), але залежно від застосовуваної виборчої системи, буде цілком різний кінцевий розподіл місць, хоча кожний виборець може володіти однаковими можливостями (наприклад, мати рівну кількість голосів) при реалізації свого виборчого права. Залежно від прийнятого порядку голосування той самий виборчий корпус у той самий час може створити протилежну за складом парламентську більшість. Разом з тим, тип встановленої у країні виборчої системи є наслідком особливостей суспільно-політичного розвитку, політичної культури, що склалася, розстановки політичних сил та визначених пріоритетів.

Отже, можна зробити висновок, що виборча система – це сукупність правил, прийомів і процесів, що забезпечують і регулюють легітимне формування державних представницьких органів політичної влади.

Існують різні підходи щодо класифікації виборчих систем. Так, у порівняльному дослідженні світового досвіду Міжпарламентського Союзу виборчі системи поділяються на такі групи: перша – система більшості голосів, до якої входять підгрупи: а) простої більшості; б) абсолютної більшості; в) альтернативного або пільгового голосування. Ця виборча система використовується як в одномандатному окрузі, так і в багатомандатному.

До другої групи виборчих систем це дослідження відносить систему пропорційного представництва, що поділяється на: а) повне пропорційне представництво; б) обмежене пропорційне представництво.

Нарешті третя – змішана виборча система, до якої належать: а) система простого голосування без права передачі голосу; б) система обмеженого голосування; в) система кумулятивного голосування; г) система простого голосування з правом передачі голосу [19, с. 3 – 12].

Зазначений варіант класифікації виборчих систем характеризується тим, що в його основу покладено критерій не способу розподілу мандатів, а система голосування. Список класифікацій може бути продовжений залежно від базових критеріїв, тим більше, що світовий досвід пропонує широку гаму модифікацій виборчих систем. У дослідженні канадського політолога І. Кіса зазначається, що у світі існує щонайменше 350 типів виборчих систем [20, с. 24].

Узагальнюючи дані дослідження, можна зробити такі висновки.

Виборча система – це сукупність правил, прийомів і процесів, що забезпечують і регулюють легітимне формування державних представницьких органів політичної влади. У кожній країні виборча

система функціонує на основі законодавства, що деталізує основні положення даної системи, зафіксовані в конституції країни. У законодавстві відбито положення про порядок висування кандидатів, вимоги до них, процедура голосування і підрахунку голосів, можливості користування послугами засобів масової інформації, а також джерела фінансування.

Виборчі системи поділяються на чотири типи: представницьку (куріальну), мажоритарну, пропорційну, змішану.

Куріальні виборчі системи створюються в суспільствах, де гостро постає проблема забезпечення представництва в парламенті нечисленних етнічних або соціальних груп.

Мажоритарна виборча система – це така система, при якій переможцем на виборах визнається кандидат, що набрав більшість (відносну, абсолютну, кваліфіковану) голосів виборців, що взяли участь у голосуванні (у деяких випадках – від загальної кількості виборців).

Особливості: при мажоритарній системі виникають і встановлюються безпосередні зв'язки між кандидатом і виборцями. Кандидати добре знають стан справ у своєму виборчому окрузі, інтереси виборців, особисто знайомі з їх найактивнішими представниками. Відповідно і виборці мають уявлення про те, кому вони довіряють захищати свої інтереси в органах влади; при мажоритарній системі на виборах перемагають представники сильнішої політичної течії. Це сприяє витісненню з парламенту та інших органів влади представників малих і середніх за своїм значенням партій; мажоритарна система сприяє виникненню і зміцненню тенденції до становлення у країнах, де вона використовується, дво- або трипартійних систем.

Переваги: у ній закладено можливості формування ефективно працюючого і стабільного уряду; вона дозволяє значним, добре організованим політичним партіям легко перемагати на виборах і створювати однопартійні уряди.

Недоліки: при мажоритарній системі для розподілу парламентських мандатів має значення тільки факт одержання кандидатом відносної більшості голосів; голоси, віддані всім іншим кандидатам, до уваги не беруться і пропадають; значна частина виборців країни залишається непредставленою в органах влади; партія, що одержала на виборах менше голосів, ніж її суперники, може виявитися представленою в парламенті більшістю депутатських місць; дві партії, що набрали однакову або приблизну кількість голосів, проводять в органи влади неоднакове число кандидатів.

Пропорційна система припускає голосування за партійними списками, поділ відповідних депутатських мандатів пропорційно числу голосів, набраних тією чи іншою партією на виборах. При цьому майже у всіх законодавствах існує бар'єр (часто це 4 – 5 % голосів виборців), який

необхідно перебороти партії для того, щоб бути представленою в законодавчому органі.

Різновиди: а) пропорційна виборча система на загальнодержавному рівні. У цьому випадку виборці голосують за політичні партії у масштабах усієї країни, виборчі округи не виділяються; б) пропорційна виборча система на основі багатомандатних округів. У цьому випадку депутатські мандати розподіляються на основі впливу політичних партій у виборчих округах.

Переваги: сформовані за її допомогою органи влади відбивають реальну картину політичного життя суспільства, розстановку політичних сил; сприяють розвитку політичного плюралізму і багатопартійності; забезпечують систему зворотного зв'язку між державою і організаціями громадянського суспільства.

Недоліки: при пропорційній виборчій системі виникають труднощі з формуванням уряду. Причини: брак домінуючої партії з чіткою і твердою програмою; створення багатопартійних коаліцій, що включають партії з різними цілями і завданнями. Уряди, створені на такій основі, відзначаються нестабільністю; пропорційна виборча система призводить до того, що політичні сили, які не користуються підтримкою в межах усієї країни, можуть отримати представництво в органах державної влади; унаслідок того, що голосування відбувається не за конкретних кандидатів, а за партії, безпосередній зв'язок між депутатами і виборцями дуже слабкий; оскільки при пропорційній системі голосування йде за політичні партії, ця обставина встановлює сильну залежність депутатів від своїх партій та її керівництва. Ця обставина перешкоджає парламентарям і може негативно позначитися на процесі обговорення і прийняття важливих законодавчих актів.

Змішана виборча система включає елементи обох наведених систем. У сучасній Україні половина депутатів обирається за пропорційною, а друга – за мажоритарною системою. Суть змішаної системи полягає в тому, що певна частина депутатських мандатів розподіляється відповідно до принципів мажоритарної системи. Інша частина мандатів розподіляється відповідно до принципів пропорційної виборчої системи.

Враховуючи, що для підвищення ефективності державного управління в Україні надзвичайно важливо мати стабільний уряд, який би підтримувався парламентською більшістю, можна прогнозувати подальшу модернізацію виборчої системи у напрямку визначення її оптимальної моделі. У дійсності все буде залежати від реальної розстановки політичних сил.

Література:

1. **Нейхардт А. А.** Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии / А. А. Нейхардт; Под ред. И. А. Шишовой. - Л.: Наука, 1982. - 240 с.
2. Історія держави і права України: Підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 ч. / За ред. акад. Академії правових наук України А. Й. Рогожина. - К.: Ін Юре, 1996. - Ч. 1. - 367 с.
3. **Грушевський М.** Ілюстрована історія України. - К.: Наук. думка, 1992. - 544 с.
4. **Аркас Н. Н.** История Украины-Руси. - 2-е факс. изд. - К.: Выща шк., 1991. - 395 с.
5. **Щапов Я. Н.** О функции общины в Древней Руси // Общество и государство феодальной России. - М.: Знание, 1975. - 176 с.
6. **Костомаров М.** Історія України в життєписях визначніших її діячів - Л.: Наук. т-во ім. Шевченка, 1918. - 376 с.
7. **Субтельний О.** Україна: історія: Пер. з англ. - 2-ге вид. - К.: Либідь, 1992. - 510 с.
8. **Дорошенко Д.** Нарис історії України: У 2 т. - К.: Глобус, 1992. - Т. 2. - 349 с.
9. **Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.** Історія української конституції. - К.: Знання, 1993. - 192 с.
10. **Тищик Б.** Західноукраїнська Народна Республіка (державний апарат і законодавство) // Право України. - 1994. - № 5-6. - С. 39-46.
11. **Кульчицький В. С., Тищик Б. Й.** Історія держави і права України: Навч. посіб. - К.: Атіка, 2001. - 320 с.
12. Закон УРСР „Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР” // Відомості Верховної Ради. - 1990. - №45. - Ст. 606.
13. Закон УРСР „Про Президента Української РСР” // Відомості Верховної Ради. - 1991. - №33. - Ст. 446.
14. Закон України „Про вибори народних депутатів України”. - К.: Право, 1993. - 38 с.
15. Закон України „Про вибори народних депутатів України” // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. - 1998. - №2. - С. 205-255.
16. Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 року № 1-рп/98 щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про вибори народних депутатів України” // Офіц. вісн. України. - 1998. - №23. - Ст. 850.
17. Закон України Про вибори народних депутатів України // Уряд. кур’єр. - 2001. - № 201-202. - 2 листоп.
18. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп.

ред.) та ін. - К.: Укр. енцикл., 1998. - Т. 1: А-Г. - 672 .

19. Избирательные системы: Сравнительное исследование мирового опыта: Материалы НДИ. - Вашингтон - Женева: Межпарламентский Союз, 1993. - 17 с.

20. **Кіс Іван Теофіл.** Виборчі системи та їх політичні наслідки // Нова політика. - 1996. - № 2. - С. 35 - 39.

Методи соціально-психологічного впливу на електорат

Лариса Кочубей,

кандидат історичних наук,

завідуюча відділом

наукового реферування інформації

Книжкової палати України

На початку 60-х років XX століття співробітники Мічиганського університету запропонували надавати першочергового значення не самому виборчому процесові, а вивченню факторів, які впливають на голосування громадян. Цей підхід отримав у політичній науці назву соціально-психологічного.

Інструментарний арсенал виборчих кампанії постійно збагачується. А методи і техніки, які використовуються в них, за своєю складністю і скоординованістю наближаються до психологічних операцій. Найпоширенішими виборчими технологіями, які використовуються останнім часом у всьому світі, стали технології маніпулювання масовою свідомістю. В Україні, правда, вони ще не набули значного застосування. Та все ж і у нас спостерігається перехід від традиційних виборчих технологій до більш витончених — мікротехнологій, які використовують психологічний вплив на свідомість виборців. “Кожен кандидат намагається “вкласти” у свідомість електорату тільки йому вигідні ідеї, погляди, цінності, переконання тощо. Це важко зробити, бо, як правило, поле виборчої боротьби настільки насичене інформацією, різною за змістом і характером, що на свідомому рівні вона вже сприймається з малою ефективністю” (4, с. 8). Це спонукає політтехнологів вдаватися до впливу на підсвідомість, а для цього необхідно володіти відповідними механізмами.

Соціально-психологічний підхід в Україні ще не став складовою частиною політичних досліджень, і це ускладнює адекватне сприйняття причинно-наслідкових зв’язків політичних процесів. Слід зазначити, що у вітчизняній літературі окремі аспекти психологічного впливу у виборчих технологіях висвітлювалися у працях В. Бебика, М. Варія, Д. Видріна, М. Головатого, В. Королька, О. Покальчука, В. Полторака, Г. Почепцова, А.

Пойченка, М. Томенка та інших вчених. Безпосередньо психологічним технологіям у виборчій кампанії присвячують свої праці переважно зарубіжні дослідники — С. Кара-Мурза, С. Фаєр, А. Цуладзе, С. Московичі, В. Паретто та інші.

Метою цієї статті є дослідження тенденції використання виборчих технологій психологічного спрямування у виборчих процесах в Україні, з'ясувати, чим пояснюється їх застосування, та окреслити перспективи їх розвитку в ході наступних виборчих кампаній.

Пересічний наш виборець заклопотаний передусім побутовою сферою свого життя, а політичні процеси в суспільстві перебувають на периферії його інтересів. Він не схильний брати активну участь у політичних акціях, вникати у їхню суть, але, спостерігаючи за ними, сподівається мати від них якусь вигоду. “Сьогодні деякі лідери продовжують експлуатувати казково-ритуальний імідж, а виборець поступово вчиться ігнорувати нав'язливі образи і міфи. Деякі дослідники виборчих технологій в Україні доводять, що сьогодні український виборець настільки знеособлений у своїй масі, що домовлятися з ним дуже складно, а тому простіше взаємодіяти з його підсвідомістю за допомогою навіювання” [1].

Передвиборча діяльність має на меті досягнення такого впливу на психіку людей, який сформував би прихильне ставлення електорату до певних політиків та їхніх ідей. Саме для цього використовуються методи психологічного впливу на підсвідомість виборців задля зниження рівня критичності їх мислення.

В усі часи політики використовували найрізноманітніші прийоми ідейного впливу на населення. XX століття відкрило в цьому контексті нові, незнані раніше можливості. Започатковано широкий спектр виборчих технологій, які дають можливість подати негативні риси політика у вигідному світлі, а позитивні — у непривабливому. Тому під час виборчої агітації такі фактори, як особистість кандидата, його досягнення у політичній чи професійній сфері, ідеологічна платформа починають відігравати другорядне значення. “Свобода політичного вибору набирає фіктивного характеру, оскільки технології впливу досягли такого рівня, що можна говорити про масштабне маніпулювання свідомістю громадян” [9].

Одним із різновидів психологічного впливу у передвиборчій кампанії стає дезорієнтування, метою якого є послаблення моральних і матеріальних сил суперника, а завданням — вплинути на маси й забезпечити поразку небажаного кандидата. Слід зазначити, що технологія дезорієнтування вважається етично неприйнятною для демократичного суспільства, оскільки, вдаючись до „брудних” технологій, надається неточна, необ'єктивна інформація, змінюється сформований погляд аудиторії на кандидата, що спонукає її зробити інший вибір, інколи

діаметрально протилежний. Питання, використовувати чи ні методи дезорієнтування у передвиборчій політичній рекламі в ЗМІ залежить лише від моральних принципів журналістів. Закони України ще не містять норм, які б забороняли дезорієнтацію електорату [6].

Значна частина інформації про суспільно-політичне життя, узагальнень і пояснень фактів просто не піддається перевірці з боку виборців. Причому це стосується як традиційних джерел інформації, наприклад, чуток, повідомлень офіційної влади, громадських інститутів, так і сучасних ЗМІ. За даними опитування різних верств населення багатьох країн, недовіра до інформації, що надається пресою, радіо, телебаченням, постійно посилюється.

Суперечливість ситуації полягає в тому, що для висвітлення виборчих подій інших джерел інформації для звичайного громадянина просто не існує. Тому, навіть маючи сумніви у її достовірності, він мусить орієнтуватися на відомості та оцінки, які поширюються мас-медіа. ЗМІ мають неабиякі можливості впливу на громадську думку та на настрої електорату. За їх допомогою формуються соціальні цінності й умонастрої народу, основні уподобання і властивості менталітету. У такий спосіб вони впливають на моральний та політичний образ народу. Але, з іншого боку, використання мас-медіа для маніпулювання громадською думкою і масовою свідомістю дає для влади значніші переваги, ніж силові методи впливу. “Вміле маніпулювання громадською думкою, особливо у поєднанні з фінансово-економічною владою, дозволяє при всіх режимах тривалий час утримувати владу, зберігаючи при цьому формальні демократичні інститути” [8].

Одним із основних методів психологічного впливу є нейролінгвістичне програмування (НЛП). Ця комунікаційна технологія все частіше використовується у виборчих кампаніях поряд з традиційними агітаційними стратегіями. Розробка технології НЛП приписується американським вченим Р. Бендлеру і Д. Гріндеру. Вони запропонували її у 1970-х роках. Проте насправді такі методи використовуються досить давно — просто лише у XX столітті цьому явищу дали красиву наукову назву.

НЛП здобуло негативний імідж, оскільки навколо політичних психотехнік створено ауру всемогутності і непереможеності. Звідси напрашується висновок, що фактично на вибір людей впливають не так психотехніки, як загальноприйнята думка про їх всесилля. За допомогою НЛП політики “зомбують” виборців, змушують їх діяти на свою користь, і в результаті, замість можливості самостійно й свідомо визначитися зі своїм вибором, громадяни отримують порцію жорстких наказів підсвідомості. “І задоволений електорат крокує щільними рядами до виборчих урн, в спокійній впевненості проставляючи хрестик напроти імені “того самого” кандидата” [3].

Однак слід бути справедливим: використання методів НЛП має і позитивний бік. Воно сприяє оптимізації спілкування, творчому підходу до вирішення нагальних проблем. Зокрема, НЛП включає, наприклад, такі методи, як 25-й кадр, лінія часу, якір, субмодальність тощо. І напевно хто вважатиме незаконною “лінію часу” — правило розміщувати фотографії кандидатів на плакаті у правому верхньому кутку із врахуванням того, що підсвідомість саме це місце асоціює з майбутнім. Або, наприклад, використання методу умовних рефлексів (якоріння), спрямоване на штучне пробудження спогадів та емоцій, захованих у глибинах підсвідомості.

Технології НЛП враховують характерні індивідуальні особливості так званої “провідної системи” кодування і декодування інформації у процесах спілкування (О. Верман). Теоретики НЛП вважають, що людина підсвідомо надає перевагу візуальній (зоровій), аудіальній (слуховій) або кінестетичній (доторковій) формі отримання і передачі суттєвої інформації.

Як стверджують автори НЛП, для ефективного впливу на аудиторію, зокрема під час передвиборчої кампанії, необхідно дотримуватися таких правил:

- ³⁵₁₇ висловлюватися максимально невизначено;
- ³⁵₁₇ уникати у висловлюваннях слів-заперечень;
- ³⁵₁₇ будувати промову плавно, використовуючи сполучні слова “якщо”, “коли”, “і”, “якщо... то” та ін.;
- ³⁵₁₇ запитання-ярлики, такі як “чи не правда”, “чи не так”, роблять мовлення переконливішим;
- ³⁵₁₇ ефект впливу посилюється, якщо поряд з запитаннями-ярликами використовувати трюїзми — висловлювання, з якими неможливо не погодитися.

НЛП є ефективним засобом, спроможним суттєво вплинути на ставлення виборців до політика та його ідей. Цінність НЛП полягає в тому, що воно природним чином та непомітно включається у виступ кандидата і здатне не лише привернути увагу слухачів, а й прихильність аудиторії.

Однак слід враховувати й те, що інтенсивний вплив на підсвідомість виборця провокує зворотний ефект: бажання щось упорядкувати, заперечити. Важливо не забувати, що саме по собі, без інших технологічних засобів, НЛП безсиле. Воно не є абсолютною владою; навіть надлишкові кадри у фільмі не змусять голосувати за неадекватного кандидата.

Значну впливовість виборчих технологій обумовлюють й самі аспекти людської психіки, а точніше – певні особливості психіки людини [9, с. 256]. Люди не можуть критично сприймати всю інформацію, що надходить до них звідусіль; отже, переважна її кількість засвоюється некритично. Ця особливість людського мозку створює ґрунт для навіювання.

Процеси сприйняття інформації є нелінійними. У свідомість надходить

лише та інформація, що перевищує певний поріг. На цьому ґрунтується відкриття Д. Вайкері феномена сублімінальної (підсвідомої) реклами, яка полягає у тому, що в рекламний ролик вміщують сигнали, які перебувають вище порога “реєстрації свідомості”, але нижче порога сприйняття. Прикладом сублімінальної реклами є “ефект 25 кадру”.

Ще однією важливою характеристикою сприйняття населенням інформації є властивість аудиторії проявляти вибірковість. У процесі обробки великого обсягу інформації люди відбирають лише ті відомості, які відповідають їхнім уявленням, і відхиляють протиріччя, називаючи їх несуттєвими або неправильними. Враховуючи існування такої властивості, як селективність, фахівці радять у ході виборчих кампаній при формуванні іміджу не перейматися спростуванням стереотипів, оскільки це практично неможливо. Доцільніше впровадити новий стереотип і таким чином реалізувати поставлені завдання.

Стереотипи та очікування є підґрунтям виборчих технологій, коли прихід кандидата до влади пов’язують з формуванням у свідомості виборців задоволення від уявної відповідності даного кандидата очікуванням електорату. “Саме таке завдання — переконувати людей і змінювати їхнє ставлення до певних ідей або понять є суттю поняття сучасної пропаганди” [10].

Для того, щоб технологія запрацювала, відбираються адекватні обраним мішеням стимули, якими є: обіцянки навести порядок у країні, зміцнити законність, забезпечити безпеку громадян, захистити Україну. Сценарій управління політичним вибором розігрується і часто забезпечує запрограмований результат.

В цілому, всі виборчі технології пропагандистського спрямування виходять із психологічних особливостей масової та індивідуальної аудиторії. Вірізняють два основні типи пропагандистських виборчих технологій:

³⁵₁₇ м’які, що не вступають у суперечність з системою символів, настанов та стереотипів; вони набагато ефективніші у довгостроковому плані, ніж жорсткі, оскільки не потребують радикальних змін людської психіки;

³⁵₁₇ жорсткі, які мають на меті докорінну модифікацію чи руйнацію існуючих психологічних настанов.

Людська діяльність дедалі більше охоплюється символами, і населення все частіше вдається до аутиїстичного мислення (виключно приємне уявлення про дійсність на противагу реалізму). І це використовується у виборчих технологіях, коли електоратові повідомляють не про справжній перебіг подій, а нав’язують вигідну політикам модель, яка водночас прихильно сприймається населенням. “І якщо якимось чином вдається відключити чи пригнітити реалістичне мислення, то аутиїстичне мислення довершує цю роботу, гальмуючи здоровий глузд і отримуючи абсолютну перевагу” [7].

Використання технологій, пов'язаних з роботою пам'яті та уяви, призводить до змін у шкалі цінностей та потреб індивіда. Наприклад, використовується так званий "дрімаючий ефект" пам'яті. Інформація, що спочатку сприймалася з недовірою, у результаті багаторазового повторення відкладається в пам'яті і пізніше сприймається як достовірна.

Виборчі технології обов'язково передбачають вивчення мотивацій не лише на рівні групи, а й на рівні окремого індивіда (що спонукає його взяти участь у виборах чи утриматися від голосування). Аналізується взаємозв'язок не тільки між соціально-політичними показниками та електоральною поведінкою виборців, а й між усталеною їх орієнтацією та реально зробленим вибором. Це дає можливість спрогнозувати хід майбутніх виборів, посилити вплив тих технологій, які реально можуть сприяти забезпеченню позитивного результату.

Як свідчить досвід, наприклад, останніх парламентських виборів, деякі з учасників виборчих змагань вдаються до прийомів, що суперечать правилам політичної боротьби в демократичному суспільстві. Монополізація мас-медіа та перетворення їх на рупор політичної пропаганди обмежує соціальні функції, які вони повинні виконувати у демократичному суспільстві. Використання адмінресурсу становить реальну загрозу демократичності виборів, уможливорює прихід до влади політичних акторів, які не мають відповідної підтримки електорату.

Впровадження у практику виборчого процесу психологічних виборчих технологій, по-суті наказів підсвідомості виборців (дезорієнтування, НЛП, "дрімаючий ефект" тощо) матиме значні переваги для представників владних структур, оскільки дозволить тривалий час утримувати владу.

У найближчому майбутньому широко використовуватимуться різнопланові технології впливу на підсвідомість виборців. Багато новинок у сфері виборчих технологій надходить до нас із-за кордону. В Україні, зокрема, деkim охоче використовувалися російські виборчі технології. Однак досвід останніх виборів народних депутатів засвідчив, що механічне перенесення застосовуваних у іншій країні технологій на наш ґрунт через психологічні особливості українського електорату не дає позитивних результатів. Переймаючи зарубіжний досвід, варто враховувати "українське сприйняття" його.

Здійснивши аналіз виборчих технологій психологічного спрямування, можна твердити, що у майбутніх виборчих кампаніях в Україні вони дедалі більше застосовуватимуться, хоча, на думку деяких дослідників, український виборець ще досить незначною мірою відчуває їх вплив. Необхідно розуміти, що для позитивного результату на виборах потрібно у ході виборчої кампанії поєднати в одну систему і електоральний аспект, і особливості політичного розвитку країни, і особисті ресурси. Лише при дотриманні всіх цих складових можна досягти позитивного результату. Прихильники ж соціально-психологічного підходу недооцінюють зв'язок

між політичним контекстом, у якому відбувалися передвиборчі кампанії, та політичними установками, позиціями і поведінкою виборців [2].

Виборча кампанія — це багатоскладовий процес, успіх якій може принести впровадження комплексу заходів, а не лише окремих політико-психологічних технологій.

При розгляді методів впливу на свідомість виборців важливо проаналізувати й такий важливий аспект, як законодавче регулювання використання небажаних психотехнологій, з'ясувати механізми відповідальності за безпеку і коректність вказаних технологій та здійснювати контроль за інформаційно-психологічними процесами; оцінити, наскільки можливий моніторинг неявних, прихованих впливів на свідомість електорату. Але це вже тема іншого дослідження.

Література:

1. **Бабич-Декань О.** Політична підсвідомість. Якщо технологи влади не вивчать місцевої специфіки, то політреформа матиме зворотний результат // Політика і культура. — 2003. — № 20 (199). — С. 18.
2. **Балашова А. Н.** Технология избирательной кампании в западной политической науке // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12: Полит. Науки. — 2000. — № 2. — С. 67–68.
3. **Биденко А.** НЛП от управления к манипулированию // BUSINESS communication. — 2003. — № 11—12. — С. 39.
4. **Варій М. Й.** Політико-психологічні передвиборчі технології: Навч. метод. посіб. — К.: "Ельга Ніка-Центр", 2003. — 400 с.
5. **Верман О.** Нейролінгвістичні засоби впливу у виборчій кампанії // Політична психологія: Наук. зб. — Л.: "Ліга-Прес", 2003. — С. 76.
6. **Войтович Н.** Інформаційні війни та політична реклама в ЗМІ // Укр. періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. сьомої Всеукр. науково-теор. конф. / За ред. М. М. Романюка. — Л., 2002. — С. 459.
7. **Кара-Мурза С. Г.** Манипуляция сознанием. — К.: "Оріяни", 2000. — С. 254.
8. **Нечосіна О. В.** Популізм як політичний феномен і технологія // Актуал. пробл. держ. упр. Одес. філ. — 2000. — Вип. 4. — С. 42.
9. **Прохоров А. М.** Інформаційно-психологічне підґрунтя політичних технологій // Наук. зап. "Києво-Моги́л. Акад.". — 2002. — Т. 20: Спец. вип., ч. 1. — С. 256.
10. **Чижова О. М.** Політичні технології як втілення політичного прагматизму // Держава і право. Сер. юрид. і політ. науки. — 2003. — Вип. 19. — С. 570.

Соціоісторичний аспект релігійності людства

Олег Білоус,

викладач Прикарпатського університету
ім. В. Стефаника

З відродженням української держави у громадян змінюється ставлення до релігії, значення якої в житті людини важко переоцінити. Тому важливо простежити розвиток цього феномена в історії суспільства. Це допоможе ліпше зрозуміти процес духовного відродження в нашій країні. Дослідження проблеми сприятиме також полегшенню непростого процесу зміни ціннісних парадигм у свідомості людей посткомуністичної доби, розставити усі крапки над “і” щодо розуміння сучасної ролі релігії в житті суспільства.

Місце і роль релігії в суспільному житті завжди були об’єктом прискіпливого дослідження філософів, соціологів, істориків. Процес національного і духовного відродження на пострадянському просторі викликав пошвавлення у вивченні цієї проблематики та появу нових ідей, які кардинально відрізняються від тлумачень радянської доби. Так, у статті О. Щипнова “Церковно-суспільні відносини і проблеми державного регулювання” порушуються важливі питання державного будівництва та ролі релігії і церкви у цьому процесі. Автор вказує, що держава і церква на сучасному етапі є партнерами, які використовують одна одну для досягнення своїх цілей.

Ще одним цікавим дослідженням з даної проблеми є спільна праця А. Панкова і В. Подшивалкіної. Автори порушують питання щодо пошуку нових ідеалів в умовах важкої кризи суспільства. У статті “Суспільство у пошуках віри та нових шляхів організації життя в умовах кризи” дослідники роблять висновок, що сучасність характеризується повним крахом усталених форм життя і діяльності усіх прошарків суспільства, але, незважаючи на кризу, відбувається пошук нових форм побутування та зміни суспільних цінностей, і не останню роль у цьому відіграє релігія.

Питання про роль релігії у житті суспільства досліджують В. Бахмін у статті “Релігія і суспільство” та Р. Зіммель в публікації “Релігійний елемент у відносинах між людьми”. Так, Р. Зіммель, зокрема, вказує, що відносини між людьми у будь-який час мали релігійний характер, і на доказ цього наводить приклади цивільного законодавства, яке в певні періоди історії формувалося під впливом релігії.

Звичайно, що ця тема не могла залишатися поза увагою західних істориків. Серед них потрібно виділити працю А. Тойнбі “Дослідження історії”, в якій автор робить висновок, що рушієм цивілізації та основою появи нового суспільства завжди була певна церковна організація.

У праці Б. Філберта “Світ перед Богом” та П. Тівольє “Споконвічні проблеми” автори доходять думки, що релігія ще з часів первісної епохи жила в людській душі, вона супроводжувала людину завжди.

Метою цього дослідження є у стислій формі простежити, як релігійність людини впливала на суспільні та соціальні аспекти її життя протягом усієї історії людства. В статті зроблено спробу розглянути релігію крізь призму історичного розвитку суспільства та соціальних відносин. На таку думку наштовхує те, що людина за допомогою релігії прагне досягнути навколишню дійсність.

Термін “релігія” походить від латинського *relegare*, що перекладається як “часто звертатися”. В феноменологічному розумінні релігія визначається як “спілкуватися з святим”, що охоплює естетичні, етичні і релігійні аспекти [5, с. 426 – 427].

Релігія є духовним феноменом, особливість якого полягає в тому, що самовизначення людини є засобом усвідомлення себе часткою Всесвіту. За допомогою релігії людина перетворює об’єкти, які реально існують, у ціннісні орієнтири і за їх допомогою відчуває себе продуктом дії вищих сил [2, с. 279]. Релігія супроводжує людину від початку її існування, від моменту, коли вона стає свідомою істотою, що виявляє себе в тих сферах діяльності, які стали зародком культури і дали поштовх подальшому розвитку людства. Релігія стала основою, на якій ґрунтувалися вищі прояви життя людини [4, с. 8].

Дослідники, базуючись на даних, отриманих етнологами та лінгвістами, стверджують, що на Землі немає племен чи народів, у культурі яких не було б віри у якісь надприродні сили. Те, що релігійні уявлення стали притаманними вже первісним племенам, підтверджують археологи та історики. Саме це дало підстави П. Тівольє висловити думку, що релігійне відчуття людини є вкладеним у неї під час створення [7, с. 11]. Дж. Рассел писав, що існування Бога можна довести на основі існування матерії і руху, ним створених і підкореним його волі [3, с. 25].

Релігія існувала у всі періоди людської історії і в усіх географічних точках планети, де жила людина. Для первісної людини вона

ототожнюється через містику та ритуали і охоплює весь уявний світ. Пізніше релігія стає рушієм і сенсом існування народів [4, с. 9 – 10]. Філософ К. Барт стверджував: “Людський розум є створений і не здатний піднятися до пізнання Бога”. Замість покладатися на свій природний розум, люди повинні звернутися до Одкровення [1, с. 18].

Значний інтерес до релігії проявляє і така наука, як соціологія. Завдяки релігії, на думку соціологів, підтримується стабільність суспільства. Водночас релігія може виступати і як один з основних факторів його змін. Релігійний світогляд, на відміну від філософського та наукового, виражається у ціннісних категоріях, тобто вказує на те, чим є та чи інша подія у світлі розуміння кінцевої мети [10, с. 23].

Засновник соціології О. Конт (1798 – 1857 роки), досліджуючи суспільство, сформулював закон про три стадії розвитку людства: теологічну, метафізичну і наукову. На теологічній стадії людина пояснює усі явища на релігійній основі. Віра у Бога зумовлює стабільність суспільної системи. В історії людства цьому періоду відповідає тривалий відтинок часу, піком якого є Середні віки. Інший соціолог, М. Вебер розглядав релігію як інститут, що поєднує у собі риси культурної системи і одночасно є самостійною інституцією. Релігія показує картину світу і одночасно задає систему цінностей та норм, відповідно до яких ставляться цілі [14, с. 18 – 20].

Людина, перш за все, істота суспільна. Вона може виявити себе у відносинах з іншими, а суспільство не може існувати поза діяльністю своїх індивідуумів. Ця діяльність не суперечить відносинам з Богом. Навпаки, первісна людина тісно пов'язана із своїми богами, і ця єдність тільки зміцнює суспільні зв'язки [6, с. 83]. Подібну думку можна зустріти і у Е. Дюркгейма. Він вважає, що зміст релігії полягає в тому, щоб виховувати соціальні почуття у індивіда. Релігія – це сфера соціального життя людини. Її священні об'єкти виступають як символ суспільної єдності [14, с. 20 – 21].

Відносини між людьми часто складаються під вирішальним впливом релігії, і це підтверджує теократичний характер законодавства багатьох країн [11, с. 209]. З цього можна зробити висновок, що з позиції соціології релігія постає необхідною складовою суспільного життя і виступає як фактор становлення соціальних відносин. Тобто релігію можна розглядати з позиції функцій, які вона виконує в суспільстві.

Німецький філософ Л. Феєрбах вказує, що Бог – це сукупність атрибутів, які становлять велич людства, а людина – це світ людства, держави, суспільства. Отже, держава і суспільство породжують релігію [12, с. 14].

Релігія виступає джерелом єдності тих чи інших соціальних спільнот. Вона одночасно протиставляє ці спільноти іншим спільнотам, що сформувалися на базі іншого віровчення. Таке протистояння є джерелом

конфлікту, наприклад, протистояння між християнами і мусульманами, католиками і православними тощо. Здебільшого такі конфлікти свідомо роздмухують представники певних релігійних об'єднань, оскільки конфлікт з чужими організаціями сприяє внутрішній інтеграції в групі, створює почуття єдності [14, с. 62]. Тобто релігія виступає в суспільстві як цілком реальний об'єднавчий фактор. Але, незважаючи на це, іноді між державою та релігією виникає значний конфлікт, який стає причиною суспільної кризи. Яскравим прикладом такого явища була антирелігійна політика в СРСР.

Зміна суспільних відносин, що розпочалась на початку 90-х років минулого століття в колишніх республіках СРСР, вимагала зміни взаємин між державою та релігією. Відбувся взаємопов'язаний процес десекуляризації політики і політизації релігії. Влада звернула увагу на об'єднавчу роль церкви як носія загальнолюдських цінностей, а церква стала розглядати політику як засіб досягнення конкретних релігійних завдань [9, с. 18]. Ситуація загострилася з обвалом старої політичної системи. Люди, які не виховувалися у релігійній традиції, не мають уявлення про парадигму, в якій їм доводиться тепер існувати. Тим не менше пошук віри і нових шляхів організації життя в суспільстві відбувається [13, с. 404].

Таким чином, впродовж всього історичного розвитку людства в суспільстві відбувалися складні релігійні процеси, тісно пов'язані з соціумом. Вони визначили місце та роль релігії у житті людини. Релігійні процеси завжди в той чи інший спосіб визначали напрямки та шляхи розвитку цивілізації. Релігія була рушієм багатьох соціальних процесів. На сучасному етапі вона посідає гідне місце в суспільстві. Процес формування нового суспільства, що відбувається в Україні на межі тисячоліть, вимагає глибокого та ґрунтовного аналізу релігійного життя, яке сьогодні тісно пов'язане з політикою, без якої релігія опиняється на узбіччі суспільного життя.

Література:

1. Дейвіс Б. Вступ до філософії релігії. – Київ: Основи, 1996.
2. Колодний А., Лобовик Б. Релігієзнавчий словник. – Київ: Четверта хвиля, 1996.
3. Нагаєвський І. Християнська наука. – Рим, 1991.
4. Ортінський І. Наука і таємниця. – Львів: Стрім, 1998.
5. Рагнер К., Форґрішлер Г. Короткий теологічний словник / Пер. з нім. О. Авраменко. – Львів, 1996.
6. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. – Т.ІІ. / Пер з англ. В. Митрофанова, П. Тарашула – К.: Основи, 1995. – 40 с.

7. **Тівольє П.** Споконвічні проблеми. – Львів; Місіонер, 1997.
8. **Фільберт Б.** Світи перед Богом./ Пер. С. Зверьєва. – Львів; Академічний експрес, 1996.
9. **Рибачук М.** До питання про правові засади гармонізації міжцерковних відносин в Україні. // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: Управління і досвід, 1999 – 2000. К., 2002, с. 265 – 284.
10. **Бахмин В.** Религия и общество./ Хрестоматия по социологии и религии. – Москва; Аспект пресс, 1996.
11. **Зиммель Р.** Религиозный аспект в отношениях между людьми./ Хрестоматия по социологии и религии. – Москва; Аспект пресс, 1996.
12. **Любак А.** Драма атеистического гуманизма. – Милан, Москва: Христианская Росия, 1997.
13. **Панков А., Подшивалкина В.** Общество в поисках веры и новых путей организации в условиях кризиса. Церква і соціальні проблеми. Екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи. – Львів: Місіонер, 2000.
14. **Радугин А.** Введение в религиоведение. / Курс лекций./ Москва: Центр, 1999.

Перспективи реформування державно-церковних відносин

Оксана Рублюк,

кандидат політичних наук, доцент, докторант
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

Важливість дослідження історичних джерел конфліктних тенденцій в сьогодишньому православ'ї не викликає сумніву, оскільки з історії розвитку суспільств відомо, що об'єктивний аналіз і раціональність обраних пріоритетів при розв'язанні суспільних протиріч, які виникали на ґрунті релігійних непорозуміннь, дозволяли уникнути значних соціальних збурень.

На зламі тисячоліть Україна опинилась в епіцентрі великої суспільної трансформації. Внаслідок цього, зокрема, посилився інтерес до досліджень релігійної проблематики. Це обумовлено як складною соціально-економічною ситуацією, так і суперечливою релігійною спадщиною – в сенсі центрів тяжіння основних православних конфесій.

Достовірність та обґрунтованість концепцій і висновків цієї статті базується на аналізі історичних фактів та архівних джерел, публікацій світських і церковних видань, досліджень вітчизняних та зарубіжних філософів, політологів.

Розбудова української демократичної держави потребує відродження та розвитку національної духовної культури. Серед процесів, що визначають нову якість духовного життя суспільства, значне місце посідають зміни у стосунках між державою та релігійними організаціями, здійснення реалістичної політики щодо всіх конфесій, налагодження з ними тісного співробітництва у вирішенні питань державно-церковних відносин.

Одночасно з яскравим спалахом національного життя – розширенням сфери вживання української мови, появи новаторських творів літератури і мистецтва, поживавленням процесів у галузі культури, проголошенням давно виплеканої ідеї державності – почало оживати, набувати нових

проявів і релігійно-духовне життя. Відродження храмів, збільшення кількості релігійних громад різних конфесій, створення церковних і церковно-громадських організацій просвітницького та добродійного спрямування – це все результат безперечної демократизації суспільного життя України, у тому числі й релігійного.

Варіантів співпраці держави з церковними інституціями може бути багато. Слід зважити й на те, що саморозвиток та самовирішення релігійних питань дає можливість іншим державам через посередництво церков втручатися у внутрішні справи України, впливати на її внутрішню та зовнішню політику. Зрештою, такий саморозвиток сприяє формуванню в Україні державно-регіональних церков, які можуть стати, за умови активних дій зацікавлених чинників, загрозою цілісності України.

Треба мати на увазі й те, що в сучасній Україні консолідувати народ на релігійному ґрунті неможливо. Більше того, намагання згуртувати його в такий спосіб призводить до подальших розколів, ворожнечі в поки що далеко не монолітному суспільстві. Нині характерна не релігійна інтеграція, а конфесійне розшарування, множення конфесій. У зв'язку з цими обставинами необхідно обережно ставитися до ідеї проголошення єдиної національної церкви.

Відомо, що в Україні проживає багато православних росіян, які за традицією підтримують Московську патріархію. Цілком ймовірно, що певна частина православних молдован орієнтується на Румунську патріархію, а болгар – на Болгарську. І це слід враховувати.

Вихід в єдиному – в толерантності, взаємній повазі, співжитті і співпраці різних церков. Світовий досвід переконує, що досягнення згуртованості принципово неможливе на шляхах формування ідентичності – політичної, національної, конфесійної. Цей процес надто складний і потребує, щонайперше, суспільної згоди всіх наявних в Україні церков.

Слід добиватися деполітизації церковного життя, невтручання політичних і державних чинників у внутрішні справи церкви. Якщо події розвиватимуться по-іншому, то можна прогнозувати подальше загострення боротьби між церквами і конфесіями, яке може набирати й крайніх форм.

Існування церкви в лабетах тоталітарного суспільства призвело як до штучного зменшення церковно-релігійної мережі, дискримінації віруючих, так і до певної бюрократизації церковного життя, церковного керівництва.

Одним із важливих питань для церкви у посттоталітарному суспільстві є взаємини з державою. Для православних церков воно завжди було актуальним. На відміну від католицької церкви, яка, існуючи в інших умовах, здебільшого переймалася суто внутрішніми проблемами (целібат, соціальне служіння, дискусія про розлучення, дозвіл або заборона

штучного припинення вагітності), православ'я задля свого виживання постійно мусило зосереджуватися на відносинах із владою. Цю „спадщину” непросто подолати і в нових умовах.

24 квітня 1991 року Верховна Рада України прийняла Закон “Про свободу совісті та релігійні організації”, а через рік, 24 квітня 1992 року, – зміни і доповнення до цього закону та до відповідних статей Цивільно-процесуального кодексу. Ця законодавча база стала основою для духовно-релігійного відродження, відкрила свободу релігійного волевиявлення громадян, повернення їм храмів, церковного майна, вирішення міжконфесійних суперечок.

В історії України практично вперше з’явилася можливість релігійного розкріпачення церкви через відокремлення її від держави, хоча з суспільством вона завжди складала органічну єдність. (Радянське “відокремлення” насправді було пригніченням, воно мало на меті витіснення конкурента).

Однією з найгостріших проблем релігійно-церковного життя в Україні є міжцерковні та міжконфесійні конфлікти і суперечки. Вони віддзеркалюють загальний стан політичних процесів, які характеризуються їх складністю, зумовленою специфікою перехідного періоду від тоталітаризму до демократичного суспільства.

Ціннісні виміри сучасних державно-церковних відносин в Україні мають стосуватися передусім головного – людського життя. Адже, незалежно від різних трактувань його природи і джерел, в сучасному цивілізованому світі воно визнається найбільшою цінністю. Життя людини захищають міжнародне право та національне законодавство всіх країн світу.

Обов’язок збереження життя бере на себе також церква. Релігійні організації, міжнародні та національні громадські рухи ведуть різнобічну діяльність, спрямовану на подолання будь-яких загроз життю людини: від голоду та бідності до забруднення довкілля і збройних конфліктів, від застосування смертної кари до епідемій небезпечних хвороб. Захист життя людини від різних загроз – основна мета і функція сучасної держави, і неопіненну допомогу в цьому може надати їй церква.

Україна ратифікувала міжнародно-правові документи, що декларують право на життя як безумовне, основоположне право людини, і закріпила його в Конституції. В Преамбулі Основного Закону проголошується, що “держава дбає про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя”, в Статті 3 – що “людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю”. Водночас в Концепції (основах державної політики) національної безпеки України одним з пріоритетних національних інтересів держави визначено “зміцнення генофонду українського народу, його фізичного і морального здоров’я та інтелектуального потенціалу”.

Наявний економічний, науковий, культурний потенціал, ті зрушення на краще, які останнім часом стали помітними на макроекономічному рівні, породжують надію, що з часом Україна досягне поставленої мети у справі забезпечення гідного рівня життя громадян. Водночас на мікрорівні, на рівні життя окремої людини, тривала криза перехідного періоду залишила болючі сліди, зумовила негативні тенденції, поглиблення яких істотно загрожує безпеці абсолютної більшості наших громадян. Тому, визнаючи наші здобутки на шляху реформування, доцільно зосередити увагу на “больових місцях” суспільного життя – з метою пошуку шляхів і засобів їх уникнення.

Нинішні демографічні процеси засвідчують, що найгострішими питаннями, які безпосередньо торкаються права людини на життя та його гідний рівень, є проблеми економічного забезпечення переважної більшості громадян, а також стану їх психічного і фізичного здоров'я, доступності медичної допомоги, поліпшення соціального захисту материнства і дитинства. Аналіз цієї ситуації свідчить, що в Україні далеко не повною мірою забезпечуються основні права людини. Внаслідок цього демографічна криза може набути незворотного характеру, а соціально-стресовий стан суспільства – зумовити посилення тенденцій знецінення людського життя. Не випадково в країні поширюються такі тривожні явища, як самогубства, переривання вагітності тощо. Все це стає предметом громадських дискусій, які, можливо, у недалекій перспективі визначатимуть ставлення держави, церкви, суспільства, особистості до проблем евтаназії та клонування.

Держава і церква могли б спільно вживати заходів, спрямованих на подолання тенденцій до знецінення життя людини. Держава має використати всі можливості для реформування системи оплати праці, реалізації Стратегії подолання бідності, підвищення легальних доходів громадян, впровадження практики щорічних Державних доповідей з найважливіших питань життєзабезпечення населення. Для посилення правового захисту громадян та їх правової освіти доцільно прискорити проведення судової реформи, забезпечивши її справжню незалежність від законодавчої та виконавчої гілок влади; ухвалити закон “Про охорону дитинства”, ввести в дію Сімейний кодекс. Для недопущення поширення в інформаційному просторі України кіно-, відео- та аудіопродукції, що пропагує насильство, порнографію, аморальність, необхідно прийняти закон “Про обмеження поширення засобами інформації порнографії, жакхів, насильства”. Гострою медичною та соціальною проблемою є проблема трансплантації органів людини. Потребують уваги суспільні групи з особливими потребами (інваліди). Для подолання поширення сирітства і соціального сирітства слід прискорити розробку і реалізацію Положення про прийомну сім'ю та інших нормативних актів, що стосуються цієї інституції.

В соціальному захисті суспільних груп, що потребують особливої уваги, в організації їм допомоги значну роль може відігравати церква. Дослідження громадської думки стосовно її можливостей у подоланні тенденцій до знецінення життя людини показує, що суспільна потреба в церкві виходить за межі суто релігійного поля, зміщується в соціальну сферу.

Привертає увагу та обставина, що очікування соціальної активності церкви серед віруючих є вищим. Значна частина громадян, які визнають себе віруючими, в реальності не керуються релігійним розумінням природи життя. Переважна їх більшість схильна вважати, що дії, які Церква трактує як гріх, мають також і соціальні передумови: майже 80 % віруючих впевнені, що до переривання вагітності жінок змушують несприятливі умови життя, обмежені матеріальні можливості утримувати дитину, дати їй належне виховання та освіту; 76,3 % – переконані, що головні причини зростання кількості самогубств в Україні обумовлені зниженням рівня життя.

Водночас віруючі громадяни, у порівнянні з атеїстами, демонструють помітно вищий рівень поваги до життя. Суттєвою є і регіональна різниця у ставленні населення до проблем життя і смерті, евтаназії, переривання вагітності. Населення західного регіону демонструє вищий, порівняно з жителями інших регіонів, ступінь довіри до церкви. Ця різниця зумовлена не лише історичними особливостями, а й активною соціальною діяльністю церкви в цьому регіоні.

Значні можливості має церква й для здійснення соціально значимих проєктів. Користуючись суспільною підтримкою, вона могла б багато зробити для організації громадської допомоги найвразливішим соціальним групам населення, створюючи відповідні служби та залучаючи до праці в них добровольців з числа не лише віруючих, а й невіруючих. В організації мережі хоспісів та різних соціальних служб перспективною могла б бути співпраця церкви з державними службами зайнятості. Це дозволило б залучати безробітних до праці в цих закладах на громадських засадах.

Виховання дітей, підлітків і молоді на принципах релігійної моралі сприятиме попередженню негативних явищ у їх майбутньому сімейному житті.

Об'єднання зусиль держави, суспільства та релігійних інституцій у розв'язанні соціальних проблем сприяло б міжцерковному порозумінню, гармонізації державно-церковних відносин та зміцненню авторитету церкви в суспільстві.

Суспільний поступ полягає у дедалі більшому єднанні людей. Світ навколо нас динамічно змінюється, і питання постає так: або наша країна дасть нарешті адекватну відповідь на виклики часу, або остаточно перетвориться на третьорозрядну державу. Для того, щоб посісти гідне місце у світовій спільноті, українському суспільству необхідно здійснити

радикальну інтелектуальну і соціальну трансформацію, що є неодмінною умовою консолідації суспільства. Це диктується жорсткими законами виживання націй в сучасному, та й майбутньому, світі. Виконання цієї умови дає змогу націям забезпечувати свій сталий і безпечний розвиток, незважаючи на будь-які прояви зовнішнього тиску. Така консолідуюча національна ідея виконує функції того чинника, який узгоджує всі інтереси і перетворює зусилля мільйонів людей у реальні досягнення. Роль державної влади – втілювати в життя національну ідею та забезпечувати всі складові розвитку, динамічно й ефективно здійснювати необхідні перетворення.

Нинішнє тривале міжконфесійне протистояння, яке окремі зарубіжні засоби масової інформації назвали “війною дзвіниць”, негативно впливає на розбудову і утвердження незалежної української держави. Це безперечно. У зв’язку з цим постає питання про зв’язок релігії та політики. І якщо в епоху масового атеїзму таке питання здебільш одержувало негативну відповідь, то нині взаємозв’язок релігії і політики очевидний.

Можна, звичайно, посперечатися на історичні факти, на уроки минулого щодо важливості і релігійного питання у державотворчому процесі. Немає, очевидно, потреби детально зупинятися на проблемах національно-церковного відродження України у 1917 – 1920 роках. Але слід підкреслити чіткість і обґрунтованість позицій таких, зокрема, національних церковних діячів, як О. Лотоцький, М. Міхновський, В. Чехівський та інші, які послідовно порушували перед урядом Центральної Ради питання важливості церковного життя для утвердження української державності. Історичні факти також свідчать, що Центральна Рада не зовсім серйозно сприймала пропозиції провідних діячів національного духовенства, вважаючи церковні та міжцерковні стосунки і, ширше, взагалі релігійне питання приватною справою духовних осіб. І це трагічно позначилося на державотворчому процесі тогочасного періоду.

Не зупиняючись детально на проблемах національно-церковного життя 1917 – 1920 років, взаємозв’язку релігії і політики у період становлення української держави початку XX століття, слід все ж наголосити, що втрати молодій державі багато в чому обумовлювалися ігноруванням органами державної влади церковних проблем. Немає сумніву, що ця тема є важливою й для сьогодення.

Слід зауважити, що й нині чимало ведеться розмов про взаємозв’язок релігії і політики, ролі церкви у державотворчому процесі. Але коли мова заходить, приміром, про врегулювання міжцерковних, міжконфесійних суперечок, то зазвичай вирішення цих питань віддається на розсуд релігійних організацій, виходячи з того, що церква в Україні відокремлена від держави. Міркування такі: це, мовляв, не державні проблеми. Незважаючи на те, що відокремлення дійсно має місце, все ж слід

наголосити: Україна повинна мати власну державну церковну політику. Наприклад, у нас прийнято закон про свободу совісті та релігійні організації. Але як він виконується на місцях? Це всім відомо. У той же час єпископи повинні отримувати відповідні орієнтири владних структур щодо дотримання чинного законодавства, врегулювання міжконфесійних суперечок, розподілу майна, підтримки церквою тих чи інших громадських заходів тощо. Це безперечно сприятиме державотворчому процесові як на регіональному, так і на загальнодержавному рівні.

Безумовно, і це слід підкреслити, мова не повинна йти про пряме втручання держави у церковне життя. Але країна, що у складних умовах утверджує свою незалежність, повинна використати релігійний фактор для прискорення розбудови української держави, бо значну частину українського населення становлять віруючі, від миру і злагоди між якими багато в чому залежить стабільність суспільного розвитку. Принагідно зауважимо, що певні політичні сили поза межами нашої країни намагаються використати релігійні незгоди як дестабілізуючий фактор, що видно, приміром, на спробах зробити православне роз'єднання якомога тривалішим.

Можна навести й інший приклад спроб деяких зарубіжних сил дестабілізувати суспільну обстановку за допомогою релігійного фактора. Не кажучи вже про сумнівне "Біле братство", мормонів, мунівців тощо, не завадило б звернути увагу й на активну проповідницьку діяльність на теренах суверенної України зарубіжних протестантських проповідників, яким надається радіо і телеэфір, найкращі кіноконцертні зали, аудиторії навчальних закладів, стадіони тощо. Вони навчають українських християн, як їм молитися, які молитовні зібрання відвідувати, яку і як вивчати релігійну літературу тощо. Все це спрямовується, зрештою, на те, щоб таким методом змінити духовний етнофонд України, спосіб життя і менталітет українського віруючого, впровадити у релігійну практику зовнішнє християнське життя, що не відповідає народній традиції.

Дбаючи про майбутнє нового покоління, його всебічний духовний розквіт, органи влади зобов'язані звернути на ці проблеми серйозну увагу. Але для цього Україна повинна мати свою власну церковну політику.

Говорячи про сьогоденнє українське державотворення, маємо на увазі саме українську національну державу. Однак постановка питання про українську національну церкву розуміється як добрий намір формування міжконфесійної єдності, яка сприяла б властивими їй методами процесові консолідації українського народу.

Державний принцип свободи совісті гарантує захист кожного громадянина, незалежно від того, яку релігію він сповідує чи не сповідує жодної. Звідси випливає діалектична єдність поліваріантності релігій в Україні як національних, оскільки носіями їх є рівноправні громадяни держави. При цьому важливо враховувати, що абсолютна більшість

українських громадян є християнами грецького обряду. Завдання держави максимально сприяти їх екуменічним устремлінням. Саме така українсько-християнська злагода сприятиме державотворчим процесам. Можливо, саме шлях до великої мети – побудови української держави – приведе й самі конфесії до своєї рідної Української Християнської Асамблеї, а через неї і до канонічної патріаршої єдності в Українській Християнській Церкві, національній за формою і вселенській за суттю.

Література:

1. **Андрущенко В. П., Самчук З. В.** “Українська людина” у суперечностях історії: соціокультурний вимір // Національна культура в сучасній Україні. – К., 1995.
2. **Кордош Е. Ю.** Державотворчий процес в Україні та релігія // Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1995.
3. **Курас І.** Федерація чи унітарна держава? Загальнонаціональні та релігійні державотворчі інтереси в сучасній Україні // Політика і час. – 1993. – № 6.
4. **Ребкало В.** Стереотипи традиційності в політичній культурі українського суспільства // ООН і майбутні покоління. Матеріали міжнародного симпозіуму, присвяченого 50-річчю ООН. – К., 1996.
5. **Рибачук М. Ф.** Релігійні організації в процесі державотворення в Україні // ООН і майбутні покоління. Матеріали міжнародного симпозіуму, присвяченого 50-річчю ООН. – У., 1996.
6. **Ручка А.** К вопросу о политической элите современной Украины // ООН і майбутні покоління. Матеріали міжнародного симпозіуму, присвяченого 50-річчю ООН. – У., 1996.
7. **Бондаренко В.** Не делайте из Госкомрелигий темную лошадку, которая занимается неизвестно чем. // Вісник прес-служби УПЦ. – 2002 -Листопад - № 14.
8. Православні духовні цінності і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції. Київ, 21 березня 2003 р.
9. Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації. Матеріали Другої всесвітньої конференції. Київ, 23 травня 2003 р.
10. Конституція України. – К., 2000 р.
11. **Снігур С.** Проблема відновлення цінностей християнської моралі \\ Християнство на межі тисячоліть. – К., 2001.

Соціально-політичні конструктивні зміни як умова демократичного транзиту

Лілія Юрженко,

кандидат соціологічних наук,
доцент Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України

Усе в цьому світі перебуває в постійному русі, в тім числі й соціальна матерія. Проте характер, спрямованість, інтенсивність руху можуть бути різними. Для позначення цих відмінностей руху соціальної матерії в соціологічній науці існують такі поняття, як “соціальна динаміка” та “соціальні зміни”.

Поняття “соціальна динаміка” в ужиток увів О. Конт – засновник соціології. Він застосовував його, по-перше, як протиставлення соціальній статистиці для позначення соціального руху. По-друге, як зміну станів суспільних явищ. Близьке до нього за змістом поняття “соціальні зміни” – це порушення тотожності соціального явища із самим собою або з подібним йому соціальним явищем.

У якому ж співвідношенні перебувають поняття “соціальна динаміка” та “соціальні зміни”?

Якщо виходити з положення, що рух (стосовно матерії) є зміною взагалі, то ці поняття перебувають у безпосередньому діалектичному зв'язку. Вони одне одного обумовлюють і розкривають. Використовуючи поняття “соціальна динаміка”, маємо на увазі рух суспільства, метаморфози його станів, що проявляються в змінах, які відбуваються в економічній, політичній, соціальній, духовній сферах, у змінах конкретних соціальних явищ і процесів.

В останній, досить короткий історичний період, у нашій країні відбулися радикальні, фундаментальні соціальні та політичні зміни. Парадокс полягає в тому, що жодна соціологічна теорія ще 15 років тому не пророкувала, не прогнозувала таких докорінних трансформацій у світі,

в „соціалістичному таборі” й у Радянському Союзі, які незабаром відбулися. Звичайно, спостерігалися передчуття й очікування перемін, але щоб перетворення пішли так глибоко й охопили таку кількість країн, не припускав, здається, ніхто.

Тим часом (і це вже історичний факт) сталося чимало радикальних соціальних змін, котрі, проте, не завжди можна визнати спрямованими на вдосконалення. Багато з них не містять у собі безпосередньо ні позитивного, ні негативного змісту.

У час нинішніх бурхливих соціальних перетворень побудувати більш-менш повну типологію соціальних змін видається практично неможливим. Проте необхідно виділити принаймні ті типи соціальних змін, що вимальовуються досить рельєфно.

За своїм характером, внутрішньою структурою, ступенем впливу на суспільство соціальні зміни можна поділити на дві великі групи – еволюційні та революційні. Першу групу становлять зміни часткові й поступові, що мають вигляд досить стійких і тривалих тенденцій до збільшення або зменшення будь-яких якостей, елементів у різних соціальних системах; вони (ці зміни) можуть мати, у зв’язку з цим, висхідну або низхідну спрямованість.

Еволюційні зміни можуть організовуватися свідомо. У таких випадках вони набувають, як правило, вигляду соціальних реформ.

Еволюційні соціальні зміни не варто розуміти в дусі еволюціонізму XIX століття, що стверджував лінійну й універсальну послідовність по висхідній змін усього соціального організму й окремих його частин. Еволюційні зміни нібито “розпорошені” у масі інших форм суспільних перетворень, що мають різну спрямованість. Вони відрізняються від інших специфічною внутрішньою структурою і можуть бути охарактеризовані як певний кумулятивний процес, тобто процес поступового нагромадження якихось нових елементів, властивостей, у результаті чого змінюється вся соціальна система. Сам же кумулятивний процес, у свою чергу, може бути розкладений на дві складові: формування інновацій та їх відбір.

Інновація – це діяльність з прийняття та реалізації ризикованих рішень за умов високої непевності, орієнтована на швидке досягнення цілей, конкурентний вииграш, значне підвищення рентабельності або іншої форми вигоди. При цьому в структурі інноваційної діяльності можуть використовуватися традиційні, вже відомі прийоми, навички, механізми, але в новій комбінації, за нетривіальних умов, і для розв’язання цілком інших завдань, ніж ті, для яких вони створювалися. Відбір – це процес, що здійснюється стихійно або свідомо, за його допомогою в системі зберігаються певні елементи нового та ніби “відбраковуються” інші.

Поняття “інновація” увійшло в науку ще в XIX столітті і почало використовуватися в аналізі трансформаційних процесів у культурі

всупереч поняттю “традиція”. Сьогодні нововведення розглядається як певна стадія процесу соціальної зміни.

У феномені нововведення виділяють звичайно такі елементи: а) саме нововведення; б) новатори, тобто ті, хто створює його, творці; в) розповсюджувачі; г) оцінювачі, спадкоємці. Так, крізь призму цих елементів можна розглядати процеси здійснення і реалізації соціальних нововведень, у тому числі в нашій країні, визначати сильні й слабкі ланки в інноваційному процесі.

Найбільшим і універсальним інноваційним циклом XX століття, що радикально вплинув на хід світової історії в глобальному масштабі, було виникнення, розвиток та розпад радянської імперії. Жовтнева революція 1917 року була насправді і великою, і соціалістичною. Як би не іронізували “постперебудовні” критики Радянського Союзу, процес створення нового радянського суспільства, незважаючи на його тяжкі, а часто й криваві наслідки, був водночас і процесом реалізації ідеї соціалізму. Звичайно, досить гуманна за тими історичними мірками модель, проголошена К. Марксом і Ф. Енгельсом, не була реалізована в системі радянського соціалізму. Вона не була реалізована і в інших соціалістичних державах. Варіанти соціалізму, створеного в Радянському Союзі, а згодом, з деякими варіаціями, в країнах Східної Європи, Латинської Америки, в Індокитаї, у Північній Кореї і Китаї, за своїм типом належать до казарменого тоталітарного соціалізму. Незважаючи на місцевий колорит, для систем цього типу характерні й спільні риси: репресивність, примусова індустріалізація, надшвидкісна урбанізація, мілітаризація, тотальний контроль, повне підпорядкування людини державі, заперечення загальноприйнятих прав людини. Іншого соціалізму в жодній країні не було.

Революційні соціальні зміни відрізняються від еволюційних істотно: по-перше тому, що вони не просто радикальні, а у найвищому ступені радикальні, що припускають докорінне ламання соціального об'єкта; по-друге – тому, що вони не часткові, а загальні або навіть всезагальні; і, нарешті, по-третє, вони, як правило, спираються на насильство.

В науковій літературі останніх років все більше уваги приділяється циклічним соціальним змінам. Це – складніша форма соціальних метаморфоз, бо вона, по суті, включає еволюційні і революційні зміни, висхідну і низхідну тенденції. Крім того, циклічні зміни – це не окремі акти якихось змін, а певна їх кількість, що в сукупності утворює цикл як певну сукупність явищ, процесів, послідовність яких є кругообігом протягом певного відтинку часу. Кінцева точка циклу ніби повторює початкову, але тільки за інших умов або на іншому рівні.

Соціологи різних напрямків фіксують, що багато соціальних інститутів, спільнот, класів і навіть цілі суспільства змінюються за циклічною схемою: виникнення, зростання, розквіт, криза і деградація, виникнення нового

явища, що може виступати спадкоємцем, а може виявитися і суперником і навіть одночасно бути спадкоємцем-суперником. До такої схеми змін схильні всі структури суспільства – соціальні, економічні, політичні, духовні.

Найсуттєвішим чинником соціальних змін у різних країнах світу в останні два-три століття виявилася ідеологія. Ідеологічні доктрини, ідеали, програми стали тим безпосереднім імпульсом, яким керувалося багато політичних партій і суспільних рухів, що здійснювали радикальні перетворення у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Найбільш значущими у світовій історії залишилися Велика французька революція XVIII століття, боротьба за незалежність і утвердження самостійності Сполучених Штатів Америки у XVIII столітті, Паризька комуна 70-х років XIX століття, Жовтнева революція 1917 року в Росії, китайська революція кінця 40-х років XX століття та ін. Вважають, що усі вони здійснювалися під прапором боротьби за реалізацію певних ідеологічних принципів та цінностей (ліберально-буржуазних, марксистсько-ленінських, маоїстських тощо).

Проте не тільки такі соціальні революції всесвітнього-історичного значення, а й всі соціальні зміни, обумовлені соціально-економічними і політичними причинами, мають ідеологічний характер. Просто слід мати на увазі, що чим значніші, фундаментальніші трансформації відбуваються, тим помітніша в них роль ідеології. Мабуть, немає нічого поганого у визнанні ідеологічного характеру соціально-політичних і економічних перетворень, тому що ці типи соціальних змін завжди мають ідеологічне забарвлення різного ступеня інтенсивності, незалежно від того, визнають цей факт самі суб'єкти таких змін чи ні. Основна практична і теоретична проблема лежить зовсім в іншій площині і полягає в тому, що нерідко в процесі політичної боротьби та різного роду політичних ігор, котрими майже завжди супроводжуються періоди соціальних перетворень, домінуючою виявляється так звана партикулярна ідеологія, яка виражає інтереси не більшості населення, а порівняно вузьких груп, чиї інтереси можуть бути корисливими. Тоді виникає конфлікт між цими групами й рештою суспільства, що проявляється в ідеологічній, соціальній і політичній сферах. Конфлікт може досягати такої гостроти, що виникне спокуса розв'язати його насильницькими засобами.

Термін “трансформація” часто використовується в соціологічній літературі. На нашу думку, трансформація – це сукупність змін, які йдуть одна за одною. Якщо ці зміни синтезують “зростаючий” або позитивно оцінюваний порядок, їх називають прогресом. Якщо ж зміни утворюють “низхідний” або негативно оцінюваний порядок, їх іменують регресом або деградацією.

Це дуже поверхова інтерпретація. Можливі трансформації не континуального, а різноспрямованого характеру. Вони не мають

узагальнюючого найменування. Крім того, дуже важко знайти надійні критерії позитивності-негативності або зростання-зниження результатів змін. І самі по собі ці оцінні характеристики дуже відносні.

Темпи і характер трансформацій визначаються як “внутрішніми” причинами, обумовленими самою природою об’єктів, що трансформуються, так і “зовнішніми” стосовно об’єкта причинами: природними катаклізмами (епідемії, стихійні лиха) або історичними, які викликаються діяльністю різних соціальних інститутів. “Внутрішні” причини породжують переважно повільні, еволюційні зміни; “зовнішні” ж – переважно швидкі процеси, що є або механізмами виживання і стабілізації, відновлення “гомеостазису”, або механізмами докорінного зламу старих, що не відповідають новим вимогам, форм життєдіяльності.

З усього розмаїття трансформацій найбільший інтерес становлять трансформації різноспрямовані, ті, які не можна віднести ні до прогресу, ні до регресу, а також ті, які слід охарактеризувати як довгострокові, що відбуваються протягом тривалих відтинків історичного часу. Цей клас трансформацій породжується переважно “внутрішніми” причинами, хоча неминуче схильний також до впливу і “зовнішніх” причин.

Дуже часто, говорячи про соціально-політичну динаміку, мають на увазі, в основному, країни, що розвиваються і модернізуються, переживають перехідні соціально-економічні стани і стадії радикальної трансформації політичних структур. При цьому нерідко випускається з виду, що і розвинуті держави Заходу проходили свого часу періоди модернізації, які включали еволюційні та революційні перетворення. Та й зараз, незважаючи на наявність відносно стабільної політичної системи, їм час від часу випадає переживати соціально-економічні і політико-інституційні зміни, іноді навіть кризового характеру.

Всі політичні системи зазнають досить швидкої еволюції, включаючи й ті, які називають розвинутими індустріальними країнами, оскільки будь-який політичний процес тісно пов’язаний із перетвореннями.

Сьогодні можемо відзначити, що в багатьох політичних системах є інститути, за допомогою яких потреби і вимоги перетворюються на рішення. Але наявні умови обов’язково змінюються. Нові угруповання захоплюють владні і командні позиції у той час, як їхні попередники втрачають владні повноваження. В результаті проголошуються нові права і створюються нові установи, що їх забезпечують.

Дійсно, важко було б знайти країну, навіть найстабільнішу, в якій не відбувалося б жодних інституційних змін. Політичні зміни в основному носять нелінійний характер і далеко не завжди мають своїм наслідком соціальний прогрес та поступальний рух суспільства. Можливі й серйозні політичні відступи: фіаско демократичних режимів, наприклад, мали місце в Німеччині й Італії, де в 1920 – 1930-х роках до влади прийшли фашисти.

Але найчастіше в політичному житті виникають своєрідні комбінації

“регресивних” і “прогресивних” змін. Таким чином, можна припустити, що категорія “політична зміна” у широкому сенсі охоплює практично усі відомі людській історії трансформації у політичних структурах і державних інститутах.

По-перше, політична зміна є специфічним типом соціальних змін, пов’язаних, насамперед, з модифікаціями в механізмі владної регуляції суспільства. Політична зміна має загальні соціологічні характеристики будь-якої соціальної зміни, але ними, звісно ж, не обмежується.

По-друге, політичні зміни пов’язані з трансформацією усередині інституціональних структур або ж із їх якісною заміною, обумовленою перетвореннями соціального середовища. Таким чином, політична зміна – це трансформація політичних інститутів, пов’язана зі зсувами в балансі соціальних акторів, із зміною їх потенціалів і позиційної розстановки політичних сил, обумовлених економічними, духовними, культурними, міжнародними і позасоціальними чинниками.

П. Штомпка вважає, що соціальні зміни відбуваються на таких елементарних рівнях “соціокультурного поля”: 1) ідей (ідеологій, теорій тощо); 2) норм і цінностей; 3) взаємодій і організаційних зв’язків і, нарешті, 4) інтересів і статусів [3].

Американський політолог Д. Аптер у книзі “Політична зміна” відзначає, що політична нестабільність у спеціальному змісті виробляє дух творчості та інновації.

Трансформація соціального порядку – процес невпинний, але повільний. Спостерігачеві, що вивчає невеличкий відтинок “спокійного” часу, може навіть здатися, що соціальна система не змінюється. В інших випадках перемини і реформи миготять, як у калейдоскопі, і особливо часто це відбувається в революційні епохи. Всі ці форми політичних змін політологи описують в рамках різних теорій: “транзитології” і “модернізації”, “соціології революції” і “стійкого розвитку”, “залежності” і “суброзвитку” тощо.

Проблеми переходів від одних якісних станів соціальної динаміки й інституційної системи до інших створили в політології блок методологічних підходів і теоретичних концептів, що поступово складається в особливу субдисципліну, названу “політичною транзитологією” (від англійського слова – “transition” – перехід). Під центральним поняттям “політичний перехід” у рамках цієї теорії звичайно розуміють соціальні й інституційні перетворення, пов’язані з просуванням від автократичних, тоталітарних і авторитарних режимів до демократичних засобів управління. Подібне бачення звужує поняття “переходу”, оскільки в широкому сенсі останнє може включати всі історичні форми перехідних процесів: від революційних до еволюційних, від сучасних до традиційних тощо.

До числа досліджуваних транзитологією об’єктів потрапляють країни, що мають різні рівні соціально-економічного і політичного розвитку: від

індустріально розвинутих до найвідсталіших. Різниця між державами, що проходять той чи інший перехідний період у своїй політичній динаміці, і країнами, що розвиваються в рамках так званої стійкої моделі, має насамперед аналітичний і темпоральний характер, оскільки практично всі держави, від Сомалі до Швейцарії, переживали у своїй історії ті або інші фази стійких і перехідних станів. Різниця лише в тому, що спрямованість, часовий інтервал, якісний характер і результат перехідних змін у них істотно відрізняються.

Що ж стосується політологічних концепцій переходу до “сучасного суспільства”, які розроблялися на Заході, то вони розділилися на такі основні напрямки, як теорії: 1) “модернізації”; 2) “розвитку”; 3) “відсталості” (або “суброзвитку”) і 4) “залежності”.

Однією з перших спроб побудови теоретичних конструкцій, що описують процеси політичних змін у третьому світі, стала розробка концепції політичної модернізації. Поняття “модернізація” використовується звичайно в трьох основних значеннях: по-перше, у найзагальнішому значенні як напрям прогресивних змін; по-друге, як модель соціальних трансформацій, що відбувалися на Заході з XVII до XIX століття і, по-третє, у вузькому сенсі – як засіб еволюції відсталих країн, що переходять від “периферійного” до “магістрального” типу суспільства.

Політична модернізація здійснюється прогресивною елітою, яка за підтримки “знизу” і “ззовні” ліквідує старі, традиційні інститути влади, створюючи при цьому їх сучаснішу заміну.

Минуло майже тринадцять років від початку ліберальних реформ у нашій країні. Світовий досвід визначає цей термін як цілком достатній для того, щоб одержати перші економічні та соціальні результати прийнятих політичних рішень, перевірити коректність стратегічного задуму. Набагато менше часу треба було для того, щоб зрозуміти утопічність політики військового комунізму в Росії і культурної революції в Китаї, результативність індустріалізації і відновлення народного господарства в СРСР. Десять років “нового курсу” Ф. Рузвельта, плану Маршалла в Європі, повоєнних реформ у Японії, ринкових перетворень у Китаї покінчили з розрухою в цих країнах та істотно поліпшили матеріальне становище переважної більшості населення.

Інша ситуація складається в Україні. Тринадцять років радикальних реформ вилилися в колосальні матеріальні і духовні втрати, але так і не вивели країну на стійку траєкторію розвитку.

Україна має ряд особливостей, що виділяють її серед великої кількості “однотипних” політичних систем, які трансформуються. По-перше, це характерна для неї слабкість політичних партій, їх більш ніж скромна залученість до процесу консолідації, а головне – неспроможність самих партій до консолідації, що виявляється в зростанні їх загального числа і

після проведення основних виборів. Відносна стабільність (на поверхні) системи, яка може легко трансформуватися на нестабільність через поглиблення конфліктів між основними політичними блоками, у тому числі й усередині державного механізму, а також між різними регіонами. По-друге, це відносна слабкість процесу мобілізації структур громадянського суспільства – тим більш дивна, бо Україна серед інших пострадянських держав відзначалася (за станом на початок переходу) високими рівнем організаційних навичок, порівняно великою кількістю різного роду колишніх громадських організацій. Громадянський умонастрій виявляється в спроможності людини до вільної і відповідальної організації повсякденного життя. Він набувається в процесі диференціації й відокремлення публічної і приватної сфер життя, породжений людською потребою в самостійно організованому середовищі повсякдення. Це своєрідне мікросередовище утворене індивідом із ним же встановлених і підтримуваних добровільно зв'язків спілкування, що сприяють збереженню його особистісної ідентичності (самості).

У демократичному суспільстві індивід має можливість взяти на себе певні обов'язки, продиктовані його публічними ролями, в обмін на захист з боку соціально-політичних інститутів його громадянських прав (на власність, приватну ініціативу тощо). Рівність громадян у правах не виключає пов'язаних з їхнім соціальним статусом відмінностей у суспільних обов'язках. Але поєднання цих прав і обов'язків завжди носить формальний, позаособистісний характер і тому дає кожному громадянину самостійність у встановленні повсякденних зв'язків із суспільством (макросередовищем) і дозволяє водночас зберігати певну дистанцію від нього. Так утворюється простір приватного життя, захищений громадянськими правами й обмежений публічними обов'язками людини.

Інший засіб організації повсякденного життя виникає у випадках, коли на процеси демократизації стійко впливає традиціоналізм. Соціально-політичні інститути, особливо владно-державні, не забезпечують надійного захисту декларованих громадянських прав через явну або приховану зневагу до них. Це свідчить про укоріненість патріархальних підвалин серед можновладців, авторитарність самої влади, що за звичаєм не зв'язує себе прийнятими перед суспільством зобов'язаннями або, кажучи простіше, схильна виконувати їх на власний розсуд.

Довільне використання повноважень влади є причиною відчуженості суспільства від влади. Вона виникає внаслідок одностороннього підпорядкування рядових громадян правилам і розпорядженням, що регламентують їхнє повсякденне життя. Його організація, відповідно до реєстру суспільних ролей, аж ніяк не гарантує індивідам недоторканність їхніх громадянських прав, якщо офіційні структури функціонують, не погоджуючи з принципом реципрокності (взаємності) свої дії у виконанні

встановлених законом обов'язків для приватних та офіційних осіб. За браком законоправності виникає постійна небезпека того, що відокремленість суспільного життя від приватного стане ще більш відносною, перетворившись на чисто умовну. Особливо зростає ця небезпека у випадку авторитарного режиму правління.

Ця проблема (йдеться про громадянський контроль над бюрократією) актуальна сьогодні для України. І, можливо, тільки найпильніша увага дослідників до зазначеного питання дозволить знайти шляхи подолання цієї великої і донині непоправної біди нашої держави – автономізації влади за мовчазної згоди суспільства на такий засіб реалізації політичного процесу.

Політична система сучасної України є системою з відносно низьким темпом соціальних процесів і недостатньою сприйнятливістю до соціальних нововведень. Кризові обставини склалися у всіх життєвих сферах суспільства: а) у природному (фізичному й біологічному) середовищі, де поглиблюється екологічна криза, зберігається панування нерациональних моделей природокористування (у промисловості й сільському господарстві), загальний генофонд народу зазнає значних втрат; б) у господарстві домінуючою є тенденція деградації найважливіших структур життєзабезпечення соціуму; в) у сфері культури (зокрема, в системі освіти) не забезпечується повне відтворення загальної культури, яка б відповідала прогресивним стандартам і потребам соціального розвитку, спостерігається подальша ерозія масової «практичної моралі»: значна частина населення все ще перебуває під впливом «культурного шоку», пов'язаного зі швидкою зміною панівних офіційних міфів і браком чіткої національної ідеї; г) не сформовано системи ефективних відносин України з іншими державами й міжнародним співтовариством.

Багато політиків і вчених вважають, що в українському суспільстві від початку реформування виникла нова проблемна ситуація, пов'язана з неадекватністю і кризою стратегії і політики реформ. До числа генеральних соціополітичних тенденцій розвитку цієї ситуації слід віднести:

³⁵₁₇ критичний, а за деякими параметрами – катастрофічний рух українського суспільства протягом усього періоду радикальних реформ;

³⁵₁₇ значна відчуженість суспільства від більшості політичних і соціальних інститутів, що діють в країні;

³⁵₁₇ поява у суспільстві соціально негативних наслідків проведеної приватизації, що виражаються в мінімізації трудової і посиленні кримінальної мотивації діяльності;

³⁵₁₇ маргіналізація і пауперизація значних верств українського суспільства, у тому числі населення в активному трудовому віці, висококваліфікованих робітників, інженерів і спеціалістів з вищою освітою,

**Соціально-політичні конструктивні зміни
як умова демократичного транзиту**

Лілія Юрженко

вчених, військових;

³⁵₁₇ посилення тенденцій авторитарно-бюрократичного, олігархічного і кримінального характеру розвитку суспільних відносин і функціонування державних інститутів;

³⁵₁₇ посилення соціальної дисфункції ЗМІ, яка проявляється у негативному ставленні значних груп населення до їх діяльності;

³⁵₁₇ формування антагоністичних за своїм характером суперечностей між суспільством і державою.

Перспективні шляхи виходу з очевидної кризи цього політичного процесу, про що свідчать не тільки зазначені загальні констатації, але й численні прояви українських реалій, проглядаються за такими векторами.

По-перше, кроком від “помилкової демократії” до справді демократичного транзиту, до консолідованої демократії може бути перехід від моделі “президентської демократії” до схеми “парламентської демократії”, що скоротить діапазон вузькогрупових політичних дій, які дестабілізують еволюційні процеси.

По-друге, варто було б сприяти процесові структуралізації, що вже відбувається, хаотичного партійно-політичного плюралізму (99 партій), що стимулює поляризацію лівих і правих політичних сил на користь формування ліво-правого центру, який у перспективі спроможний буде забезпечити більш розмірене просування курсом реформ за допомогою двопартійності.

По-третє, для України життєво важливою є ліквідація чинника “недовикористаної влади”, тобто по суті – безвладдя по виконавчих вертикалях, що при дуже нерозвинутій правовій основі вкрай слабка на всіх трьох рівнях. Показник цього – панування “кримінальної демократії”, що руйнує економіку і суспільну мораль.

По-четверте, стратегія стійкої соціальної трансформації передбачає рівномірний розподіл між поколіннями і територіями в просторі і часі матеріальних ресурсів, що дісталися українському суспільству, і створеного на цій основі інтелектуального потенціалу. Головним напрямком діяльності української держави має стати створення умов для організації необхідної кількості робочих місць і досягнення рівня заробітної плати, який забезпечив би режим розширеного відтворення суспільства і зміцнення на цій основі соціальних і політичних інститутів.

Література:

1. Українське суспільство 1994 – 1999. - К.: НАН України, Інститут соціології, 1999.
2. Шморгун О. Україна: шляхи відродження. Економіка, політика, культура. - К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1994.
3. Штомпка П. Социология социальных изменений. - М.: Аспект-Пресс, 1996.

Transparency International: індекс сприйняття корупції

Андрій Бова,

кандидат соціологічних наук,
заступник начальника лабораторії кримінологічних досліджень
НДІ проблем боротьби зі злочинністю
Національної академії внутрішніх справ України

*Увагу науковців і журналістів постійно привертають дослідження організації Трансперенсі Інтернешнл. Серед них найвідомішим є “рейтинг корумпованості” різних країн. Однак опис цього рейтингу, що подається, зокрема, в ЗМІ, часом дуже поверховий. Метою нашого огляду є аналіз відомостей про організацію “Міжнародна прозорість” (саме так перекладається з англійської назва **Transparency International**), її ініціатив та проектів, методологічного підходу організації до розрахунку узагальненого рейтингу корумпованості, ознайомлення широкого загалу з основними результатами цього проекту, визначення взаємозв'язку корупції з соціально-економічним розвитком різних країн.*

Сфери діяльності Трансперенсі Інтернешнл

Міжнародна неурядова організація Трансперенсі Інтернешнл (ТІ) з 87 представництвами у різних країнах світу (секретаріат розміщено в Берліні), очолювана колишнім директором Світового банку Пітером Айгеном, діє в кількох напрямках. Вона співпрацює з приватним сектором та громадськими організаціями над створенням зводу ділових антикорупційних принципів та програм підготовки співробітників на основі кодексів професійної етики. На міжнародному рівні організація ініціювала ухвалення угод про відмову від хабарництва при укладанні державних контрактів. ТІ пропонує також текст багатосторонньої угоди про прозорість на обговорення Світової організації торгівлі. У межах своєї діяльності організація створила інтернет-портал, на якому розміщує інформацію про бібліографію, посібник з протидії корупції, звіти щодо

характеристики національних систем доброчесності окремих країн, оприлюднює результати наукових досліджень.

Працівники місцевих представництв ТІ розробляють і здійснюють антикорупційні програми (освітні кампанії у Чехії та Росії, вуличні театри в Уганді тощо), формулюють пропозиції щодо реформування державної влади і законодавства (наприклад, про свободу інформації та фінансування партій, запровадження корупційного реєстру фірм, які не можуть залучатися до виконання державних замовлень (у Німеччині), є експертами у спостережних комітетах з питань приватизації (в Болгарії, Словаччині) тощо.

Нині ТІ виступає з ініціативою забезпечити надання нафтовими компаніями даних про їхні виплати урядовим і державним компаніям, що дозволить громадянам і громадським організаціям скласти повніше уявлення про доходи держави (це викликано високим рівнем корупції у таких потенційно багатих країнах, як Нігерія, Ангола, Азербайджан, Індонезія, Казахстан, Лівія, Венесуела та Ірак [1, с. 3]. Коментуючи рейтинги корумпованості за 2003 рік, П. Айген наголосив, що громадянське суспільство має контролювати антикорупційні програми і припиняти фінансову підтримку країнами-спонсорами та міжнародними фінансовими організаціями корумпованих компаній, викритих у даванні хабарів за кордоном. Діяльність ТІ широко підтримують громадські та урядові організації, а також великі національні і транснаціональні компанії.

Визначення рівня корумпованості у певній країні та порівняння показників зловживання владою у регіональному і глобальному аспектах є вельми актуальним завданням як у практичній боротьбі зі злочинністю, так і в науковому плані. Об'єктивні дані не завжди підходять для таких крос-національних порівнянь, оскільки законодавство різних країн посадові злочини трактує не однаково. До того ж, сама корупція має латентний характер і не може бути повністю відображена статистикою. Її дані часом ілюструють тільки якість роботи правоохоронних органів.

Багатогранність проблеми стимулює розробку найрізноманітніших дослідницьких проектів. Найпомітніші дослідження, що виявляли суб'єктивні показники корупції, за **цільовою вибіркою** умовно можна поділити на такі групи: опитування порівняно невеликої кількості експертів (їх, наприклад, здійснює "Дім свободи" (*Freedom House*)); опитування населення (Міжрегіональний інститут ООН з вивчення злочинності та правосуддя (*Interregional Crime and Justice Research Institute*), проекти "Євробарометр" Європейського Союзу і "Барометр нової Європи" Центру вивчення громадської політики (*Centre for the Study of Public Policy*)); оцінка ділового клімату серед значної вибірки підприємців (близько 70 – 150 респондентів у кожній країні), наприклад, обстеження Світовим банком бізнес-середовища у світі; узагальнення, за допомогою математики, показників корупції, отриманих з різних джерел (ТІ, Світовий

банк).

У свою чергу, регіональні і глобальні опитування за **характером запитань** можуть стосуватися як досвіду респондента, фактів корупції, знань про законодавство, можливих варіантів поведінки, пов'язаних з даванням хабара, так і сприйняття корупції – різних її оцінок, ставлень, прогнозів та установок щодо неї. Між цими індикаторами далеко не завжди існує щільний статистичний зв'язок. **Предмет** крос-національних соціологічних опитувань може полягати у виявленні різних видів і проявів корупції: від „блату” до захоплення держави, від адміністративної корупції до корупційної практики великих національних і транснаціональних компаній.

Трансперенсі Інтернешнл є однією з небагатьох аналітичних структур, поряд з фондом “Спадщина” (*Heritage Foundation*), Світовим банком, Світовим економічним форумом (*World Economic Forum*), Службою інформації журналу “Економіст” (*The Economist Intelligence Unit*), Колумбійським університетом (*Columbia University*), Світовим центром маркетингових досліджень (*The World Markets Research Centre*), Службою оцінки політичного ризику (*Political Risk Services*)), яка вираховує індекси корупції майже для ста країн світу.

Відома своїми антикорупційними ініціативами, ТІ впроваджує три дослідницькі проекти, спрямовані на визначення **Індексу сприйняття корупції** (від 1996 року; ретроспективний аналіз даних здійснено також за 1980 – 1985 та 1988 – 1992 роки), **Індексу хабародавців** (1999 та 2002 роки), **громадської думки щодо корупції** (2002 рік).

Індекс сприйняття корупції (ІСК) охоплює оцінки, надані підприємцями, вченими та аналітиками з ризиків щодо зловживання владою чиновниками з метою отримання особистої вигоди. Джерела, якими користується ТІ, не розрізняють на загальну адміністративну й політичну корупцію. Вищі значення ІСК (за шкалою від 0 до 10) свідчать про меншу актуальність проблеми корупції для певної країни.

Слід зазначити, що ряд аналітичних структур, зокрема й ТІ, для крос-національного порівняння подають конкретне значення корупції у певній країні. Інші, поряд із точним значенням, відносять країни до певних великих груп (“країни з низьким, середнім чи високим рівнем корупції” – „Дім свободи”; “країни з високим, середнім або низьким розвитком людського потенціалу” – ООН). Останній підхід дає, на нашу думку, менше можливостей для спекуляцій і елімінує певні статистичні похибки виміру явища.

Методологічні підходи до визначення корупції

ТІ будує індекс сприйняття корупції на підставі усереднених даних за певний проміжок часу, що дає змогу уникнути помилок, а також впливу активного упередженого обговорення проблеми корупції. Організація

використовує низку соціологічних опитувань, де зміст корупції визначається дещо по-різному. Звернемо особливу увагу на методологію обчислення індексу, зокрема, за 2001 – 2003 роки [2 – 4]. Розрахунки узагальненого показника здійснює професор університету Пассау (Німеччина) Йохан Граф Ламздорф. Він зазначає, що терміни “поширеність”, “частота”, “обмеження”, “звичайність”, “внесок у ділове середовище” пов’язані між собою. Усі вони відносяться до певної шкали корупції, вимірюючи її сутність [4, с. 4]. Крім того, в літературі розрізняють окремі форми корупції, наприклад, кумівство та корупцію у формі грошових виплат. Докладніше визначення корупції аналітичними структурами, дані яких були використані для розрахунку ІСК за 2003 рік, наводяться нижче [4, с. 4 – 5].

Щорічний довідник з міжнародної конкурентоспроможності Інституту розвитку управління в Лозанні (*The Institute for Management Development, Lausanne (IMD), 2001-2003*) включає думки респондентів стосовно того, “переважають чи ні хабарництво і корупція у державній сфері”.

Служба консультацій з політичних та економічних ризиків в Гонконзі (*The Political and Economic Risk Consultancy, Hong Kong (PERC), 2001*) запитувала, “якою мірою вплив корупції погіршує соціальне і ділове середовище”.

Служба інформації журналу “Економіст” (*The Economist Intelligence Unit (EIU), 2003*) визначає корупцію як ступінь використання службового становища (для вигод політичної партії) для отримання персонального фінансового зиску та прагне встановити рівень шкоди від корупції. Так, корупція є одним з більш ніж 60 індикаторів, що використовуються для виміру ризиків і прогнозування, якими переймається ця служба.

Прайсвотерхаузкоуперс (*PricewaterhouseCoopers (PwC), 2001*) запитує про частоту корупції у широкому контексті, зокрема у сфері експорту/імпорту або субсидій, уникнення податків.

Дослідження “Перехідні суспільства” (*Freedom House, Nations in Transit (FH), 2003*) визначає рівень корупції без надання подальших визначень.

В обстеженні ділового середовища у світі (*The World Bank's World Business Environment Survey (WBES), 2001*) Світовий банк ставить два запитання щодо корупції. Перше з них дає змогу визначити частоту корупційних явищ, а друге – оцінити вплив корупції на бізнес.

Колумбійській університет (*The State Capacity Survey by Columbia University (CU), 2003*) цікавиться серйозністю корупції у державних органах.

Світовий центр маркетингових досліджень (*The World Markets Research Centre (WMRC), 2002*) оцінює бюрократизм, можливість зіткнутися з корумпованими чиновниками та подібними групами. До цих видів корупції відносяться дрібні хабарі, значні за розміром випадки “відкату” та корпоративне шахрайство.

У проекті Світового банку і Європейського банку реконструкції і розвитку (ЄБРР) “Обстеження бізнес-середовища та результатів роботи підприємств” (*The Business Environment and Enterprise Performance Survey (BEEPS)*), 2002) визначилася частина нерегулярних додаткових платежів і вплив корупції на стан і розвиток бізнесу.

Багатосторонній банк розвитку (*Multilateral Development Bank (MDB)*, 2002) запитував експертів, відібраних з власних співробітників, пов’язаних з певною країною, про поширеність випадків корупції.

Методологія Світового економічного форуму (*Global Competitiveness Report (GCR) of the World Economic Forum (WEF)*, 2001-2003) дещо змінювалася, залежно від року. Зокрема, 2001 року в “Огляді конкуренції у світі” СЕФ запитував, чи є “поширеними/не поширеними нерегулярні, додаткові виплати, пов’язані з дозволами на імпорт та експорт, отриманням ділових ліцензій, сплатою податків або отриманням кредитів”. В “Огляді конкуренції в Африці” ставляться запитання про “проблематичність для бізнесу різних чинників, зокрема корупції” та “коли фірми вашої галузі ведуть бізнес з державою, яку частину від ціни контракту вони мають запропонувати як неофіційні додаткові виплати аби забезпечити укладання угоди”.

2002 року Світовий економічний форум в “Огляді конкуренції у світі”, змінивши дещо формулювання, збільшив кількість запитань. Запитання були змінені і в “Огляді конкуренції в Африці”. 2003 року респондентам пропонувалося відповісти на 7 запитань, оцінюючи поширення у фірмах недокументованих, додаткових виплат або хабарів, пов’язаних з: “(1) отриманням дозволів на експорт та імпорт; (2) діяльністю комунальних підприємств; (3) сплатою податків; (4) укладанням контрактів, отриманням ділових ліцензій; (5) отриманням кредитів; (6) впливом на законотворення та політику; а також (7) отриманням сприятливих юридичних рішень”.

Інформейшн Інтернешнл (*Information International (II)*, 2003) запитує про поширеність хабарів, впливу їхнього розміру на заняття бізнесом, частоту розподілу державних замовлень за принципом спорідненості та знайомств.

Геллап Інтернешнл на замовлення Трансперенсі Інтернешнл (*Gallup International on behalf of Transparency International (GI/TI)*) запитує: (1) наскільки поширене пропонування хабара політикам, керівникам держапарату і суддям та (2) якою мірою витрати, пов’язані з такого роду платежами, є перешкодою для надійного ведення бізнесу, а також (3) як часто державні контракти надаються скоріше діловим асоціаціям, друзям і родичам, ніж укладаються на засадах конкуренції.

В межах теми цієї публікації слід зазначити деякі інші підходи до визначення корупції в експертних опитуваннях, обстеженнях ділового середовища та побудови агрегованих показників корупції. Так, Служба оцінки політичних ризиків (*Political Risk Services – PRS*) з 1982 року видає

Міжнародний довідник з ризиків у країнах (*International Country Risk Guide*). Оцінка корупції в уряді визначається на основі двох запитань: “ймовірність вимоги високих урядових чиновників надати спеціальні платежі” та “звичайність практики прийняття нелегальних платежів на нижньому рівні уряду” у формах “хабарів, пов’язаних з ліцензіями на імпорт і експорт, оподаткуванням, захистом поліції, позичками”.

Фонд “Спадщина”, аналізуючи статистичні дані, результати соціологічних та експертних опитувань з 1995 року, на підставі 10 факторів визначає комплексний індекс економічної свободи. Три фактори (“Торгова політика”, “Права власності”, “Регулювання”) стосуються оцінки зловживань владою у відповідних сферах.

Світовий банк здійснює кілька проектів, спрямованих на комплексне визначення рівня корупції. Він з 1996 року, застосовуючи процедуру математичного об’єднання власних статистичних даних та інших джерел, що оприлюднюють відомі аналітичні й дослідницькі інституції („Дім свободи”, „Служба інформації журналу „Економіст”, Служба оцінки політичних ризиків, Гелап Інтернешнл), будує агреговані показники, що відображають різні сторони державного управління. Показник **контроль корупції** охоплює різні типи і прояви хабарництва – використання державної влади для отримання приватного зиску, частота „нерегулярних платежів” чиновникам та працівникам суду, хабарі заради інтересу підприємства, сприйняття корупції у громадському секторі тощо. Проект “Обстеження бізнес-середовища та результатів роботи підприємств”, здійснюваний Світовим банком спільно з ЄБРР (1999 та 2002 роки), визначає різні сторони корупції, у тому числі й певні аспекти корупції адміністративної.

Світовий банк провів також у 1999 – 2002 роках обстеження громадського сектора 22 країн, ґрунтуючись на інформації, отриманій від населення, підприємців і чиновників. Адаптований для кожної країни опитувальник для представників державних органів містив, зокрема, запитання щодо поширеності покровительства, сприйняття корупції, її динаміки, механізмів, форм, етичних цінностей, обізнаності з антикорупційними нормами. А дослідження Університету ООН 1998 року спрямовувалося на визначення експертних оцінок ефективності бюрократії у 50 країнах Африки та Азії, зокрема динаміки хабарництва, частоти нерегулярних додаткових платежів, відсотків чайових до заробітної платні.

Основні принципи розрахунку Індексу сприйняття корупції та узгодження даних

Методологія побудови ІСК Трансперенсі Інтернешнл передбачає об’єднання кількох досліджень за три минулі роки, що дозволяє зменшити різкі коливання показника, на які можуть вплинути політичні скандали:

істотні зміни у рівні корупції відбуваються поступово, а громадське уявлення може формуватися під впливом якихось динамічних подій. До того ж, як наголошує економіст Дж. Ламздорф, відбираються проекти, де корупція чітко відмежовується від таких понять, як політична нестабільність або націоналізм. Дані зазначених вище структур збираються за різною методологією і виражені в різних шкалах, що не дає змоги здійснити просте співставлення між країнами.

Деякі інституції, такі як Прайсвотерхаузкуперс, Гелап Інтернейшнл на замовлення ТІ, Світовий банк (Обстеження ділового середовища у світі) здійснювали лише одне дослідження. Інші, зокрема Служба консультацій з політичних та економічних ризиків, Світовий економічний форум та Інститут розвитку управління проводили кілька опитувань впродовж 2001 – 2003 років. Світовий економічний форум публікує свої дані не лише в “Огляді конкуренції у світі” (*Global Competitiveness Reports*), а й в “Огляді конкуренції в Африці” (*Africa Competitiveness Reports*). Організація “Дім Свободи” та Служба інформації журналу “Економіст” ґрунтують свої висновки на опитуванні невеликої кількості експертів. У деяких проектах (Інституту розвитку управління, Обстеження ділового середовища у світі, Обстеження бізнес-середовища та результатів роботи підприємств, Світового економічного форуму) опитуванню підлягають порівняно великі вибірки резидентів (часом також з транснаціональних компаній), інші дані (Служба консультацій з політичних та економічних ризиків, “Дім Свободи”, Трансперенсі Інтернешнл/Гелап Інтернешнл, Інформейшн Інтернешнл, Багатосторонній банк розвитку, Колумбійський університет, Світовий центр маркетингових досліджень та Служба інформації журналу “Економіст”) відносяться до опитувань вихідців з тих чи інших країн.

ТІ прийняла стратегічне рішення щодо спрощення методології і виключення з ІСК результатів опитувань населення. Отже, індекс ТІ являє собою лише точки зору бізнесменів і аналітиків певних країн. Зокрема, 2000 року аналізувалися два джерела, які потім не включалися до подальших ІСК: Служба оцінки політичних ризиків, Міжнародне дослідження потерпілих від злочинів (*International Crime Victim Survey*) Міжрегіонального інституту ООН з вивчення злочинності та правосуддя (UNICRI).

Існують також дослідження, в яких корупція змішується з такими поняттями, як політична нестабільність чи націоналізм. Наприклад, індекс корупції в уряді, що подається у Міжнародному довіднику з ризиків у країнах, відображає не стільки рівень корупції, скільки політичний ризик корупції. Цей показник, як зазначає Дж. Ламздорф, є чутливим до ситуації з терпимим ставленням до корупції у тій чи іншій країні. ТІ зверталася до даних Служби оцінки політичних ризиків 1996 року і планує використовувати змінені дані у майбутньому [4, с. 3]. Як зазначає ТІ, проект UNICRI є практично єдиним опитуванням широкого кола громадськості у

різних країнах, що фіксує досвід віктимізації, визначає кількість потерпілих від вимагання хабарів.

Щоб довести методологічну обґрунтованість та узгодженість відібраних даних різних досліджень, на яких ґрунтується індекс сприйняття корупції, Дж. Ламздорф наводить коефіцієнти кореляції Пірсона і Кендела між показниками корупції різних досліджень [4, с. 9]. Можна передбачати, що чим вищою буде кореляція між показниками корупції, тим більше дані узгоджуватимуться між собою, а, отже, збільшиться й довіра до інтегрального індексу сприйняття корупції. Високі значення коефіцієнтів кореляції, поряд з невеликим стандартним відхиленням, свідчать про надійність даних. Використані ТІ дані, зокрема, для побудови ІСК 2003 року, виявляють загалом помірний або високий статистичний зв'язок. Однак кореляція між дослідженнями не може слугувати цілковитим обґрунтуванням певного рівня корупції в країні. Річ у тім, що різні аналітичні групи можуть користуватися даними одна одної, а також звертають увагу на ІСК при наданні власних оцінок.

Загальний алгоритм розрахунку індексу такий: дані з різних джерел ранжуються і нормуються, зводяться до однакових величин, потім обчислюється просте середнє для відповідної країни. Крім індексу, для кожної країни подається значення стандартної девіації, яке вказує, на скільки в середньому відхиляються індекси, обчислені іншими організаціями, від обрахованого Трансперенсі Інтернешнл ІСК. Згідно із законами математичної статистики, 95 % значень усіх спостережень лежить у межах плюс або мінус два стандартні відхилення. Якщо стандартне відхилення дорівнює одному балу і вище, то це свідчить про неузгодженість підвибірки джерел для певної країни (2003 року серед країн колишнього радянського блоку найбільша варіабельність даних зафіксована для Польщі, Румунії та Литви). У зв'язку з цим слід зазначити, що власне обчислення середнього балу можливе лише на більш-менш однорідній сукупності даних, показником якої є стандартне відхилення. Крім того, обчислення середнього балу вимагає, як правило, більшої сукупності даних. ТІ зазначає, що порівняння з результатами попередніх років повинні бути засновані на балі даної країни, а не на її місці (рангу) в загальному списку, оскільки щороку додаються нові країни. Для виявлення певних тенденцій необхідно звернутися до першоджерел, на яких ґрунтується індекс сприйняття корупції.

Деякі глобальні і регіональні тенденції корупції

Динаміка рейтингів ТІ загалом свідчить про те, що проблема корупції меншою мірою сприймається в індустріально розвинених країнах Заходу. І зрозуміло, адже бюрократія в цих країнах існує вже тривалий час, упродовж якого сформувалися відповідні традиції та законодавча база, а також механізми контролю громадянського суспільства над владою. Попри

це, навіть деякі країни Заходу не уникли політичних скандалів, пов'язаних з корупцією. Теоретичний аналіз і приклади зловживання владою у промислово розвинених країнах описані, зокрема, у творах Донатели делла Порти (*Donatella della Porta*), Сюзен Роуз-Аккерман (*S. Rose-Ackerman*), Роберта Теобальда (*R. Theobald*). Тим часом, у колишніх колоніях склалася інша культура надання державою послуг населенню, а формування влади відбувалося з урахуванням клієнтурних відносин.

У таблиці 1 подано динаміку рейтингів сприйняття корупції у країнах з перехідною економікою, а також середні бали у загальній вибірці та відповідно підвибірках, кількість джерел, що використовуються, для побудови ІСК. Спостерігається загальне зниження індексу у загальній вибірці (з 4,89 до 4,22 балів) та у вибірці, до якої входять країни колишнього СРСР (крім Балтії) – з 3,03 до 2,44. Зважаючи на наведені дані, сприйняття корупції в країнах Центральної та Східної Європи є дещо кращим за ситуацію з корупцією у країнах пострадянського простору.

Країни колишнього СРСР (крім Балтії та Білорусі) виявляють подібність у значеннях ІСК. За соціалізму історично склалося таке явище, як „блат”. Пізніше, з початком номенклатурної приватизації, роль дружніх зв'язків підвищилася, стали вагомими масштаби підкупу посадових осіб з боку бізнесу, почалося захоплення економіки й державної влади корпоративно-клієнтарними групами. Відтак корупція стає соціокультурним чинником, що уповільнює економічний розвиток і є індикатором неефективного адміністрування.

Таблиця 1

**Динаміка корупції у країнах з перехідною економікою та в світі
Центральна та Східна Європа**

Країна	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Албанія	–	2,3	–	–	2,5	2,5
Боснія і Герцеговина	–	–	–	–	–	3,3
Болгарія	2,9	3,3	3,5	3,9	4,0	3,9
Хорватія	–	2,7	3,7	3,9	3,8	3,7
Чехія	4,8	4,6	4,3	3,9	3,7	3,9
Естонія	5,7	5,7	5,7	5,6	5,6	5,5
Угорщина	5,0	5,2	5,2	5,3	4,9	4,8
Латвія	2,7	3,4	3,4	3,4	3,7	3,8
Литва	–	3,8	4,1	4,8	4,8	4,7
Македонія	–	3,3	–	–	–	2,3
Польща	4,6	4,2	4,1	4,1	4,0	3,6
Румунія	3,0	3,3	2,9	2,8	2,6	2,8
Словаччина	3,9	3,7	3,5	3,7	3,7	3,7
Словенія	–	6,0	5,5	5,2	6,0	5,9
Югославія	3,0	2,0	1,3	–	–	–
Чорногорія	–	–	–	–	–	2,3
Середній показник у країнах Центральної та Східної Європи	3,95	3,82	3,93	4,23	4,11	3,78

Країни колишнього СРСР (крім Балтії)

Країна	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Вірменія	–	2,5	2,5	–	–	3,0
Азербайджан	–	1,7	1,5	2,0	2,0	1,8
Білорусь	3,9	3,4	4,1	–	4,8	4,2
Грузія	–	2,3	–	–	2,4	1,8
Казахстан	–	2,3	3,0	2,7	2,3	2,4
Киргизстан	–	2,2	–	–	–	2,1
Молдова	–	2,6	2,6	3,1	2,1	2,4
Росія	2,4	2,4	2,1	2,3	2,7	2,7
Таджикистан	–	–	–	–	–	1,8
Україна	2,8	2,6	1,5	2,1	2,4	2,3
Узбекистан	–	1,8	2,4	2,7	2,9	2,4
Середній показник по країнах колишнього СРСР (крім Балтії)	3,03	2,38	2,46	2,48	2,7	2,44
Загальна кількість країн з перехідною економікою	12	24	20	17	20	26
Середній показник ІСК у загальній вибірці	4,89	4,60	4,76	4,76	4,56	4,22
Кількість країн у загальній вибірці	85	99	90	91	102	133
Кількість використаних досліджень для розрахунку ІСК	–	17	16	14	15	17
Кількість організацій	–	11	9	8	10	13

Україна 1998 року мала 2,8 бала (стандартне відхилення становило 1,6 бала), посідаючи 70 місце; 1999 року – 2,6 (відповідно стандартне відхилення – 1,4 і 77 місце); 2000 року (найгірший результат) – 1,5 (0,7 і 88); 2001 року – 2,1 бала (1,1 і 83). 2002 року Україна була охоплена 6 дослідженнями, в тому числі такими, як „Огляд конкуренції у світі” Світового економічного форуму за 2000 – 2002 роки, обстеження Світовим банком ділового середовища у світі за 2001 рік, Служби інформації журналу “Економіст” за 2002 рік; рейтинги “Дому свободи” за 2002 рік. Тоді ІСК дорівнював 2,4 бала, що забезпечило їй 86 місце. Неузгодженість оцінок щодо корупції в українському суспільстві виявилася низькою (0,7 бала).

2003 року для нашої країни індекс обчислювався з огляду на такі дослідження: „Огляд конкуренції у світі” Світового економічного форуму за 2000 – 2003 роки, обстеження Світовим банком ділового середовища у світі за 2001 рік, Служби інформації журналу “Економіст” за 2003 рік, “Дім свободи” за 2003 рік, Колумбійський університет за 2003 рік, “Обстеження бізнес-середовища та результатів роботи підприємств” Світового банку і ЄБРР за 2002 рік, Багатосторонній банк розвитку – 2002 рік, Світовий центр маркетингових досліджень – 2002 рік. Значення ІСК суттєво не змінилося – 2,3 бала (відповідно 111 місце) з найменшою варіабельністю оцінок (стандартне відхилення – 0,6), що дає підстави стверджувати про всебічну оцінку (в межах обраної методології) зловживання владою у нашій країні, порівняно, наприклад, з Білоруссю, яка охоплювалася лише

5 дослідженнями.

ІСК за 2003 рік розраховувався для країн, охоплених мінімум трьома дослідженнями. Як зазначає ТІ, значними масштабами поширення корупції характеризуються такі країни, як Бангладеш, Нігерія, Гаїті, Парагвай, М'янма, Камерун, Ангола, Таджикистан, Кенія, Грузія, Азербайджан та Індонезія – країни з показником, нижчим за 2 бали у новому Індексі. Країни з показником вище 9 балів, тобто з низьким рівнем сприйняття корупції, – це багаті країни, а саме Фінляндія, Ісландія, Данія, Нова Зеландія, Сінгапур і Швеція. Зауважимо, що середні позиції по ІСК за 2003 рік посідають Коста-Ріка (4,3), Греція (4,3), Республіка Корея (4,3), Білорусь (4,2), Бразилія (3,9), Болгарія (3,9), Чехія (3,9).

На підставі даних із джерел, які регулярно використовуються для індексу, – продовжує П. Айген, – Австрія, Бельгія, Колумбія, Франція, Німеччина, Вірменія, Малайзія, Норвегія і Туніс демонструють поліпшення ситуації з корупцією, тоді як у Аргентині, Білорусі, Чилі, Канаді, Ізраїлі, Люксембурзі, Польщі, США і Зімбабве ця ситуація погіршується [1, с. 3].

Корупція і соціально-економічний розвиток

Корупція неодноразово розглядалася у поєднанні з такими явищами і процесами, як ступінь демократії, ефективність державного управління, рівень ВВП, глобалізація, якість навколишнього середовища та ін. [див., наприклад, 5; 6]. Наше порівняльне дослідження спрямоване на виявлення співвідношення індикаторів, які відображають якість розвитку людського потенціалу та його складових і корупції. Автором використано емпіричні масиви, зібрані ООН у ході підготовки звітів про людський розвиток за 2002 та 2003 роки.

У Доповіді ООН про людський розвиток за 2002 рік містилися статистичні дані, на основі яких визначалися показники розвитку людського потенціалу: індекс очікуваної тривалості життя (розраховується на підставі очікуваної тривалості життя при народженні), індекс рівня освіти (розраховується на підставі рівня грамотності й кількості осіб, що вступили до навчальних закладів першого, другого і третього рівнів), індекс ВВП (розраховується на підставі частки ВВП на душу населення з урахуванням паритету купівельної спроможності місцевої валюти відповідно до долара США), індекс розвитку людського потенціалу – ІРЛП (розраховується на підставі зазначених вище індексів тривалості життя, освіти та ВВП). Дані щодо очікуваної тривалості життя і ВВП представлені на 2000-й, а освіти – на 1999 рік [7, с. 149 – 152]. Чим вище значення цих індексів за шкалою від 0 до 1, тим відповідно вищими є показники тривалості життя, освіченості, ВВП та загалом людського потенціалу тієї чи тієї країни. За даними Програми розвитку ООН, спостерігається падіння значення ІРЛП в Україні, перехід її з групи країн

з високим ІРЛП до групи країн з середнім розвитком. 2002 року наша країна посіла 80 місце серед 173 країн світу, опинившись між Казахстаном і Грузією. 2003 року Україна посідала 75 позицію серед 175 країн між Таїландом і Казахстаном.

Додатково залучено також агрегований показник контролю корупції Світового банку, який є альтернативою ІСК (вимірюються від -2,5 до 2,5 бала із середнім значенням, що дорівнює 0). Україна за показником контролю корупції 2001 року (узагальнювалося загалом 17 досліджень 15 міжнародних організацій) мала -0,90 бала.

Таблиця 2 демонструє статистичну значущість усіх коефіцієнтів кореляції: чим менший рівень корупції, тим краще живе населення. ІСК Трансперенсі Інтернешнл також має високу кореляцію з показником контролю корупції Світового банку ($r=0,967$ $p<0,01$), що може бути пояснено, зокрема, спільними джерелами, на яких будуються обидва індекси.

Таблиця 2

Взаємозв'язок корупції з соціально-економічним розвитком, 2001 р.

	Рівень ВВП на одну особу (з урахуванням паритету купівельної спроможності)	Індекс очікуваної тривалості життя	Індекс рівня освіти	Індекс ВВП	Індекс розвитку людського потенціалу
ІСК, 2001 (n=90)	,878**	,600**	,625**	,847**	,758**
Контроль корупції (n=150)	,828**	,536**	,515**	,766**	,652**

* Коефіцієнт кореляції є статистично значимим на рівні $p<0,01$.

Таблиця 3

Взаємозв'язок корупції з соціально-економічним розвитком, 2002 р.

	Рівень ВВП на одну особу (з урахуванням паритету купівельної спроможності)	Індекс очікуваної тривалості життя	Індекс рівня освіти	Індекс ВВП	Індекс розвитку людського потенціалу
ІСК, 2002 у загальній вибірці (n=101)	0,863**	0,546**	0,571* *	0,820**	0,706**
ІСК, 2002 для країн із перехідною економікою (n=20)	0,779*	0,421	0,612*	0,766*	0,829*

* Коефіцієнт кореляції є статистично значимим на рівні $p<0,05$.

** Коефіцієнт кореляції є статистично значимим на рівні $p<0,01$.

Ми ставили за мету з'ясувати також питання, чи зберігається зв'язок між показниками, що характеризують корупцію, та даними, що відображають соціально-економічний розвиток. Для аналізу довелося скористатися необхідною статистикою, яка міститься в Доповіді ООН про людський розвиток за 2003 рік. "Цілі в галузі розвитку, сформульовані в декларації тисячоліття: міждержавний договір про рятування людства

від злиднів” (дані щодо очікуваної тривалості життя і ВВП представлені на 2001 рік, освіти – на 2000–2001 роки) [8, с. 237 – 240]. Зазначимо, що ІСК за 2002 рік, розрахований ТІ, ґрунтується на джерелах 1999 – 2001 років.

Виявилося, що ІСК доволі щільно пов’язаний з показниками соціально-економічного розвитку (див. **таблицю 3**). Усі кореляційні зв’язки можуть характеризуватися в більшості випадків як слабкі або помірні. У загальній вибірці найбільші значення за ІСК та ІРЛП мають такі країни, як Данія, Фінляндія, Нова Зеландія, Ісландія, Швеція, Канада, Люксембург, Нідерланди, Великобританія; найменші – Ангола, Малаві, Танзанія, Замбія.

Додатково, із загальної вибірки, була сформована підвибірка з 20 країн з перехідною економікою. Серед них найвищі значення за ІСК та ІРЛП продемонстрували Словенія, Естонія, Угорщина, Литва, Білорусь, Польща, Чехія, найнижчі – Молдова, Азербайджан, Албанія, Грузія, Узбекистан, Казахстан. Взаємозв’язок показників у цій підвибірці узгоджується із загальною тенденцією.

Варто наголосити на подібності рейтингів сприйняття корупції за різні роки. Наприклад, коефіцієнт ІСК за 2001 та 2002 роки становить 0,991 (це можна пояснити дублюванням джерел). Тенденція зв’язку між сприйняттям корупції та соціально-економічною статистикою зберігається в різні роки. Чим вищий ІСК (а відтак країна сприймається як менш корумпована), тим більший потенціал має людський розвиток та його складові. Отже, дані, зібрані ТІ, можуть бути використані для пошуку емпіричних закономірностей і пояснення певних соціально-економічних явищ.

З огляду на викладене можна зробити такі **висновки**. ТІ прагне задіяти ресурси держави (удосконалення управління і реформа законодавства, збільшення покарань за посадові злочини), приватного сектора (запровадження кодексів поведінки і рамкових угод для зменшення корупції) і громадянського суспільства (проведення антикорупційних кампаній, контроль за владою) з метою подолання корупції. Оскільки виявлені злочини являють лише верхівку великого айсберга, ТІ здійснює наукову діяльність, зокрема, щодо визначення рейтингів корумпованості на підставі узагальнення за трирічні періоди результатів досліджень. На нашу думку, серед переваг методології ІСК необхідно виокремити такі:

1. Інтеграція якомога ширшого спектра оцінок аналітичних інституцій, які тривалий час вивчають проблему корупції. При цьому рейтинг корумпованості включає як експертні опитування, так і обстеження ділового клімату.

2. Уніфікація результатів розрахунку та обчислення не лише середнього значення ІСК по країнах, а й додаткового показника

стандартного відхилення, що відображає узгодженість наведених даних.

3. Висока кореляція результатів досліджень проблеми корупції, що підвищує обґрунтованість включення до ІСК різних досліджень.

До певних недоліків ІСК, на наш погляд, можна віднести:

1. Залучення переважно результатів опитувань експертів, здійснених іншими дослідницькими інститутами. Кожне дослідження, використане ТІ для побудови індексу, має все ж власну методологію, неоднакове визначення корупції, різних її форм та різні критерії оцінки її рівня, специфічну процедуру обчислення інтегральних показників. Індекси, побудовані на основі даних, що виявляють високу кореляцію для певної групи країн, є релевантними саме для них. Отже, для кожної країни існує свій, специфічний (в сенсі використаних даних) рейтинг. Крім того, порядок відбору і кількість експертів безперечно впливають на результат оцінки корупції в тій або іншій країні, підвищуючи роль суб'єктивного чинника.

2. ТІ використовує різну кількість опитувань, проведених у різні роки. Тому неоднорідність джерел не дає змоги для цілковито надійного порівняння оцінок різних країн і даних індексу. Для визначення тенденції зміни ІСК ТІ радить звернутися до першоджерел, які використовуються для розрахунку узагальненого рейтингу корумпованості. Ряд аналітичних структур взагалі не мають даних у динаміці. А тому, навіть маючи їхні результати, важко оцінювати тенденції корупції у певній країні.

3. ТІ обчислює лише один індекс сприйняття корупції, коли інші дослідницькі структури, поряд з дослідженням рівня корупції, надають ще й різноманітні показники, які характеризують стан демократії, ефективність управління, економічний розвиток тощо (що, звісно, не заважає зіставляти ІСК з даними різних проектів). Наявність лише одного показника рівня корупції не дає змоги подати розгорнуті практичні рекомендації щодо її зменшення.

На сьогодні Індекс сприйняття корупції є одним з вагомих показників, на які орієнтуються іноземні інвестори та аналітичні структури наближених до урядів високорозвинених країн світу. Його застосовують у політологічних та економетричних дослідженнях для пояснення ефективності державного управління, економічного розвитку та рівня демократії. Власне, індекс поділяє країни між геополітичним Півднем і Північчю. Ця тенденція зберігається не лише за вектором сприйняття корупції, а й в соціально-економічному плані. Водночас загальний характер індикатора не дає змоги зафіксувати різні прояви корупції та дати докладні поради стосовно протидії цьому явищу.

Література:

1. Новый Индекс показал, что девять из десяти развивающихся стран нуждаются в срочной практической поддержке для борьбы с коррупцией.

Пресс-релиз. – М., Трансперенси Интернешнл, 2003. – 7 октября.

2. **Lamsdorff J. G.** Background Paper to the 2001 Corruption Perception Index. Framework Document. Transparency International and Gottingen University, June. – 2001.

3. **Lamsdorff J. G.** Background Paper to the 2002 Corruption Perception Index. Framework Document. Transparency International and Gottingen University, 2002. – July.

4. **Lamsdorff J. G.** Background Paper to the 2003 Corruption Perceptions Index. Framework Document 2003. Transparency International (TI) and University of Passau, 2003. – September.

5. **Mauro P.** The Effects of Corruption on Growth, Investment, and Government Expenditure: A Cross-Country Analysis // Corruption and the Global Economy / Ed. Kimberly A. E. – Washington, D.C., 1997.

6. **Broadman H. G., Recanatini F.** Seeds of Corruption: Do Market Institutions Matter? // World Bank Policy Research Working Paper 2368. – 2000.

7. Human Development Report 2002. Deepening democracy in a fragmented world. – N. Y., Oxford, Oxford University Press, 2002.

8. Human Development Report 2003. Millennium Development Goals: A compact among nations to end human poverty. – N.Y., Oxford, Oxford University Press, 2003.

Ліберальна концепція держави Максима Ковалевського

Василь Мойсієнко,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри права

Черкаського національного університету

ім. Б. Хмельницького

У нинішній період суспільного реформування особливої актуальності набуває проблема відносин між суспільством і державою. Ця обставина спонукає до вивчення наукової спадщини найяскравіших представників вітчизняної політичної думки кінця XIX – початку XX століття. Адже в той період в Російській імперії на перший план виходить завдання модернізації системи державної влади. В контексті вирішення цієї проблеми великого значення набули взаємовідносини держави і суспільства, політичної влади та індивіда. Загострилися дискусії між представниками різних течій суспільно-політичної думки, особливо коли справа стосувалася можливості перенесення на національний ґрунт західноєвропейських моделей суспільного розвитку. У зв'язку з цим непересічний інтерес має аналіз концепції визначного представника ліберальної течії Максима Ковалевського.

Вивченню політичної спадщини М. Ковалевського присвячено низку досліджень російських вчених (С. Глушкової, А. Гоголевського, Ю. Дунаєвої, В. Леонтовича, Ю. Пивоварова, Г. Федотової [1 – 6] та інших). Не залишили поза увагою творчий доробок М. Ковалевського й українські дослідники М. Гуренко, М. Кармазіна, В. Нечипоренко, О. Скакун, В. Сокурєнко [7 – 11] та інші. Проте й донині немає цілісного дослідження теоретичної спадщини та політичної діяльності цього видатного вченого.

М. Ковалевський – теоретик соціального лібералізму, або так званого лібералізму номіналістичного. Він виступав за мирне реформування Російської імперії, модернізацію суспільства, розширення громадянських

прав і свобод. Будучи переконаним прихильником еволюційного шляху розвитку, вчений пропонував проаналізувати способи вирішення демократичними європейськими державами соціальних протиріч і винести певні уроки, корисні для російського суспільства.

Увага М. Ковалевського була зосереджена на проблемах походження держави, її функціях, межах державної влади, формах державного правління, теоріях і практиці демократії, виникненні та еволюції парламентаризму, його значенні в тогочасних державах Європи.

Звертаючись до проблеми походження держави, М. Ковалевський підкреслив її складність і дискусійний характер. На думку вченого, всі теорії походження держави, що існували на той час, базувалися, з тими чи іншими варіантами, на положеннях, викладених у “Республіці” Платона: 1) держава – це союз людей, поєднаних спільною владою; 2) держава – це форма володарювання панівного класу.

М. Ковалевський виокремив такі теорії виникнення держави: а) договірна теорія походження держави, обґрунтовувана у працях Цицерона і Дж. Локка; б) органічна теорія, представлена в працях О. Конта і Г. Спенсера, з окремими положеннями якої був солідарний М. Ковалевський; в) правові теорії німецьких теоретиків, згідно з якими “держава, упорядкована правом, охоронець і рушій права, повинна посідати визначне становище в правовій системі, а тому повинне існувати... і правове поняття держави” [12, с. 308]; г) соціально-економічна теорія, розроблена Л. Дюгі, К. Марксом, Ф. Енгельсом. Таким чином, М. Ковалевський доходить висновку, що сучасні йому суспільствознавці, як і їхні попередники, далеко розходяться в поглядах на проблему походження держави.

Сам М. Ковалевський пропонував шукати причини виникнення держави в суспільній психології. Посилаючись на соціальну теорію “добровільного рабства”, він зазначав, що основна маса людей не здатна до творчості чи прояву ініціативи і тому прагне підпорядкування. Ініціатором створення держави виступає активна, сильна, творча особистість. “Видатна особистість є, таким чином, творцем держави не в силу вибору, не на підставі угоди з підвладними, а завдяки тому впливу, який їй вдається здійснити на натовп, що шукає чужого керівництва” [13, с. 95]. Ця особистість бере на себе обов’язки зовнішнього і внутрішнього керівництва, щоб зберегти незалежність території, припинити кровну помсту та міжусобиці. Таким чином виникає певне умиропорядковане середовище, межі якого співпадають з межами держав, що формуються.

Для М. Ковалевського держава – це безперечний факт, що є “далеко не первинною формою суспільного союзу, при якому народ – плем’я знаходить можливості політичного самовизначення під владою визнаного ним уряду” [12, с. 305]. У своєму розвитку держави проходять кілька стадій: держава – народ, держава – земля, держава – політичний

організм, всесвітня федерація держав.

В якості основних характеристик держави М. Ковалевський виділяв населення і державну владу. Він зазначав, що населення поділяється на кілька соціальних груп: касты, стани і класи. Для трансформації станової організації в класову визначальним став економічний чинник. “Тільки з переходом натурального господарства до грошового і поступовим розвитком останнього виникають умови, сприятливі для подальшого процесу заміни станової організації класовою” [13, с. 172].

Досліджуючи по суті поняття населення, вчений звертає увагу на проблему співвідношення понять „підданство” і „громадянство”. М. Ковалевський зазначав, що тільки в правовій державі ці поняття зближуються, хоча для повної їх тотожності необхідно, щоб усе населення брало участь у здійсненні законодавчої влади та було наділене виборчим правом.

Проблема походження держави в концепції вченого була пов’язана з проблемою меж впливу державної влади. Суттєвими ознаками державної влади, за М. Ковалевським, є “непохідність, самодостатність, невідконтрольність”. Тільки за наявності цих характеристик можна говорити про суверенність влади, яка не допускає над собою жодного верховенства. Де немає можливостей для самовизначення держави, де немає самодержавної влади, там немає держави, підсумовує М. Ковалевський.

Що стосується проблеми меж влади, то М. Ковалевський вважав, що дослідники часто “звужували” це поняття, зводячи його до питання відносин держави та індивіда. Він вказував, “що це питання вирішується в двох різних площинах: з одного боку індивідуалістами, з другого – їхніми противниками... соціалістами і комуністами чи позитивістами” [13, с. 177 – 178]. Поділ здійснювався М. Ковалевським за формальною ознакою: до індивідуалістів він зараховував усіх прихильників обмеження державної влади, а до їхніх опонентів – тих, хто вважав, що з плином часу межі державної влади повинні розширюватись і охоплювати нові сфери.

Найретельнішим чином М. Ковалевський проаналізував і піддав гострій критиці сутність “поліцейської держави”, діяльність якої відбувалася б під гаслами діяльності “для народу”, а насправді – “без участі народу”. Вчений протиставляв „поліцейській державі” державу, яка є “сама для себе”, і яка, на його переконання, виступає захисником прав і свобод особи. З розширенням функцій цієї держави М. Ковалевський пов’язував розширення сфери індивідуальної свободи, нібито “звуженої” втручанням в життя особи, сім’ї, церкви та інших “союзів”. Він дійшов висновку, що шляхом звуження сфери впливу інших конкуруючих з державою союзів може бути розширена сфера автономної особистості, бо держава, яка є “метою сама для себе”, не втручається в ті галузі, в яких вона не переслідує жодної мети [13, с. 178, 183 – 184].

Як бачимо, для М. Ковалевського радше б держава виступала захисником прав і свобод особи, а не те утворення, яке ми сьогодні визначаємо як громадянське суспільство, якщо вона не “поліцейська”, а є “сама для себе” і тому не стає на перешкоді особистості [8, с. 215].

Саме з державою, яка набувала рис правової, вчений пов’язував гарантування свободи людини, її прав. Головними ознаками такої держави М. Ковалевський вбачав: реальність існування свободи громадян; розподіл державної влади; панування права; відповідальність посадових осіб перед судом; свободу місцевого самоврядування; парламентаризм [1, с. 47].

М. Ковалевський вважав за необхідне безумовне поєднання політичної свободи та свободи особистого самовизначення і розуміння цієї єдності як визначальної ознаки правової держави. Розуміючи значення свободи однаковим і для громадянина, і для держави, М. Ковалевський пропонує форми забезпечення цієї свободи. Серед них визначальними, на його думку, є:

По-перше, невтручання держави в приватне життя і діяльність людини. У цьому аспекті пропонується не гасло абсолютної ізоляції людини від поглинання чи впливу держави, а новий підхід до розуміння цього явища. Розуміючи безсумнівне існування у людини і держави взаємних обов’язків, акцент ставиться на формі вимоги виконання цієї потреби [7, с. 89]. Саме на формі як засобі досягнення виконання обов’язку і непорушення при цьому права і свободи. М. Ковалевський твердить: “Примушуючи до певних дій, необхідних для реалізації її цілей, держава надає у всіх інших діях повну свободу особистого вибору” [14, с. 756].

По-друге, самоврядування суспільства, що пронизує усі сфери державного життя і на основі якого вибудовується адміністрація всіх ланок держави. Саме самоврядування суспільства, на думку М. Ковалевського, постає певним гарантом прав і свобод людини.

По-третє, виконання урядом чинних законів. Ця умова впливає зі сприйняття М. Ковалевським наслідків для самоврядування, які настануть у разі формування уряду з панівної більшості. Саме в цьому вчений вбачає певну небезпеку для прав і свобод.

По-четверте, формування судового контролю. Істотною стороною цього фактора постає не питання, хто буде проводити судовий контроль за діяльністю уряду – спеціальні суди чи суди загальної юрисдикції, а питання про те, як буде цей контроль здійснюватися. М. Ковалевський пропонує відповідь на це запитання у вигляді незалежності суду від адміністрації. Ця незалежність, на його думку, досягається “засадами незмінюваності суддів; засадами, які захищають правосуддя від гніту панівної партії і уряду, що нею підтримується” [14, с. 757].

По-п’яте, неможливість скасування прав і свобод громадян. У цьому випадку йдеться не тільки про конституційне визначення і закріплення прав і свобод людини та громадянина, а про гарантії недоторканності цих

настанов. На думку М. Ковалевського, така гарантія може існувати тільки за умови, коли “Конституція і перелічені в ній публічні права громадян поставлені вище законів” [14, с. 758]. Тобто йдеться про передбачення механізму недоторканності конституційних прав і свобод у вигляді правового правила заборони зміни новими законами підвалин Конституції, в тому числі прав і свобод громадян.

Розробляючи концепцію держави, М. Ковалевський надавав багато уваги вивченню форм державного правління. Щоб розібратися в їх різноманітті, він увів ключові поняття: “форма політичного устрою” та “форма політичного правління”. Форма політичного устрою – це порядок організації влади, заснований на її зосередженні в руках класу чи стану. Форма політичного управління відповідає на запитання: хто конкретно управляє від імені класу чи стану, тобто: влада успадковується чи обирається? У зв’язку з цим вчений виділяє дві форми правління – монархічну і республіканську. Теорія М. Ковалевського про форми правління, в тому числі й найприйнятніші з точки зору “народної монархії”, розкрита ним у працях “Демократія і її політична доктрина” [15], “Від прямого народоправства до представницького і від патріархальної монархії до парламентаризму” [16] та “Походження сучасної демократії” [17].

В монографії “Від прямого народоправства до представницького і від патріархальної монархії до парламентаризму” М. Ковалевський досліджує розвиток та зміну концепції держави від античності до новітньої доби. Він висуває тезу, згідно з якою історія державно-правових установ, інститутів і політичних вчень тісно поєднана, а теоретична політична думка безпосередньо пов’язана з політичною практикою.

Використовуючи значний історичний матеріал, аналізуючи велику кількість політичних і філософських теорій, М. Ковалевський виходить за визначені ним самим рамки дослідження. Він не тільки оцінює нагромаджений теоретико-політичний досвід, але й простежує еволюцію форм держави від афінської демократії до становлення інституту парламентаризму.

М. Ковалевський вважав, що в Афінській республіці безумовно можна знайти елементи демократичного устрою. Одночасно він підкреслює її станову замкнутість і неможливість участі демосу в політичному житті. Середньовіччя, на думку вченого, відіграло мізерну роль у розвитку політичної доктрини. Головна увага зверталась на розробку концепції необмеженості прав монарха і необхідності повного підпорядкування його волі. Виникнення і розвиток теорій монархічної влади він пов’язував з необхідністю припинення феодальної роздробленості. Монархічні теорії середньовіччя створювалися під впливом греко-римських і “візантійсько-арабських” доктрин. Монархічна держава (М. Ковалевський виділяв феодальну, станову і конституційну монархії) прагне до встановлення

максимальної опіки над суспільством та індивідом. Очевидно, що суспільство, в свою чергу, прагнучим захистити свої права і боротиметься за можливість участі у справах держави. Цей процес супроводжується вимогою розширення кола політичних прав особи.

Таким чином, М. Ковалевський приходить до ідеї представницьких установ як найбільш прийнятної політичної форми. Досліджуючи історичний розвиток парламентаризму, він зазначає, що східні слов'яни від патріархальної монархії перейшли відразу ж до самодержавства, а в середньовічному саксонському і романо-германському світі спочатку виникли сейми за участю представників трьох станів. Потім, з розвитком світових господарських зв'язків, станове представництво змінюється представницьким, заснованим на загальному голосуванні або ж на голосуванні з цензовими обмеженнями. Однак ця форма не є остаточною. М. Ковалевський вважає, що у майбутньому представництво не зникне, а трансформується в досконалішу форму народоправства.

М. Ковалевський приділяв чималу увагу й вивченню конституційної, правової держави. В опублікованому курсі лекцій “Демократія і її політична доктрина” [15] він, залишаючись вірним ідеалам лібералізму, аналізує розвиток конституційного права в країнах Західної Європи, історію походження демократії і її політичної теорії, англійський та американський політичний устрій, що шанувалися автором за демократичний, прогресивний характер. Поряд з історією виборчого права в Європі (на прикладі Австро-Угорщини, Німеччини, Італії, Франції) М. Ковалевський досліджує виникнення двопалатної парламентської системи, виділивши окремо історію виникнення і розвитку англійського парламенту, його роль у політичній системі Великої Британії. На думку М. Ковалевського, інститут парламентаризму – найбільш прийнятна і демократична форма управління суспільством. Виникнення парламентських інститутів пов'язувалося ним з економічним фактором, а саме з переходом від натурального господарства до світового обміну. На думку вченого, інститут парламентаризму має незаперечну перевагу, дозволяючи поєднати управління суспільством за допомогою обраних депутатів з волею самовизначення для приватних осіб. Проте перший досвід парламентаризму в Російській імперії засвідчив, що принцип народного представництва не був реалізований, і I Державна дума перетворилася в орган, який переважно репрезентував заможні верстви суспільства [18, с. 122 – 123].

М. Ковалевський був прихильником двопалатного представництва. У праці “Походження сучасної демократії” він писав: “Одне безсумнівно доведене досвідом представницьких установ – це та користь, яку демократія може отримати з існування поруч з палатою народних представників менш рухливого у своєму складі і тому більш стійкого у своїй політичній програмі сенату чи ради” [17, с. 287]. У творі “Демократія

і її політична доктрина” автор додає, що завдяки розвитку демократії двопалатна система “є гарантією прав корпоративних утворень, громад, міст, земств тощо” [15, с. 52].

Для М. Ковалевського встановлення демократичних порядків зовсім не спричиняло виникнення республіканської форми правління. У статті “Прогрес” [19] він підкреслює, що має виникнути поєднання вкрай несприятливих обставин, аби змусити народ віддати перевагу республіканській формі правління. ХІХ століття демонструє нам скоріше приклад торжества конституційної монархії, ніж республіканського ладу. Еволюція форм держави веде до розвитку демократичних засад, але ніяк не до встановлення республіки. Посилаючись на сучасні йому дослідження державного ладу європейських країн, М. Ковалевський резюмує: “Демократія, без сумніву, панує в Європі, але республіканський режим у Європі посідає ще другорядне місце” [15, с. 18]. У праці “Історія монархії і монархічних доктрин” [20] М. Ковалевський прямо заявляє, що монархічний принцип і особистість короля користуються небувалою популярністю, народні маси сприймають його як посередника між партіями і класами.

З вищесказаного можемо зробити деякі висновки щодо політичних поглядів М. Ковалевського та його думок про прийдешні моделі держави. Він був прихильником конституційної чи парламентської монархії. Держава майбутнього малювалася йому як міцна гармонія не тільки індивідуумів і суспільних союзів, що входять до складу “єдиного національного і державного цілого” [19, с. 258], але і як мирне співіснування міжнародного федеративного союзу держав.

Концепції громадянського суспільства і демократії, правової держави розроблялися М. Ковалевським на прикладі країн Західної Європи й Америки. Однак звернення до цієї тематики зумовлювалося актуальними проблемами сучасної йому Росії. Вчений-ліберал ніби приміряв західноєвропейські політичні моделі й методи вирішення протиріч до російських реалій. Зіставляючи історію та еволюцію західної і східної держав, М. Ковалевський відзначав збіг у “вихідних початках”. У той час як Захід зазнавав впливу політичної традиції Риму, Росія розвивалася за “винятково народними” традиційними формами, що виражалися в поділі суверенітету між вічем і князем. Російська “форма політичного устрою” поступово розвивалася від середньовічної влади московських князів до московського самодержавства і від нього – до дворянської монархії. І якщо Захід, хоч і не відразу, але прийшов до правової (конституційної) держави, то Росія цей шлях ще мала пройти.

В роки першої російської революції М. Ковалевський писав: “Думаючи створити щось національне, не будемо зупинятися на проміжних стадіях у розвитку системи самоврядування суспільством: ні на становій монархії, ні на представництві різних видів майнових інтересів, ні на системі

рівноваги влади: зберігаючи спадкове керівництво нації її історичним вождем, покладемо в основу російського відновлення систему самоврядування суспільством” [16, с. 7]. Таким чином, у властивому йому ліберальному дусі, М. Ковалевський вважав найприйнятнішим політичним устроєм для Росії конституційну монархію з сильним і дієздатним двопалатним парламентом.

Слід зазначити, що М. Ковалевському не вдалося створити стрункої, закінченої концепції держави, шляхів і способів її реформування. Цілком закономірно це пояснюється станом гуманітарних наук того часу й особливостями викладу теоретичних положень. Концептуальні розробки вченого найчастіше “розмиваються”, гублячись у надлишку історичного й етнографічного матеріалу.

І все ж М. Ковалевському вдалося сформулювати ряд тез, що становлять безсумнівну наукову цінність і сьогодні. У його працях відбилися найскладніші, найдискусійніші проблеми суспільно-політичної думки кінця XIX – початку XX століть. Це питання характеру і структури держави і державної влади, політичної свободи і форм правління, революційні та реформаційні способи вирішення соціально-політичних і економічних протиріч. На прикладі історичного досвіду країн Західної Європи вчений прагнув віднайти такі форми і методи політичного і соціального відновлення суспільства, які дозволили б зберегти громадянський мир та поступово, еволюційно перетворити Російську імперію на конституційну державу. Російське суспільство початку XX століття виявилось неспроможним на практиці реалізувати ліберальні ідеї, але нагромаджений науковий досвід і глибокі теоретичні розробки М. Ковалевського залишаються, як і раніше, актуальними.

Література:

1. Глушкова С. И. Проблема правового идеала в русском либерализме: Автореф. дис. д-ра полит. наук: 23.00.01/Институт философии и права Уральского отделения РАН.- Екатеринбург, 2002.
2. Гоголевский А. В. Очерки истории русского либерализма XIX – нач. XX в.-СПб., 1996.
3. Дунаева Ю. В. Государство в трудах Н. И. Киреева и М. М. Ковалевского // Политические науки.-2000.- №2. –С. 118 – 138.
4. Леонтович В. В. История либерализма в России. 1762 – 1914. -М., 1995.
5. Пивоваров Ю. Очерки истории русской общественно-политической мысли XIX – первой половины XX ст. -М., 1997.
6. Федотова Г. С. Политическое учение М. М. Ковалевского: Автореф. дис. к-та юрид. наук: 12.00.01/Всесоюзный юридический заочный институт.- М., 1973.

7. **Гуренко М. М.** Зародження та становлення ідеї гарантій прав і свобод людини у ліберальній теоретико-правовій думці.- К., 2000.
8. **Кармазіна М. С.** Ідея державності в Українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття).- К., 1998.
9. **Нечипоренко В. О.** Філософсько-правовий аналіз легітимації правової держави: Автореф. дис. канд. філософських наук: 12.00.12/ Національна академія внутрішніх справ України, - К., 2003.
10. **Скакун О. Ф.** Ковалевський М. М. //Юридична енциклопедія.- К., 2001.-Т. 3. -С. 127 – 128.
11. **Сокурєнко В. Г.** Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века.- Львов, 1966.
12. **Ковалевский М. М.** Государство //Энциклопедический словарь А. и И. Гранат.-М., б. г.- Т. 16.
13. **Ковалевский М.** Общее учение о государстве.-СПб., 1909.
14. **Ковалевский М.** Государственное право европейских государств / /История политических и правовых учений. /Под ред. Г. Г. Демиденко.- Харьков, 1999.
15. **Ковалевский М. М.** Демократия и ее политическая доктрина.- СПб., 1913.-Т. 1 – 2.
16. **Ковалевский М. М.** От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму.- М., 1906. -Т. 1.
17. **Ковалевский М. М.** Происхождение современной демократии.- М., 1895.-Т. 2.
18. Центральний державний історичний архів у м. Києві.-Ф. 304.- Оп. 1.-Спр. 77.
19. **Ковалевский М. М.** Прогресс //Вестник Европы.-1912.- №2.- С. 225 – 261.
20. **Ковалевский М. М.** История монархии и монархических доктрин. - СПб., 1912.

Еволюція поглядів на державний суверенітет

Тетяна Кремень,

аспірант Інституту світової економіки
та міжнародних відносин НАН України

В останні десятиліття, з бурхливим розвитком процесів глобалізації, особливої актуальності набуває проблема визначення статусу державного суверенітету і його ролі в сучасних умовах. Вивчення такого явища, як „знецінення” статусу суверенної держави та послаблення централізованих інститутів державної влади, стало навіть окремим напрямком теоретичних досліджень, в рамках якого працює чимало вчених-політологів різних країн.

У працях вчених, які досліджують означену проблему, порушується складне й болюче для політиків-практиків питання про відповідність сучасним реаліям традиційного поняття державного суверенітету, або, скоріше, традиційних підходів до його визначення. Адже сьогодні світ зустрівся з явищем, яке можна назвати “розмиванням” державного суверенітету [1]. Справді, за умов глобалізації соціальні відносини в різних країнах світу значною мірою уніфікуються, державні кордони безперешкодно перетинаються потоками електронної та іншої інформації, внаслідок чого механізми, необхідні для ефективного здійснення суверенітету в традиційному його значенні, стають все більш ефемерними.

Якщо проаналізувати праці, присвячені вивченню цієї проблеми, то можна виокремити такі вже певною мірою викристалізовані школи:

³⁵₁₇ політичний реалізм (неореалізм),

³⁵₁₇ лібералізм (неолібералізм),

³⁵₁₇ неомарксизм,

³⁵₁₇ конструктивізм,

³⁵₁₇ французька школа соціології міжнародних відносин,

³⁵₁₇ функціоналізм.

Представники школи **політичного реалізму** (М. Вебер, Г. Моргентау, Р. Арон, К. Уолт, Г. Кіссінджер, А. Уолферс та інші) сформулювали класичний

(до речі, найбільш поширений нині) підхід до проблеми визначення державного суверенітету. Основні його постулати такі. Держава є головним актором, а суверенітет – її визначальною ознакою, пов’язаною з використанням сили. Міжнародним відносинам притаманний анархічний характер, оскільки у світі не існує “наддержавного владного осередка”. Внаслідок цього держави взаємодіють „хаотично”. Держава реалізує себе як “монополія на легітимне використання фізичної сили в рамках певної території” [2]. В межах цього територіального простору суверенітет означає наявність у держави вищої влади для вироблення і реалізації законів.

Національний суверенітет, в тлумаченні теоретиків школи політичного реалізму, є наріжним каменем міжнародного права. Він забезпечує державам, з одного боку, свободу поведінки, а з іншого – зобов’язує їх нести відповідальність за свої дії.

На думку реалістів, глобалізація не чинить впливу на таку основну характеристику планетарної політики, як територіальний розподіл світу на національні держави. Посилення економічних та інших зв’язків може зробити держави більш взаємозалежними, але це не стосується державних систем. Держави зберігають свій суверенітет, глобалізація не робить безглуздою їхню боротьбу за політичну владу, не зменшує значення використання сили для забезпечення національних інтересів або збереження балансу сил в ім’я тих же інтересів.

Таким чином, підходи політичних реалістів ґрунтуються на захисті базового для них поняття національних інтересів [3]. Проте ці підходи не можуть не викликати деяких застережень. По-перше, таке тлумачення передбачає “сутнісну” концепцію суверенітету, що у принципі не підлягає історичним змінам: атрибути суверенітету, мовляв, існують вічно і породжують єдину форму держави. Але ж суверенітет можна розглядати і як постійний елемент державної ідентичності, припускаючи, що його зміст може зазнавати змін. По-друге, теоретичне розмежування установчої та регулятивної функцій не відповідає нинішнім реаліям. Зміна регулятивної ролі держави спричиняє трансформації державної ідентичності, отже й зміни змісту суверенітету.

Представники школи **лібералізму** (М. Каплан, С. Гофман, Г. Кларк) розглядають ситуацію, що склалася нині, в іншому аспекті. Глобалізація трактується ними як остаточний продукт довготривалих трансформацій світової політики, які призвели до того, що держави перестали бути головними акторами на світовій арені. На думку вчених цього напрямку, зростаюча економічна і технологічна взаємозалежність суспільств спричиняє появу якісно нової світової системи політичних відносин. Держави перестали бути окремими, закритими одиницями, внаслідок чого світ більше схожий тепер на складну плутанину взаємовідносин.

Лібералізм чільне місце у світових процесах відводить

багатонаціональним корпораціям, міжнародним організаціям, іншим транснаціональним акторам (і таким, зокрема, як терористичні угруповання), хоча й не заперечує важливої ролі держави.

Школа лібералізму в деяких питаннях світової політики розглядає державу не як єдиного актора з єдиним підходом, а як набір бюрократій, кожна з яких керується власними інтересами. Таким чином, на думку вчених ліберального напрямку, поняття національного інтересу не існує, ним маскуються інтереси бюрократичних груп, які на цей час домінують. Держави, вважають ліберали, можуть бути юридично суверенними, але на практиці вимушені вести постійні переговори з усіма акторами світової сцени, в результаті чого свобода їхніх дій серйозно обмежується. Активне підключення нових (нетрадиційних) акторів до міжнародних відносин має своїм наслідком те, що держави вимушені ділитися частиною своїх владних повноважень, передаючи їх іншим учасникам процесу. В той же час вони можуть набувати нових якостей, наприклад, пов'язаних з координацією діяльності акторів світової арени. Фактично поступово нівелюється різниця між зовнішньою та внутрішньою політикою держав.

Деякі дослідники цієї школи говорять навіть про повне розмивання змісту національних інтересів, оскільки "нові суб'єкти світової політики вже йдуть на зміну державам-націям" [4]. На думку цих вчених, глобалізація не залишає місця для національних інтересів, оскільки починають превалювати інтереси світового громадянського суспільства.

Неомарксистська теорія (І. Валлерстайн, П. Суїзі, П. Баран) розглядає світову політику в контексті світової капіталістичної економіки. Рушійними силами міжнародних відносин, вважають прихильники цього напрямку, є не держави, а класи, і поведінка всіх акторів пояснюється саме класовими особливостями. Держави, багатонаціональні корпорації та деякі міжнародні організації репрезентують у світовій економічній системі інтереси домінуючого класу. Світова економіка жорстко обмежує свободу маневру держави. Ключовою рисою світової економіки є розподіл світу на центр, напівпериферію та периферію.

Неомарксистичні стверджують, що пануюча в капіталістичній світовій системі ідеологія гіперлібералізму змінює роль національного суверенітету. Основна функція держави полягає, перш за все, у сприянні ринковим силам. Водночас держава поступово втрачає функції соціального захисту населення. Перерозподіл на користь бідних регіонів розглядається в рамках цієї ідеології як "протекціоністське втручання", що суперечить логіці ринку. Тому регіони все менше пов'язують свої інтереси з центром. Посилюються сепаратистські рухи: багаті не хочуть ділитися з бідними, а бідні вважають, що відокремлення стане найліпшим шляхом вирішення їхніх проблем.

Суверенітет у термінах неомарксистської школи не є ключовим поняттям, оскільки він стосується політичних і юридичних аспектів.

Найважливішою ж рисою світової політичної системи є ступінь економічної автономії, і всі держави вимушені грати за правилами, визначеними міжнародною капіталістичною економікою. Так, представники школи неомарксистської теорії зазначають, що економічно малорозвинені країни перебувають у залежності від більш розвинених, причому економічне відставання не є природним етапом розвитку, притаманним усім державам, а наслідком нерівноправних міждержавних відносин.

Прихильники цього підходу піддають сумніву положення, що суверенітет, як такий, що володіє відносно незалежною політичною логікою, може бути відокремлений від світової економічної системи. Відповідно, суверенітет та розподіл праці є не просто протилежними принципами, але й елементами єдиного політичного та економічного порядку, міжнародної спільноти “вбудованого лібералізму” [5]. Саме суверенітет поступово знищується глобалізацією, оскільки глобальні економічні процеси обмежують спроможність держави визначати та проводити незалежну економічну політику. До певної міри такі обмеження державної автономії існували завжди. Цю точку зору поділяють, в основному, автори, які розглядають світ передусім як глобальну капіталістичну систему. Фактично характеристика, що раніше давалася слабким державам у світовій економічній системі, в епоху глобалізації може бути застосована практично до всіх держав світу.

Провідною засадою **конструктивізму** (А. Вендт) є постулат стосовно того, що не існує універсальних, раз і назавжди зафіксованих істин або понять. Конструктивісти зазначають, що світ постійно змінюється, і люди самі є причиною цих трансформацій. Багато авторів роблять наголос на зниженні значення територіального фактора та суверенної державності. Так, А. Вендт, говорячи про суверенітет, підкреслює, що він засновується на фіксованому наборі правил, які передбачають певні очікування та розуміння між суб'єктами [6].

На думку вчених-конструктивістів, основні проблеми міжнародних відносин визначаються не інтересами, не силою або владою держав, а нормами та принципами, якими керуються політичні лідери, що їх представляють. Тому суверенітет залежить від культури в широкому розумінні цього слова. Негативні наслідки того, що не існує верховної влади над державами, можуть бути виправлені за допомогою міжнародних режимів, права, норм, економічної взаємозалежності, освіти тощо.

Для конструктивістів суверенітет – це не якась об'єктивно існуюча даність, яка послідовно та неухильно поширює свій вплив у світі. Для них це норма, яка розповсюджується лише тому, що цьому процесові сприяє певний тип міжнародної системи. Норми неформальні, мобільні та пластичні, а міжнародна політика є результатом постійної взаємодії та взаємвтручання міжнародних і національних норм або ідентичностей

держав відносно їх ролі та статусу у світі. Цей процес не є однолінійним, оскільки сам тип міжнародної системи не є визначеним назавжди і може зазнавати принципових змін, як це відбулось нещодавно в результаті розпаду біполярної системи. Поширення державного суверенітету не однотипне: він може втілюватися в різних формах.

Що стосується представників **французької школи соціології міжнародних відносин** (Б. Баді, Р. Арон, Г. Бутуль), то, на їхню думку, принципове значення для аналізу співробітництва держав має вивчення тих змін, що відбуваються у характері взаємодії держав та інших учасників світового процесу. Міждержавне співробітництво, підкреслює Б. Баді, сьогодні вже неможливо аналізувати без урахування тих змін, що відрізняють сучасність від вестфальської системи міжнародних відносин [7]. Держава вже не є не тільки єдиним, але й панівним актором міжнародних відносин. Посилення взаємозалежності та процеси глобалізації спричиняють появу фундаментально нових тенденцій у світовій політиці. Відбувається автономізація діяльності акторів – етнічних, релігійних, культурних, професійних та інших груп, багатонаціональних фірм, представників ринкових, комунікативних, інформаційних та міграційних потоків, а також діаспор, мафіозних кланів, особистостей тощо. В цих умовах державний суверенітет підривається “розщепленням” лояльності індивіда між трьома відносно самостійними сферами – державою, транснаціональними та соціокультурними мережами.

При цьому значним джерелом дестабілізації залишається те, що держава прагне опанувати методи та шляхи співробітництва, притаманні новим міжнародним акторам. У пошуках нових форм легітимності держава все частіше практикує заміщення відносин громадянської солідарності ринковими відносинами, груповими зв'язками, транснаціональною солідарністю. Все частіше, роблячи послаблення щодо групової ідентифікації, йдучи на компроміси у взаємодії з новими акторами, держава активно сприяє руйнуванню головних принципів, що складають основу її легітимності: суверенітету, територіальності, політичного представництва.

З точки зору школи **функціоналізму** (транснаціоналізму) (Е. Хаас, С. Краснер, Р. Кохен та інші), лише глобальна міжнародна організація спроможна гарантувати мирні відносини між державами, подолавши негативні наслідки національних суверенітетів. Функціоналізм вбачає у міждержавному співробітництві шлях досягнення політичної мети: інтеграції держав у ширшу спільноту через поступове відмирання їхніх суверенітетів. Національна держава розглядається як надмірно вузьке явище, особливо щодо її можливостей упоратися із складними економічними, соціальними й технічними проблемами, які можуть бути вирішені лише на рівні міждержавного співробітництва. Міждержавні

відносини мають бути перебудовані у такий спосіб, щоб замість “вертикальної” територіальної закритості були створені дієві “горизонтальні” структури, адміністрації яких були б покликані координувати міждержавне співробітництво в певних сферах. Внаслідок тривалої еволюції відносини між державами стануть настільки тісними, а їхня взаємозалежність настільки високою, що будь-який збройний конфлікт стане неможливим. Міжнародне середовище зазнає глобальних змін, завдяки яким солдати й дипломати поступляться місцем адміністраторам і технікам, відносини між канцеляріями – прямим контактам технічних адміністрацій, а захист суверенітетів – прагматичному вирішенню конкретних питань.

Так, Дж. Шолт вважає, що “глобалізація підірвала спромогу держави підтримувати кордони та здійснювати суверенітет” [8]. На цьому ж наголошує й М. Вільямс: “Глобалізація передбачає інше співвідношення часу й простору: більше не існує потреби в фіксації владних структур як територіальних акторів” [9].

На думку американського дослідника С. Краснера, концепція суверенітету завжди зазнавала певних порушень. Більше того, суверенітет є набагато складнішим явищем, ніж традиційний набір усталених правил. Суверенітет, вважає дослідник, має чотири виміри, які не завжди працюють водночас, логічно та емпірично. Цими вимірами є:

³⁵₁₇ внутрішній суверенітет, або владна структура всередині держави, та те, якою мірою вона здійснює внутрішній контроль;

³⁵₁₇ суверенітет взаємозалежності, або контроль за транскордонними потоками;

³⁵₁₇ міжнародний правовий суверенітет, або ряд правил, згідно з якими визнаються територіально окреслені політичні одиниці з правовою незалежністю;

³⁵₁₇ вестфальський суверенітет, або заперечення здійснення зовнішньої влади над внутрішніми справами.

С. Краснер вказує на “лицемірство”, з яким більшість держав посилається на норми суверенітету, в той же час постійно порушуючи їх. Особливо численними, на думку дослідника, є порушення “вестфальського суверенітету” [10]. Чотирьохвимірне визначення суверенітету С. Краснера передбачає, що держава може подолати зменшення одного виміру суверенітету, переносячи свою політику на інший вимір, де вона має більший контроль. Наприклад, багато з факторів, що підривають внутрішній суверенітет (здатність уряду здійснювати контроль у рамках своєї території), обумовлені транскордонними потоками. Держава, що володіє відповідними можливостями, може частково усунути ерозію внутрішнього суверенітету шляхом приєднання до міжнародних угод, які посилюють її суверенітет взаємозалежності (здатність держави контролювати потоки через її кордони).

Британський політолог Я. Кларк доводить: аргументи, що три складові суверенітету (військова, економічна та культурна незалежність) зазнали незворотних змін, не витримують критичного аналізу. Суверенітет ніколи не був статичним. У його рамках держави створювалися, втрачали та передавали іншим акторам ряд різних владних функцій. Так є і нині. Зміни в практиці суверенітету свідчать про розвиток глобалізації, саме вона є причиною такого розвитку. Суверенітет і глобалізація здійснюють активний взаємовплив і не можуть розглядатися як заперечення одне одного [11].

Німецький соціолог У. Бек визначає глобалізацію як процеси, в яких національні держави та їх суверенітети вплітаються у павутиння транснаціональних акторів та підкоряються їхнім владним можливостям, орієнтаціям та ідентичності. Процеси ці характеризуються такими вимірами: розширення у просторі, стабільність в часі, щільність транснаціональних потоків [12].

Д. Хелд доводить, що національна держава, у зв'язку з укладанням міжнародних угод, інтернаціоналізації процесів прийняття політичних рішень, зростаючій залежності в гарантуванні безпеки, міжнародним розподілом праці, втрачає те, що складає основу її влади – суверенітет [13].

Представники **російської політичної школи** (М. Ільїн, В. Цимбурський, А. Лебедева, А. Барабанов та інші) пропонують цілий спектр характеристик для визначення поняття суверенітету: від використання геополітичних методів аналізу сучасної системи міжнародних відносин та світової політики і надбань школи політичного реалізму до підтримки відносно радикальних лібералістичних та функціоналістських теорій.

Деякі російські дослідники вважають, що у цій царині нічого принципово нового не відбувається [14]. Держави, як і раніше, залишаються головними учасниками міжнародних відносин. Більше того, ускладнення сучасного світу, поява нових глобальних викликів призводить не до солідарності та єдності людства, а навпаки – до загострення міждержавних протиріч. Наслідком скорочення світових сировинних ресурсів стає боротьба за доступ до них з використанням все досконаліших технологій і засобів, боротьба, в ході якої неминуче зіткнуться національні інтереси різних країн. Причиною зіткнення стає і перерозподіл світових ринків збуту, який супроводжується перегонами озброєнь та укладанням військово-політичних союзів і коаліцій. Поняття “життєві інтереси”, “зони впливу”, “принципи державного суверенітету” тощо залишаються центральними, бо відображають сутність світової політики в епоху глобалізації.

Так, М. Ільїн вважає: явище, яке визначають як кризу суверенітету, скоріше слід інтерпретувати як кризу особливих різновидів держав. Їх можна охарактеризувати як надмірні, перевантажені соціальними,

економічними, культурними та іншими функціями, не притаманними державі за її природою, а, головне, такими, що інтегрували не тільки громадян як підданих, але й корпорації, локальну та регіональну політику тощо. Одним з проявів глобалізації, на його думку, є “розвантаження” держав від надмірних функцій. Він проводить аналогії між сьогоденням та способами організації влади, характерними для часів європейського Відродження [15]. І в політичній проблематиці, і в її науковому осмисленні спостерігається своєрідне повернення проблематики раннього модерну, звичайно, на якісно новому, складнішому рівні політичних взаємодій та організації. Суверенітет виникає та існує завдяки альтернативним йому засадам влади. І навпаки, альтернативи суверенітету розвиваються та зміцнюються, перш за все, завдяки необхідній “початковій точці” у вигляді державного суверенітету. Система суверенних держав виникає та консолідується як структурна рамка, своєрідний “скелет” надзвичайно змагального середовища різних владних політичних утворень.

Напевно, не варто нагадувати, що **українська політична наука** переживає непростий період свого розвитку, якщо не становлення. В ній домінує державоцентрична парадигма. Такий однобічний підхід призводить до надміру спрощеної інтерпретації сучасної ситуації. Часто глобалізація і суверенітет трактуються як повністю несумісні явища. І це можна зрозуміти, якщо враховувати природне прагнення України зміцнити свою ще зовсім молоду незалежну державу.

Ця обставина знаходить своє відображення і у підходах та концепціях визначення такого поняття, як суверенітет. Так, ставлення українських науковців до основних декларованих геополітичних партнерів України – Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки – характеризується сумішшю поваги та дистанціювання, що, природно, спричиняє певну упередженість досліджень. Проблема трансформації суверенітету розглядається переважно у правовому аспекті.

Водночас треба відзначити, що в Україні було проведено й серйозні, глибокі дослідження процесів глобалізації та їх наслідків. У цьому зв'язку можна назвати праці таких вчених, як О. Білорус, Ю. Пахомов, О. Зернецька, В. Гура, В. Кремень та інші, яким притаманні пошуки методологічної реконструкції та синтез існуючих підходів [16].

Таким чином, основна лінія розподілу щодо трактування поняття державного суверенітету різними політичними школами полягає в існуванні двох теоретичних підходів – формалістичного та сутнісного (або, як це сформулював Дж. Томсон, підходи “державної влади” та “державного контролю” [17]). Перший визначає суверенітет як статус, який надається визнанням, і є постійним, сталим інститутом [18]. Другий підкреслює значення сутності суверенітету, чітко розмежовує політичну міць і правові формальності та вважає суверенітет історично пластичним, таким, що може зазнавати змін.

Водночас, незважаючи на неабиякі розходження різних теоретичних шкіл, у поглядах на державний суверенітет можна виокремити положення, які поділяє більшість дослідників, незалежно від того, в рамках якої школи вони працюють. Це:

³⁵₁₇ хоча міжнародні відносини за характером залишаються анархічними, можливості їхнього регулювання зберігаються;

³⁵₁₇ кількість учасників міжнародної взаємодії постійно зростає і включає в себе, окрім держав, міжнародні як урядові, так і неурядові організації, транснаціональні корпорації, різноманітні фірми та асоціації і навіть окремих індивідів;

³⁵₁₇ виклики та проблеми, з якими сьогодні зіткнувся світ, носять загальний характер, тобто не можуть бути вирішені однією країною чи навіть угрупованням країн.

Важливим моментом, щодо якого оцінки більшості дослідників співпадають, є визнання того, що держави залишаються головними учасниками (акторами) на світовій арені. Наступною групою параметрів, щодо яких не існує особливих суперечок, є мінливість та активність суб'єктів. Сьогодні майже ніхто не заперечує, що за більш ніж триста п'ятдесят років існування вестфальської системи і держави, і система міжнародних відносин зазнали суттєвих змін. Розходження поглядів різних шкіл полягає лише в тому, наскільки держава як інститут змінилася за цей час, наскільки впливовішими стали інші актори, яку роль в трансформації суверенітету відіграють процеси глобалізації. Саме з цих питань, очевидно, й розгортатимуться подальші активні дискусії.

Література:

1. **Лебедева М.** Мировая политика. - М., 2000. - С. 52.
2. **Clark I.** Globalization and International Relations Theory. - Oxford University Press, N.Y., 1999 - P. 29.
3. **Morgenthau H.** Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. - N.Y., 1978. - 340 p.; Legro J., Moravcsik A. Is Anybody Still a Realist? // International Security. - 1999. - Fall. - Vol. 24. - No. 2.
4. Политический дискурс: национальный интерес // Полис. - 1997. - №1. - С. 95.
5. **Inayatullah and Blaney.** Realizing Sovereignty // Review of International Studies. - 1995. - № 21(1). - P. 14.
6. **Wendt A.** Identity and Structural Change in International Politics - L.: Lapid and Kratichwil, 1996 - P. 41.
7. **Badie B.** Le retournement du monde. Sociologie de la scene internationale. - Paris, 1992. - P. 146.
8. **Scholte J.A.** Globalization and Collective Identities. - Hounmills, 1996. - P. 61.

9. **Williams M.** Rethinking Sovereignty. - London, 1996. - P. 117 – 118.
10. **Krasner S.** Sovereignty // Foreign Policy. - February. - 2001. - P. 49 – 54.
11. **Clark I.** Globalization and International Relations Theory. - Oxford University Press, N.Y., 1999 – P. 47.
12. **Бек У.** Что такое глобализация. – Прогресс, 2001. – С. 150.
13. **Held D.** Democracy and Globalization. – Cambridge, 1998. – P. 60.
14. **Громыко А. Н., Громыко Ал.** Состоится ли “тихая революция” в ООН? // Независимая газета. - 2000. - 22 июня.
15. **Ильин М.** Стабилизация развития // Полис. - 1999. - №2. - С. 20 – 25.
16. Глобалізація і безпека розвитку. Монографія. / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін.; Кер. авт. колект. і наук. ред. О. Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.
17. **Thomson J. E.** State Sovereignty in International Relations: Bringing the Gap between Theory and Empirical Research. // International Studies Quarterly. – 39 (2) – 1995 – P. 230.
18. **Axford B.** The Global System: Economics, Politics and Culture/ - Cambridge, 1995. – P. 136 – 137.

Основні міжнародно-правові принципи шариату

Володимир Кушніренко,
викладач кафедри політології
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

У статті розглядаються питання відповідності шариатської правової системи в контексті міждержавних відносин, одному з основних принципів сучасного міжнародного права – принципу незастосування сили чи погрози силою. Такого роду дослідження пов’язане з певними аспектами актуальної проблеми розвитку міжнародного права та удосконалення сучасних міжнародних відносин, співвідношенням і боротьбою в процесі глобалізації елементів сучасного і традиційного.

Історичні аспекти проблеми

Іслам зародився в надзвичайно суворому і схильному до насильства суспільстві, і реакція на нього племен, що жили в VII сторіччі н. е. в Аравії, була ворожою й агресивною. Перші мусульмани були змушені боротися за виживання, поки іслам не поглинув увесь Аравійський півострів відразу після смерті Мухамеда. Норми міжплемінних стосунків, що панували до цього, базувалися, головним чином, на принципах примату грубої сили або погрози її застосування. Такий стан вважався тоді нормою у відносинах різних політичних одиниць регіону, включаючи й дві могутні імперії на північному сході та північному заході від Аравії — державу Сасанидів і Візантійську імперію. Таким чином, на момент утворення в Аравії у VII сторіччі н. е. першої мусульманської держави саме застосування сили визначало те, що ми сьогодні називаємо міжнародними відносинами [1]. Тому іслам мусив погодитися з використанням сили у відносинах мусульман з немусульманами. Проте, вдавшись до цього, мусульманське право встановило нові норми визначення передумов для початку війни та її ведення.

На відміну від арабських племен та інших політичних одиниць регіону,

що вели війни через племінну гідність, території і економічні вигоди, шариат обмежував право на застосування сили в міждержавних відносинах інтересами самозахисту та поширення ісламу. Для мусульман лише це було законними причинами війни. Крім того, мусульмани обмежувалися певними правилами, яких вони повинні були дотримуватися під час бойових дій. Наприклад, перш ніж застосовувати силу для поширення ісламу, вони мусили запропонувати іншій стороні, не вдаючись до війни, прийняти їхню віру. У випадку війни винищуванню підлягали лише воїни і тільки на полі бою.

Подібні умови існували й у період формування шариату, і ще більше тисячі років після того. Відповідні тексти Корану і Сунни, так само, як і виведені з них фундаторами шариату в VIII і IX сторіччях правила і закони, потрібно розглядати як прямий наслідок домінування застосування сили у відносинах між державами в ту епоху. Оскільки ісламська держава була заснована на законах шариату, використання сили припускалося лише проти тих немусульман, хто відмовився підкоритися законам шариату, але не проти тих, хто погодився прийняти ці закони.

Необхідно підкреслити обмеженість того, що можна назвати давньою і взагалі попередньою сучасній системою міжнародного права. Звичай, що регулювали відносини між державами до виникнення сучасного міжнародного права, не були “міжнародними” у сучасному розумінні цього слова, бо кожне з них було винятковим і не визнавало принципів рівності та взаємності, що необхідно для будь-якої системи права, якщо вона претендує бути прийнятою в усьому світі. Отже, розділ шариату, який трактує ці питання, відомий давнім ісламським юристам під назвою **сіяр**, відповідав розумінню міжнародного права в ту епоху.

Стверджувати, що схвалення шариатом застосування сили в міжнародних відносинах тоді було виправданим і що при цьому ним вводилися обмеження та правила її застосування, ще не означає, що таке застосування сили може бути виправдане й сьогодні. Скоріше навпаки: саме тому, що застосування сили виправдувалося умовами постійного насильства у відносинах між різними спільнотами та народами того часу, воно перестає бути виправданим в сучасних умовах, коли мирне співіснування стало життєвою необхідністю для виживання людства.

Проблема стосунків з немусульманами та застосування сили проти них

Крім явних джерел шариату, де говориться про застосування сили проти немусульман та мусульман-відступників (ці джерела розглядатимуться нижче), у багатьох віршах Корану, відкритих Пророкові після переїзду в Медину 622 року н. е., підкреслюється, що мусульманська спільнота міцна своєю єдністю і повинна триматися якомога далі від інших спільнот. Причому про „інших” говориться в дуже ворожих висловах. У

мединський період Коран постійно наставляє мусульман підтримувати одне одного і застерігає їх від налагодження дружніх або союзницьких стосунків з немусульманами. Так, у віршах 3:28, 4:144, 8:72-73, 9:23 і 71, 60:1 мусульманам забороняється брати невірних у **авлія** (друзі, помічники, прибічники). Вони мусять шукати дружби й підтримки тільки серед одновірців. Вірш 5:51 подібним чином наставляє мусульман не брати євреїв і християн в **авлія**, тому, що вони **авлія** по відношенню один до одного і кожний мусульманин, що вступить в дружні стосунки з ними, стає немов би одним із них [2].

Ці вірші і відповідна Сунна створили ту основу, виходячи з якої перші мусульмани сприймали джерела, що безпосередньо говорять про застосування сили проти немусульман. Важливо підкреслити, що названі вище вірші були відкриті саме під час перебування пророка в Медині, а не в більш ранній мекканській період. Вони забезпечили психологічну підтримку, необхідну для консолідації та виживання слабкої на тоді мусульманської спільноти в складних і ворожих умовах, і саме в цьому контексті вони й повинні розглядатися.

Джихад — узвичаєний ісламський термін для означення застосування сили в міждержавних відносинах. Точне значення цього слова — боротьба, напруга, зусилля [3], що включає боротьбу і напругу військового конфлікту, хоча й не зводиться до них. Наприклад, з одного боку, і в Корані, і в Сунні слово **джихад** використовується в ширшому сенсі — будь-яка напруга або зусилля, іноді поза зв'язком із застосуванням сили. У багатьох віршах Корану, наприклад, 2:18, 5:54 і 8:72, слово джихад і його похідні застосовуються в значенні напруги або зусилля як такого, незалежно від того, йдеться про війну чи мир. Навіть говорячи про джихад проти невірних, вірш 25:52 наставляє Пророка і мусульман використовувати в ньому Коран. Зрозуміло, що мова тут про використання Корану в якості засобу переконання, а не про застосування сили зброї. Добре відомий вислів Пророка в Сунні про те, що застосування сили в бою є малим джихадом, а зусилля для мирного індивідуального виконання вимог Ісламу — великим або вищим джихадом. У іншій Сунні Пророк, як повідомляють, називав найкращою формою джихаду правдиві слова в обличчя жорстокому правителю.

З іншого боку, коли йдеться про застосування сили в міждержавних відносинах, і в Корані, і в Сунні вживається слово **кітал** (бій) та його похідні. У зв'язку з цією лексичною двозначністю і поширеним неправильним розумінням терміна джихад як мусульманами, так і немусульманами, можливо, має сенс, говорячи про ці аспекти шаріату, використовувати термін “застосування сили”, оскільки це словосполучення стало технічним терміном міжнародного права, особливо після його використання в Статуті ООН. У такій якості цей термін є придатним і для міжкультурного аналізу.

Ставлення шаріату до правомірності застосування сили в

міждержавних відносинах стане набагато зрозумілішим, якщо відповідні джерела шариату розглянути в хронологічному порядку. Зробити це стосовно Корану цілком можливо, оскільки існує майже повна єдність думок щодо місця, а відтак і приблизної дати одкровення кожного вірша, даних Пророкові. Набагато складніше, якщо взагалі можливо, зробити це стосовно Сунни, тому що думки про її хронологічну послідовність дуже розходяться. Проте Сунна може виявитися корисною для розуміння змісту того або іншого вірша Корану.

Перші вірші Корану, у яких мусульманам дозволялося застосовувати силу проти немусульман, були відкриті в Медині, куди Пророк і його прибічники переїхали з Мекки 622 року н. е. Відповідно до авторитетних коментарів і інтерпретації Корану, першими віршами, у яких згадувалися **джихад/кіталь** проти невірних, були 2:190-93 і 22:39. Подаємо переклад цих віршів.

"І змагайтеся на шляху Аллаха з тими, хто змагається з вами, але не переступайте (не починайте агресію) – воїстину, Аллах не любить тих, хто переступає!

І вбивайте їх, де зустрінете, і виганяйте їх звідти, звідки вони вигнали вас: адже спокуса гірше, ніж убивство! І не бийтеся з ними біля заборонної мечеті, поки вони не стануть битися там з вами. Якщо ж вони будуть битися там з вами, то вбивайте їх: така відплата невірним!

...І бийтеся з ними, поки не буде більше спокус, а (уся) релігія буде належати Аллаху. А якщо вони утримаються (перестануть), то немає ворожнечі, крім як до несправедливих".

"Дозволено тим, що б'ються, за те, що вони скривджені... воїстину Аллах може допомогти їм – вигнаним зі своїх будинків без права, хіба тільки за те, що вони говорили: "Господь наш – Аллах". І якби не захист Аллахом людей одних іншими (за допомогою інших), то зруйновані були б скити, і церкви, і місця молитви, і місця поклоніння, у яких згадується ім'я Аллаха багато" [4].

Вірші 4:90, 8:39 і 61 Корану, як встановлено, були відкриті Пророку в Медині. Перший наведений вірш – в контексті повчань мусульманам, щоб вони уникали лицемір'я, протистояли їм і вбивали їх, коли їх виявлять. "А якщо вони (лицеміри) відійдуть від вас, не борючись із вами, – говорить вірш 4:90, – і запропонують вам мир, то Аллах не дає вам ніякого шляху проти них". Вірш 8:39 говорить: "І бийтеся з ними (невірними), поки не буде спокуси і віра вся буде належати Аллаху. А якщо вони утримаються... адже Аллах бачить те, що вони роблять!". Услід за віршем 8:60, у якому говориться, щоб мусульмани готувалися до війни з метою відбити невірних, йде вірш 8:61, що говорить: "А якщо вони (невірні) схилиються до миру, то схилися й ти до нього і покладайся на Аллаха, бо Він той, хто чує і знає" [5].

Як встановлено, вся сура IX Корану "Покаяння" була відкрита

приблизно до 631 року н. е. і вважається одним з останніх одкровень Корану. Вірші 5, 12, 13, 29, 36, 73 і 123 цієї сури, в яких найкатегоричніше вимагається застосовувати силу проти немусульман, відповідно до узвичаєної точки зору, скасовують усі попередні за часом вірші, що містять заборону або обмеження на застосування сили. Зокрема, вірш 5 цієї сури, як вважається, скасовує в якості джерела шаріату більш ста попередніх віршів Корану, в яких давалися настанови використовувати мирні засоби для переконання невірних прийняти іслам. Вірш з'явився в контексті настанов Пророкові заявити, що після закінчення чотирьохмісячного періоду милосердя, або установленого терміну договору про мир, який не був порушений іншою стороною, він відмовляється не нападати на невірних. Потім йде вірш 9:5: "А коли скінчаться місяці заборонні, то бийте поганих, де їх знайдете, захоплюйте їх, осуджуйте, улаштовуйте засідку проти них у будь-якому таємному місці! Якщо ж вони навернулися, і виконували молитву, і давали очищення (закят – милостиня і релігійний податок з мусульман), то звільніть їм дорогу: адже Аллах є тим, хто пробачає, Милосердний!" [6].

Огляд Корану щодо застосування сили проти немусульман дозволяє зробити кілька висновків

По-перше, очевидно, що усі вірші такого роду належать винятково до мединського періоду. І навпаки, переважна більшість віршів Корану, які залишають свободу вибору релігійної віри, що виключало дискримінацію та нерівноправність немусульман, належать хронологічно до часу перебування Пророка в Мекці. До переїзду його в Медину 622 року в Корані не було санкцій на застосування сили проти немусульман.

По-друге, із наведеного огляду віршів випливає, що поступово Коран надає більші санкції на застосування сили проти немусульман: спочатку це дозволено лише з метою самозахисту, а потім – і з метою поширення ісламу. І оскільки сура IX Корану була одним з останніх одкровень, то більшість ісламських юристів вважала, що вона скасовує в контексті шаріату усі попередні суперечні їй вірші Корану.

По-третє, застосування сили дозволялося лише у випадку самозахисту і для поширення ісламу. Дехто із сучасних мусульманських авторів стверджує, що закони шаріату надавали право застосовувати силу лише у випадку самозахисту. Це твердження необґрунтоване, оскільки і Коран, і Сунна наприкінці життя Пророка ясно санкціонували застосування сили і для поширення ісламу. Та й неможливо стверджувати, що перші мусульмани діяли з метою самозахисту, коли завойовували Сирію, Ірак, Північну Африку, Персію і взагалі всі землі на Заході – до південної Іспанії, а на сході – до північної Індії. Дії Пророка в останні роки його життя і дії його халіфів, а також історія перших сторіч ісламської експансії ясно показують, що шаріат санкціонував і регламентував застосування сили

проти немусульман не тільки з метою самозахисту, але й для поширення ісламу.

Література:

1. **Большаков О. Г.** История Халифата. Ислам в Аравии (570 – 633 г.г.). Т. 1 – М.: Издательство “ Восточная литература” РАН, 2000. – 312 с.
2. **Mansfield, Peter.** The Arabs. Harmondsworth: Penguin Books, 1990.
3. Ислам: Энциклопедический словарь.— М.: “Наука”, 1991. – 315 с.
4. Коран: Перевод с арабского М.–Н. О. Османова. – М.: Издательство “Ладомир”, 1999. – 926 с.
5. Коран: Перевод с арабского М.–Н. О. Османова. – М.: Издательство “Ладомир”, 1999. – 926 с.
6. Коран: Перевод с арабского М.–Н. О. Османова. – М.: Издательство “Ладомир”, 1999. – 926 с.

Мистецтво політичного аналізу

Микола Головатий,

доктор політичних наук, перший віце-президент
Міжрегіональної академії управління персоналом

*Теорія і практика політичного аналізу: Навч. посіб. / За заг. ред.
О. Л. Валецького, В. А. Ребкала. – К.: Міленіум, 2003. – 228 с.*

Сучасні політичні процеси в більшості посткомуністичних країн, в тому числі і в Україні, є не просто недосконалими, антидемократичними, але й серйозно хибують з багатьох об'єктивних причин, домінуючою серед яких є брак професійного політичного аналізу. Його потребу відчувають усі суб'єкти політики, починаючи з держави і закінчуючи звичайним політиком, а то й пересічним громадянином, небайдужим до політики як суспільного явища. Відтак існує потреба наукового осмислення політичного аналізу як складної і багатоаспектної політичної технології, так і практичної підготовки політиків, політологів, соціологів, державних управлінців до його здійснення в реальному суспільно-політичному житті. Брак, в першу чергу, спеціальних навчальних посібників з цієї проблематики значною мірою компенсує поява рецензованої книги, яку підготував авторський колектив Національної академії державного управління при Президентові України.

У цьому навчальному посібнику, вибудованому за класичною схемою подібних робіт, розкрито основні теоретико-методологічні засади політичного аналізу (основні історичні етапи формування та сучасні методологічні підходи в такому аналізі); роль і функції політичного аналізу; основні технології аналітичної діяльності і структурні принципи формування аналітичної спільноти; професійні та етичні вимоги до роботи політичного аналітика.

Не переповідаючи змісту посібника, вкажемо на його актуальність в тому контексті, яким чином він може сприяти вдосконаленню політичних процесів на догоду не стільки окремим політикам, політичним суб'єктам, скільки усьому загалу громадянства.

По-перше, брак професійного політичного аналізу, який базується на науковій методології і підходи до його здійснення, спричиняє численні

порушення у реалізації політики, зокрема призводить до відвертого утвердження і панування не загальнонаціональних, але особистісних, групових, кланових, корпоративних політичних інтересів. У свою чергу, це шлях до не тільки хибної, “неефективної політики” як такої, але й посилення недовіри до основних суб’єктів політики з боку рядових громадян, населення. Подібне явище, що найпомітніше дається взнаки як дистанціювання народу від влади, владних структур, особливо державних, помітно проглядається і в українському соціумі.

По-друге, для громадян будь-якої країни найпоширенішим і найдоступнішим джерелом інформації щодо політики, політичних процесів є засоби масової інформації, більшість з яких, однак, важко віднести до професійних, незаангажованих, неупереджених аналітичних осередків. І проблема ця посилюється саме браком висококваліфікованих аналітиків – працівників ЗМІ, спроможних автентично і чітко розуміти політичний аналіз і досконало здійснювати його.

По-третє, парадоксально, але брак політичних аналітиків найвищої кваліфікації має місце там, де здійснюється так звана велика політика – в органах державної влади та місцевого самоврядування. А саме невміння працівників цих структур глибоко аналізувати політичні процеси спричиняє не просто похибки, помилки але й виявляється у серйозних загостреннях багатьох суспільно-політичних проблем, що торкаються долі не десятків, сотень, але мільйонів співвітчизників.

Фундаментом навчального посібника, безумовно, є методологія (інструментарій) політичного аналізу, який базується на усвідомленні феномена “політика”, розкритті місця політичного аналізу в системі політичного знання, класифікації політичного аналізу на окремі види, форми тощо. Додамо, що в посібнику, чи не в перше у спеціальній політико-управлінській літературі, розглядаються такі феномени, як “поняття і структура аналітики”, “типологія аналітичної діяльності”, “характеристика основних різновидів аналітики”, “аналіз вигод і витрат” тощо.

В частині прикладного аспекта в посібнику безумовно важливими є розгляд основних вимог до роботи політичного аналітика, аналіз суті і особливостей політичного консультування, визначення місця і ролі аналітичної діяльності у державному управлінні, постановка проблеми розвитку аналітичних і “мозкових центрів” України тощо.

Наявність в навчальному посібнику численних статистичних, фактологічних, соціологічних даних, окремих прикладів аналітичної діяльності робить його доступним, сприйнятним будь-якому читачеві і користувачеві. Отже, навчальний посібник буде однаково корисним і студентові, що вивчає політологію, державне управління; і громадянину, якого просто цікавить політика, політичний менеджмент; і викладачу-суспільствознавцю, що розробляє і викладає дисципліни політологічного,

управлінського циклів; і експертові з проблем політики і політичної діяльності; і професійному політику та громадському діячеві, від діяльності яких залежить доля мільйонів людей. Бо політична діяльність – це своєрідне мистецтво, якому ніколи не завадить вчитися.

Книжкова полиця

Байрак М. В. Конституційно-правові засади церковної політики в Україні: Навч. посіб. — Запоріжжя, 2003. — 52 с.

Балей П. Обезвласнене суспільство. Марксизм: утопія в теорії і терор у практиці — Вид 2-ге. — К.: “Смолоскип”, 2003. — 730 с.

Брежнєва Т., Їжак О., Шевцов А. Євроатлантична інтеграція України: військово-політичні аспекти: Монографія — Д.: “Пороги”, 2003. — 160 с.

Веденєєв В. О. Політичні традиції як чинник сталості й наступності у функціонуванні та розвитку політичної системи: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2003. — 16 с.

Веселовський А. І. Східне Середземномор'я в системі регіональних пріоритетів України: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України. — К., 2003. — 16 с.

Виборче право України: Навч. посіб. / За ред. Погорілка В. Ф., Ставнійчук М. І. — К.: “Парлам. вид-во”, 2003. — 383 с.

Голодомор 1932 – 1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. Всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. — К.: МАУП, 2003. — 280 с.

Демократичний контроль над системою національної безпеки та збройними силами: поширення цінностей НАТО в євроатлантичному просторі / За ред. Гончаренко О. М. — Сімферополь: “Доля”, 2003. — 320 с.

Дударьов В. В. Зовнішня політика європейської середньої держави за умов глобалізації (на прикладі Великої Британії, Польщі і України): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України. — К., 2003. — 16 с.

Дудко І. Д. Національні інтереси США у постбіполярному світі: Монографія — К.: КНЕУ, 2003. — 208 с.

Євтух В., Трощинський В., Попок А., Швачка О. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії — К.: Вид-во УАННП, 2003. — 228 с.

Кайгер В. И. Немцы-переселенцы в Украине (1993-1998). — О.: “Астропринт”, 2003. — Вип. 1: Этнопсихологическое исследование состояния самосознания и уровня социально-психологической адаптации. — 149 с.

Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием — К.: “Оріяни”, 2003. — 500 с.

Колодій А. М., Олійник А. Ю. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: Підручник — К.: “Юрінком Інтер”, 2003. — 464 с.

Кому був вигідний голодомор?: Статті. — К.: МАУП, 2003. — 56 с.

Конотопцев О. С. Концептуальні основи реформування територіальної організації державного управління: Автореф. дис. ... канд. з держ. упр. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України Харк. регіон. ін-т держ. упр. — Х., 2003. — 18 с.

Кузнєцова З. В. Управління у сфері рекламної діяльності: організаційно-правовий аспект: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2003. — 20 с.

Кузь О. М., Вихрова В. І., Жеребятнікова І. В. Політологія: Навч. посіб. — Х.: ВД “Інжек”, 2003. — 401 с.

Куйбіда В. С. Організаційно-функціональні принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування: Автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — К., 2003. — 36 с.

Литвин А. П. Соціоструктурні чинники електоральної поведінки українських виборців: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2003. — 19 с.

Ліпкан В. А. Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення: Монографія — К.: “Текст”, 2003. — 180 с.

Ляпіна Л. А. Роль політичних і громадських інститутів у формуванні культури міжетнічного спілкування в Україні на сучасному етапі: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. — К., 2003. — 20 с.

Манжола В. А., Білоусов М. М., Бруз В. С. та ін. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки) — К.: “Либідь”, 2003. — 560 с.

Мякушко С. В. Суспільно-політичні, економічні та наукові зв'язки України та Греції (90-ті роки XX ст.): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. — К., 2003. — 27 с.

Надрага В. І. Взаємодія владних структур, політичних і громадських організацій як засіб підвищення ефективності управління на регіональному рівні: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — К., 2003. — 20 с.

Національні меншини в Україні: Інформ.-бібліограф. покажчик / Упоряд. Винниченко І., Горовий В. — 2-ге вид., доп. — К.: Вид. Дім “Стилос”, 2003. — 252 с.

Неприцький О. А. Велика Британія та європейська інтеграція (90-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2003. — 20 с.

Осін В. В. Контент-аналіз як засіб конституювання та відтворення політичної науки: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2003. — 19 с.

Пастухова Л. В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації конвенції про захист прав і основних свобод

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

людини: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2003. — 21 с.

Плахотнюк С. С. Основні політичні доктрини сучасності: Навч. посіб. s Вінниця: ВДТУ, 2003. — 73 с.

Покотило О. П. Громадські рухи за суспільно-політичні перетворення в НДР та возз'єднання Німеччини (1989-1990рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2003. — 16 с.

Політологія: У 2-х кн. / За ред. Колодій А. — 2-ге вид., перероб. та доп. — К.: "Ельга", "Ніка-Центр", 2003. — Кн. 1: "Політика і суспільство". — 308 с.; Кн. 2: "Держава і політика". — 664 с.

Право зовнішніх зносин. Збірник документів / Упоряд. Алданов Ю. В., Забара І. М., Резніченко В. І. — К.: Вид. дім "Промені", 2003. — 784 с. — (Сер. Міжнар. право в док.).

Правове забезпечення державного управління і державної служби: Навч. посіб. / Уклад. Ніколаєвич Т. Г. — Чернівці: "Прут", 2003. — 110 с.

Рябець М. М. Центральна виборча комісія: віхи становлення та розвитку. Статті, доповіді, виступи, інтерв'ю. — К.: Видавничий дім „Альтернативи”, видавництво „АртЕк”, 2003. — 600 с.

Сацький П. В. Становлення політичної системи в Україні наприкінці 1980-х – в першій половині 1990-х років: Автореф. дис. ... канд. істор. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2003. — 16 с.

Сербин Р. А. Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. акад. внутр. справ України НАН України. — К., 2003. — 15 с.

Серова І. І. Міжнародно-правові механізми протидії нелегальної міграції: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2003. — 16 с.

Стадниченко О. І. Проблема забезпечення прав національних меншин у міждержавних відносинах України і Російської Федерації: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2003. — 20 с.

Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму — Суми: "Університет. книга", 2003. — 336 с.

Тихонов В. Н. Идеи П. Д. Юркевича о государстве и праве в контексте современности — Луганск, 2003. — 304 с. — (Сер. "История полит. и прав. учений").

Фалалєєва Л. Г. Правові аспекти становлення та розвитку виконавчих органів Європейського Союзу: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2003. — 16 с.

Хуснутдінов О. Я. Громадський рух як чинник формування громадянського суспільства в Україні (державно-управлінський аспект): Автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — К., 2003. — 20 с.

Соціально-психологічні проблеми розробки та прийняття рішень

III Міжнародна науково-практична конференція на таку тему відбудеться 24 – 25 лютого цього року в Києві. Її організатори – Міжнародна кадрова академія, Міжрегіональна академія управління персоналом, Академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології АПН України, Інститут психології ім. Г. Костюка АПН України, Товариство психологів України.

Мета конференції: узагальнити результати психологічних досліджень з проблем розробки та прийняття рішень у різних сферах життя та праці, розробити теоретико-методологічні рекомендації щодо удосконалення, оптимізації процесу вироблення та прийняття рішень в сучасних умовах на основі використання здобутків психологічної науки і практики.

Основні напрямки конференції:

соціально-психологічні проблеми розробки та прийняття управлінських рішень;

соціально-психологічні проблеми вироблення та прийняття рішень у галузі освіти і культури;

соціально-психологічні проблеми прийняття рішень у сфері силових структур;

соціально-психологічні проблеми розробки та прийняття рішень у сфері політики;

соціально-психологічні проблеми розробки та прийняття рішень у сфері особистісного самовизначення, фізичної культури та охорони здоров'я.

Працюватиме конференція у конференц-залі Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, вул. Фрометівська, 2)

Контактні телефони: (044) 490-95-09 та (044) 264-57-96.

E-mail: nauka@iamp.edu.ua

Вийшов у світ №1 (3) журналу „Соціальна психологія”

Перший у 2004 році номер наукового часопису „Соціальна психологія” відкривається інформацією про науково-практичну конференцію „Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні”, проведену в листопаді минулого року Українським центром політичного менеджменту та Інститутом психології ім. Г. Костюка Академії педагогічних наук України. Публікується текст Резолюції, ухваленої учасниками конференції.

Низку актуальних для психологічної науки проблем порушують у статті „Особливості та структура економічної свідомості суб’єктів соціального простору” доктор психологічних наук Г. Ложкін, доктор психологічних наук В. Спасенников та викладач Житомирського військового інституту радіоелектроніки В. Комаровська.

Під рубрикою „Політична психологія” виступають кандидат психологічних наук В. Зликов („Виборча кампанія „Президент – 2004”. Тенденції конструювання іміджу вірогідного переможця”), молодший науковий співробітник Інституту соціальної і політичної психології АПН України Д. Позняк (Соціально-психологічні механізми політичної свідомості виборців”) та магістрант Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка М. Хоменко („Образ політичного лідера в уявленні студентів”).

Увагу читача, безумовно, привернуть статті доктора психологічних наук О. Іванової „Феномен внутрішньої еміграції”, старшого викладача Південно-Сахалінського філіалу Російського державного торгово-економічного університету Л. Косенчук „Непарадоксальна парадоксальність кентавризму”, а також доктора філологічних наук Г. Золотухіна „Слово як конфліктоген”.

Начальник відділу Національного науково-дослідного центру оборонних технологій і воєнної безпеки України О. Шевченко у статті „Інформаційно-психологічні операції в сучасних збройних конфліктах” розглядає низку питань, пов’язаних з теоретичними основами та практичним використанням засобів інформаційного протиборства у міждержавних стосунках.

Наступне число журналу „Соціальна психологія” вийде у березні цього року.

Вимоги до оформлення статей, які публікуються в журналі „Політичний менеджмент”

Журнал приймає до друку наукові статті, які відповідають вимогам **ВАК України** (постанова Президії ВАК України № 7-05/1 від 15.01.2003). Вони, зокрема, мають містити такі необхідні елементи:

³⁵₁₇ постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

³⁵₁₇ аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми і на які посилається автор;

³⁵₁₇ виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;

³⁵₁₇ формулювання цілей статті (постановка завдань);

³⁵₁₇ виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

³⁵₁₇ висновки і перспективи подальших досліджень.

Зазначені елементи можуть бути відокремлені рубриками (як підрозділи) або не виділятися в тексті.

На початку статті (під назвою) вказується ім'я та прізвище автора, науковий ступінь, посада. Додаткові відомості про автора (службова і домашня адреси, інформаційні канали зв'язку тощо) подаються на окремому аркуші.

Коротка анотація – українською мовою.

До видання приймається комп'ютерний варіант статті.

Формат файлу – WORD (doc, rtf).

Формат сторінки – А4. Поля: ліве – 3 см, праве – 1 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см. Рекомендований шрифт – **Times New Roman**, кегль – 14, відстань між рядками – 1,5 інтервала.

Використовувати підсторінкові виноски **не рекомендується**.

Текст подавати однією колонкою.

Для форматування тексту використовувати стандартні засоби MS WORD – параметри абзацу (не застосовувати подвійних знаків табуляції, абзацу, пробілів). Немає потреби виставляти вручну переноси слів (вони виставлятимуться у програмі верстки тексту). Не рекомендується розміщувати окремі абзаци тексту або підзаголовки в геометричних фігурах, створених за допомогою панелі малюнків.

Графіки, таблиці можуть міститися безпосередньо в тексті або в окремих файлах.

Обов'язково треба вказувати номер та назву графіка, рисунка чи таблиці. Наприклад: **Таблиця 1. Політичні партії України**. Крім цього, на малюнок, фото повинно бути посилання у тексті (**Малюнок1**), повторні посилання, що йдуть за малюнком (**див. малюнок 1**).

Формули подаються окремим рядком за допомогою MS Equation. Якщо формула закінчує речення, тоді після неї треба ставити крапку. Якщо речення продовжується – знаки за пунктуацією.

Формули, що пишуться в один рядок, можна розташовувати в тексті. Тоді MS Equation не обов'язково використовувати. Наприклад: $I=U/R$. Якщо формула містить математичні символи, їх слід брати з таблиці символів. Правила використання символів: скалярні величини (кирилиця – А, а, Б, б, В, в... латиниця – А, а, В, в, С, с...); матриця-вектор (все виділяти жирним – **A**, **b**, “); числа, функції (прямо, не жирно – 3,1415, sin, cos).

Діаграми виконуються за допомогою MS Graph. Діаграми Exel, Corel використовувати **не рекомендується**. Діаграма має починатися з нового абзаца (праворуч / ліворуч текст не розташовувати).

У випадках, коли елементи тексту бажано не переносити на інший рядок (м. Київ, Іванчук І.І., ...), використовуйте між цими елементами “нерозривний пробіл” (ctrl+shift+”пробіл”).

Посилання на літературу вказуються у квадратних дужках [12]. Список літератури подається наприкінці статті.

Статті надсилати звичайною поштою: **04070, м. Київ, вул. Волоська,3**
або електронною: **010@politik.org.ua**